

u/1-6

sociologický časopis

1

ROČNÍK 20

1984

ČSSN 0038-0288

ACADEMIA, NAKLADATELSTVÍ ČESKOSLOVENSKÉ AKADEMIE VĚD

Obsah

Specifická a obecně politická odpovědnost vědy a vědců za mír ● Sociální informace a formování společenského vědomí ● Základní vlastnosti sociálního jevu „veřejné mínění“ ● Diferenciační tendence v recepci umění ● K některým právně sociologickým

aspektům rozvodovosti ● K metodologickým otázkám analýzy sociálních procesů ● Problémy modelování sociálních jevů metodami systémové dynamiky ● Recenze ● Zprávy a informace

2-601-

Sociologický časopis

Социологический журнал

Sociological Review

Soziologische Zeitschrift

Revue de Sociologie

1

Vedoucí redaktor:
prof. dr. Karel Rychtařík, DrSc.
Výkonná redaktorka:
dr. Eva Bártová, CSc.

Redakční rada:

doc. ing. Jaroslava Bauerová, CSc.
doc. dr. Vlastislav Bauch, CSc.
dr. Vladimír Dubský, CSc.
doc. dr. Blanka Filipcová, CSc.
doc. dr. Marie Huláková, DrSc.
doc. dr. František Charvát, DrSc.
doc. dr. Karel Kára, CSc.
člen korespondent Jaroslav Kohout
dr. ing. František Kutta, DrSc.
dr. Jiří Linhart
dr. Antonín Matějovský, CSc.
dr. Přemysl Maydl, CSc.
doc. dr. Jan Sedláček, CSc.
doc. ing. Miroslav Stráchal, CSc.
Věra Urbanová, CSc.
prof. dr. Antonín Vaněk, DrSc.
doc. ing. František Zich, CSc.

Adresa: Praha 1, Jilská 1;
tel.: 24 93 91—5; 1. 277, 333

Obsah č. 1/1984

STATI

- Formánek M.: Specifická a obecně politická od-
povědnost vědy a vědců za mír 1
Zeman J.: Sociální informace a formování spo-
lečenského vědomí 12
Herzmann J. — Tomek I. — Dvořák P. — Zich F.:
Základní vlastnosti sociálního jevu „veřejné
mínění“ 23
Kasalová H. — Řehák J.: Diferenciační tendence
v recepci umění 35
Haderka J.: K některým právně sociologickým
aspektům rozvodovosti 58

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

- Zich F.: K metodologickým otázkám analýzy so-
ciálních procesů 61
Gál F.: Problémy modelovania sociálnych javov
metódami systémovej dynamiky 77

RECENZE

- Hubáček O.: Kultura v zrcadle dějin filozofie 87
Suchánková M.: B. Kvasnička, Socialistická spo-
ločnost a náboženstvo 90
Mišovič J.: Tvorčeskaja priroda socialističeskogo
obščestvennogo soznanija 93
Urbánek E.: G. T. Gilder, Wealth and Poverty 96

ZPRÁVY A INFORMACE

- Balek P. — Holda D. — Machalický P.: Otázky
mládeže na vědeckých setkáních v roce 1982 100
Šimková B.: Bulharská mládež, vzdělání a vě-
deckotechnická revoluce ve světle sociologic-
kých výzkumů 106
Vědecké akce Československé sociologické spo-
lečnosti při ČSAV v roce 1984 111

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS

Vydává
Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV

Ročník XX

1984

Redakční rada:

Karel Rychtařík (vedoucí redaktor), Eva Bártová (výkonná redaktorka), Jaroslava Bauerová, Vlastislav Bauch, Vladimír Dubský, Jiří Dvořák, Pavel Dvořák, Blanka Filipcová, Rudolf Franěk, Ivan Hálek, Marie Huláková, František Charvát, Karel Kára, Jaroslav Kohout, František Kutta, Jiří Linhart, Antonín Matějovský, Přemysl Maydl, Jan Sedláček, Miroslav Štráchal, Věra Urbanová, Antonín Vaněk, František Zich

Adresa redakce: 110 00 Praha 1-Staré Město, Jilská 1. Telefon 249391—5, l. 277, 333

<i>Alijevová D.</i> : Existencializmus v súčasnej americkej sociológii	3	276
<i>Bártová E.</i> : Společenská a politická aktivita v reflexi veřejného mínění (se zvláštním zřetelom k ženské populaci)	4	358
<i>Bauerová J.</i> : Mladá rodina a současnost	3	253
<i>Bauch V.</i> : Doterajší vývoj a očekávané tendencie rozvoja sociálnej štruktúry dediny a poľnohospodárstva v ČSSR	6	588
<i>Bauch V.</i> : Realizácia sociálno-ekonomického programu Slovenského národného povstania v politike KSČ	5	449
<i>Formánek M.</i> : Specifická a obecně politická odpovědnost vědy a vědců za mír	1	1
<i>Haderka J.</i> : K některým právně sociologickým aspektům rozvodovosti	1	58
<i>Herzmann J.</i> — <i>Tomek I.</i> — <i>Dvořák P.</i> — <i>Zich F.</i> : Základní vlastnosti sociálního jevu „veřejné mínění“	1	23
<i>Houška J.</i> : Teoretické aspekty současného boje za demokracii v kapitalistických zemích	5	472
<i>Hrzal L.</i> — <i>Volek J.</i> : Charakteristika současného světového vývoje, revolučního procesu a mezinárodního komunistického a dělnického hnutí. Úloha KSČ	4	337
<i>Hudeček J.</i> : Sociálně třídní a profesní diferenciace v oblasti práce mezi ČSR a SSR	4	347
<i>Charvát F.</i> : K vybraným aktuálním směrům dalšího rozvoje a uplatnění marxisticko-leninské sociologie v socialistické společenské praxi	6	551
<i>Kasalová H.</i> — <i>Rehák J.</i> : Diferenciační tendence v recepci umění	1	35
<i>Kovács F.</i> : Tendence ke sblížování tříd a vrstev v rámci vývoje sociální struktury socialistické společnosti	2	126
<i>Krůček Z.</i> — <i>Kohn P.</i> — <i>Hudečková H.</i> — <i>Majerová-Charitonová V.</i> : Rozvoj socialistického způsobu života pracovníků v zemědělství	6	580
<i>Kuchařová V.</i> : Specifické a obecně ve vzdělanostně kvalifikačním rozvoji dělnické třídy v socialistickém Československu	6	598
<i>Linhart J.</i> : Soudobá buržoazní sociologie sportu	2	156
<i>Michajlov S.</i> : Zakladatel bulharské školy v marxisticko-leninské sociologii	3	249
<i>Rychtařík K.</i> : Jaká je metodologie, takové je i sociologické poznání	3	225
<i>Rychtařík K.</i> : Mertonův pokus o „novou syntézu“ empirie a teorie	2	138
<i>Sokolov V. M.</i> — <i>Hardtová M.</i> : Sociologie morálky: podstata, struktura, předmět výzkumu	5	481
<i>Večerník J.</i> : Sociální faktory příjmové diferenciace	5	503
<i>Vitečková J.</i> — <i>Hudeček J.</i> : Začleňování mládeže do pracovního procesu. Přístup k problému z hlediska mezisystémových komparací	5	487
<i>Vodáková A.</i> : Sociální podmíněnost významové variability pojmů používaných ve výzkumech sociální struktury	4	373
<i>Zeman J.</i> : Sociální informace a formování společenského vědomí	1	12
<i>Zich F.</i> : K otázce klasifikace společenských zákonů	3	237
<i>Zich F.</i> : Společenský vývoj a pojetí zákonů	2	113

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

<i>Bartoš M.</i> : K teoretickým a metodologickým problémům výzkumu zájmových činností ve volném čase	4	391
<i>Gál F.</i> : Problémy modelovania sociálnych javov metódami systémovej dynamiky	1	77
<i>Herzmann J.</i> : Přehled koncepcí a stanovisek k problematice selhání výběrových jednotek. I. Sociálně psychologické aspekty	3	291
<i>Herzmann J.</i> : Přehled koncepcí a stanovisek k problematice selhání výběrových jednotek. II. Statistické aspekty	4	407
<i>Jeřábek H.</i> : Nové poznámky k pojetí měření v sociologii	6	61
<i>Košťál J.</i> : Málo známé techniky výzkumu masových komunikací	6	622
<i>Rehák J.</i> — <i>Loučková I.</i> : Faktorová analýza v kontingenčních tabulkách. Metoda LINDA-A — popis a použití	2	174
<i>Rehák J.</i> — <i>Reháková B.</i> : Porovnání distribucí u párově závislých dat ve čtvercových kontingenčních tabulkách	5	516
<i>Zich F.</i> : K metodologickým otázkám analýzy sociálních procesů	1	63

Z EMPIRICKÝCH VÝZKUMŮ

Znebežánek F.: Příčiny neomluvené absence důlních dělníků 6 643

RECENZE

(v závorce je uvedeno jméno autora recenze)

Analýza společenského vědomí v USA (J. A. Zamoškin, Osobnost v USA) (D. Pavlů)	4	433
Demografie — 25. ročník (I. Lesný)	5	547
Ehrenberg A. S. C.: Analiz i interpretacija statističeskich dannych (J. Řehák)	4	436
Genov N.: Tolkt Parsons i teoretičnata sociologija (D. Alijevová)	2	203
Gilder G. T.: Wealth and Poverty (E. Urbánek)	1	96
Hodovský I. — Hubík S.: Svět a náboženství (M. Foret)	6	646
Hrabě J.: Antikomunismus a soudobá buržoazní sociologie armády (A. Stojan)	4	426
Hrzal L. — Netopilík J.: Ideologický boj ve vývoji české filozofie (V. Ďuričnová)	5	548
Chlupáč M.: Propaganda jako společenský jev (D. Pavlů)	2	197
Jankova Z. A. — Radzinskaja I. J.: Problemy bol'sogo goroda (H. Exnerová)	3	314
Komarovskij V. S.: Lež na export (V. Lebec)	3	308
Kultura v zrcadle dějin filozofie (O. Hubáček)	1	87
Kvasnička B.: Socialistická společnost a náboženství (M. Suchánková)	1	90
Nikolov L.: Struktura na čoveškata dejnost (L. Džachaja — D. Alijevová)	6	656
Pernica V.: Počítače, řízení, automatizace (M. Tomšík)	3	306
Podnětná publikace o sociálním projektování: Ž. T. Toščenko — N. A. Aitov — I. I. Lapin: Social'noje projektirovanije (F. Kutta — V. Pernica)	3	310
Sedláček J.: Výhodiska Durkheimovy sociologie. Analýza a kritika (J. Strítecký)	5	550
Slepička A.: Venkov a/nebo město (F. Charvát — J. Patočka)	2	194
Sociológia 1983 (R. Franěk — N. Slušná)	5	542
Stollberg R.: Warum und wozu Soziologie? (J. Jirásek)	6	660
Švejczer A. D. — Nikolskij L. B.: Úvod do sociolingvistiky (A. Vodáková)	2	199
Tvorčeskaja priroda socialističeskogo obščestvennogo soznanija (J. Mišovič)	1	93
Uvarova L. I.: Nauka kak proizvoditel'naja sila obščestva (V. Pernica)	6	652
Vaněk M. a kol.: Psychologie sportu. Rozbor psychických složek sportovního výkonu (J. Linhart)	6	648
Významná práce o technologii a efektivnosti sociálního řízení (M. Markov: Technologija i effektivnost social'nogo upravlenija (F. Kutta)	4	430

ZPRÁVY A INFORMACE

Adámek J.: Technické inovace a jejich dopady na sociální systém podniku	2	220
Balek P. — Holda D. — Machalický P.: Otázky mládeže na vědeckých setkáních v roce 1982	1	100
Dubský V.: Mladá generace v programu Socialistické akademie ČSSR	4	440
Duffek P. — Duffková J.: Katedra sociologických výzkumů a koncepce výuky sociologie na filozofické fakultě Moskevské státní univerzity	6	661
Fazík A.: Rozvoj filozofie v etapě budování rozvinuté socialistické společnosti	5	554
Forst V. — Herzmann J.: Mezinárodní seminář „Strategie vývoje software pro analýzu empirických společenskovedních dat“	2	218
Genov N.: Problémy výzkumu sociální aktivity a sociálních systémů	2	208
Herzmann J. — Häder M.: Pracovní diskuse o problematice sociologických výzkumných nástrojů	4	445
Hubík S.: Nové pracoviště CSAV	5	554
Chlumský V.: Typy, typologie a metody jejich vytváření	3	321
Komuniké XVII. mezinárodní konference redaktorů filozofických a sociologických časopisů socialistických zemí	3	319
Lišková L.: Celostátní konference o úkolech sociologie a sociální psychologie v plánování a řízení sociálních procesů	6	667
Machoň L.: Mezinárodní symposium k modelování sociálních procesů a 9. porada pracovní skupiny „Sociální plánování a prognózování“	2	213
Možný I.: Kulatý stůl k problematice výuky studentů sociologie v práci se samočinnými počítači	3	327
Pavlů D.: Příspěvek k rozvoji teorie veřejného mínění	5	556

<i>Rendlová E.</i> : Vědecká konference „Žena a rodina naší současnosti“	4	441
<i>Roll Z.</i> : I. setkání absolventů studia marxisticko-leninské sociologie filozofické fakulty Univerzity Karlovy, Praha	2	215
<i>Řehák J.</i> : Druhý sovětsko-československý seminář „Analýza a modelování sociálně ekonomického rozvoje oblastí a jejich vztahy“	6	665
<i>Sedlák L.</i> : Rozhovor o plzeňské pobočce Sociologické společnosti	3	329
<i>Srb V.</i> : Třetí světová populační konference — Mexiko 1984	3	323
<i>Šimková B.</i> : Bulharská mládež, vzdělání a vědeckotechnická revoluce ve světle sociologických výzkumů	1	106
Vědecké akce Československé sociologické společnosti při ČSAV v roce 1984	1	111
<i>Vláčil J.</i> : Z činnosti Problémové komise „Dělnická třída ve světovém revolučním procesu“	2	207
Závěrečná zpráva přijatá na zájmovém setkání vědců „Věda mezi válkou a mírem“	3	318

ANOTACE

(v závorce je uvedeno jméno autora anotace)

<i>Hájek P.</i> — <i>Havránek T.</i> — <i>Chytil M. K.</i> : Metoda GUHA (B. Řeháková)	3	331
<i>Lérová I.</i> : Úloha bydlení v sociálně ekonomickém rozvoji (J. Komárková)	3	332
<i>Livečka E.</i> — <i>Skalka J.</i> : Slovník pedagogiky dospělých (V. Dvořáková)	3	332
<i>Mahler F.</i> : Introdúcere in Juventologie (Úvod do juventologie) (E. Freiová)	3	334
<i>Zamin V. A.</i> : Sociálno-ekonomické problémy vedy v socializme (E. Krýslová)	3	333

Specifická a obecně politická odpovědnost vědy a vědců za mír

MILOSLAV FORMÁNEK
Kabinet marxismu-leninismu ČSAV,
Praha

Věda se stává jednou z nejdůležitějších hybných sil naší epochy, která stále silněji působí na společenské a přírodní prostředí, na každého lidského jedince. Její rozvoj a stoupající dosah budí naděje i neklid. Věda a vědci stále častěji naléhavě upozorňují na nebezpečí, jež některé směry vývoje vědy a techniky znamenají. Obracejí se ke stále širší světové veřejnosti, promýšlejí a zvažují svou morální a politickou odpovědnost. Vstupují do konkrétních sociálně politických zápasů, pokoušejí se formovat vlastní společenskopoliticky působící organizace.

Zvláště znepokojivé je prudké tempo militarizace vědy a vojenského osvojování jejích poznatků. Věda se mění v nejdůležitější část vojenského potenciálu. Založila ohromující pokrok vojenské techniky. Pro vojenské účely mohou být využity nejrozmanitější vědecké poznatky a přinést tak další šokující kvalitativní zvraty. Jsou signalizovány nové druhy zbraní radiologických, infra-zvukových, chemických, biologických, zasahujících genové struktury a vyvolávajících onemocnění, jež nelze léčit. Vyvíjejí se ovšem i zařízení proti těmto zbraním, která umožňují kontrolu vojenské činnosti.

Vývoj v této oblasti vyvolává největší zneklidnění a odpor světové veřejnosti i řady vědců. Věda se stává nejen stále důležitější, ale i nebezpečnější. Vystává otázka odpovědnosti jako součást širší otázky týkající se místa a úlohy vědy a vědců ve společenském pokroku, ale také při samotném přežití společnosti. Vědecká činnost je zatěžována stále větším morálním a politickým břemenem, při její orientaci se musí bezprostředně angažovat stále širší kruhy pokrokové veřejnosti.

Ve světové vědě jsou ovšem ještě značně silné skupiny a tendence, které opomíjejí historický zrod a ráz sociální instituce vědy a její závislost na společenské formě výroby, na třídních, politických a ideových procesech. Využívají ideologie „čisté“ vědy k formování vědce, který je zcela ponořen do své odborné práce a pohlcen vědeckým problémem, jenž jediný jej vzrušuje. Takový vědec je zcela lhostejný k souvislostem i k důsledkům své činnosti. Jedním z častých ospravedlnění tohoto neodpovědného a často i bezcitného postoje je teze, že věda sama o sobě může vyřešit všechny nahromaděné problémy, aniž by se obracela na „vrtkavou“ masu. Sociální ohledy jsou pak považovány za zradu jakýchkoli univerzálních a odvěkých vědeckých ideálů.

Přeměna vědy a vědců ve společensky odpovědné činitele je složitý a dlouhodobý proces, v němž se vědci postupně orientují, postihující jeho podstatu a smysl, a také se pokoušejí organizovat k prosazení vytyčovaných cílů.

Setkávají se v tomto procesu s protikladnými společensko-ekonomickými systémy, s jejich protichůdnou politikou a ideologií; zaujímají k rozhodujícím společenským procesům víceméně poučené stanovisko. Mohou v jisté míře ovlivnit, jak a kým budou výsledky vědeckého výzkumu využity.

Ideologie současné buržoazie prezentuje kapitalismus jako poslední, v neokonzervativní verzi velmi racionální, v liberální verzi nekonečně racionalizo-

250/88p

vatelnou vývojovou fází organizace lidské společnosti a reálný socialismus jako pouhou historickou deviací, jako slepou uličku v hledání východiska z nahlodile nakupených dočasných, regionálních problémů. Součástí této argumentace, která zbavuje společnost reálné historické dimenze a základních objektivních strukturních vlastností, je krajně abstraktní pojetí psychologických, morálních a politických aspektů rozvoje vědy. Je využíván ostych před politikou a pěstována všeobecná averze vůči „zlé písni politiky“, nechť podrobovat se státu a jeho hodnotářům. Naproti tomu je zdůrazňována individuálně etická odpovědnost vůči abstraktnímu lidstvu.

Jednou z výrazných charakteristik politiky je její masovost a skutečnost, že se dotýká každého jedince, vědce nevyjímaje. Jejich politicko-občanská role a odpovědnost se liší od odpovědnosti (profesionálních) politických činitelů. Hrají však natolik závažnou společenskou úlohu, že si nemohou dovolit zůstat bezradně trčet na politických rozcestích a musí se nutně rozejít nalevo či napravo. Potřeba orientovat se v konkrétní politické odpovědnosti je stále důrazněji vynucována potřebou sáhnout k rozhodným politickým činům, má-li zůstat uchována sama možnost vědecky pracovat.

Buržoazní ideologie žádá na vědcích bezohlednost ke skutečně vědeckým cílům a nutí je podílet se cílevědoměji a rozhodněji (dokonce ve strašné logice militarismu) na potlačování sil pokroku a rozvoje lidské společnosti. Setkáváme se s bezmeznou neodpovědností těch, kteří vše, včetně základní hodnoty života, převádějí na bezprostřední komerční efekt. V zájmu zisku jsou ochotni přijmout jakékoli riziko: raději nebýt než nemít šanci vykořisťovat a potlačovat dělnickou třídu a pracující vrstvy. Odpor dělníků proti postupu, který podstatně zhoršuje jejich celkové společenské postavení a zbavuje je základního práva na práci a jakýchkoli životních jistot, je vydáván v duchu nejreakčnějších hooverovských tradic za „pokřik kulhavých kachen“, které zjevně kazí chov a musí být nemilosrdně likvidovány.

Buržoazní ideologie žádá na vědcích rozhodnou účast na militaristických programech. V nejlepším případě jim trpí bezzubý pacifismus pod záminkou. Že logika militarizace je charakteristická pro vojenskou politiku velmocí bez ohledu na existující podstatné rozdíly ve společenském uspořádání.

Mezi inteligencí a vědci v kapitalistických zemích jsou významné skupiny čestných myslitelů, kteří jsou hluboce zneklidněni mnohými stránkami života své společnosti a způsobem, jakým zachází s výsledky jejich práce. Neznají pravé a hlubší příčiny tohoto stavu. Usilují však o to, dobrat se pravdivého poznání a změny. Musí pečlivě prozkoumat konkrétní sociální prostředí, v němž se rodí a uplatňují jejich objevy, překročit hranice, do nichž je záměrně buržoazní ideologie uzavírá. Již dnes mnozí úspěšně čelí rostoucí iracionalitě a apologetičnosti této ideologie. Brání se snahám přeměnit hodnoty demokraticismu v aristokratický liberalismus a sociální liberalismus v otevřený konzervatismus. Mohou se tak stát jedním z důležitých činitelů přeměny abstraktně humanistických a liberálních programů v akce revolučního demokraticismu.

Postavení vědců v socialistických zemích je kontrastně rozdílné. Zde jsou konkrétní vědní úkoly programově a cílevědomě spřáhány s obecnými, celospolečenskými cíli formování rozvíte socialistické společnosti. Vědci usilují — jak to vyjádřil B. Kvasil — o to, „aby se na této planetě konečně prosadil rozum, aby byly nastoleny opravdu lidské vztahy mezi lidmi, aby se věda prosadila jako nástroj pokroku a rozkvětu lidstva“ [Kvasil 1983]. Proto také s velkým zájmem a uznáním sledují mírovou iniciativu vědců a jejich organizací v celém světě, formují výzvy, v nichž se obracejí ke všem vědcům (představitelé akademií věd socialistických zemí v Sofii 1981; přední představitelé

sovětské vlády v dubnu 1983; účastníci valného shromáždění ČSAV v červnu 1983 atd.) s cílem získat je pro boj za odvrácení jaderné katastrofy, za vyloučení zneužívání vědy, pro obranu jejího humanistického poslání, bez něhož ztrácí svůj smysl. Zástupci socialistických zemí hráli významnou úlohu na zvláštním zasedání vědců, nazvaném *Věda mezi válkou a mírem*, které se sešlo 24. a 25. června 1983 při příležitosti *Světového shromáždění za mír a život, proti jaderné válce* v Praze.

Místo vědců v boji za mír je nezastupitelné. Složitosti současného světa nejsou ovšem vyvolávány pouze rozdílnými názory, nejsou provokovány omyly, odchylkami od racionálního uvažování. Jsou podněcovány hlubokými, historicky utvářenými ekonomickými i politickými rozpory. Otázka, jak zabránit zneužívání vědy v militaristických cílech, je otázkou konkrétně politickou, kterou nelze oddělit od historické soutěže dvou společensko-ekonomických formací. Nelze přeceňovat možnosti vědy v zápase s válečnou mašinérií imperialismu. Jak zdůrazňuje B. Kvasil, nelze ji však nebrat v úvahu. „Moderní věda má nesporně velkou morální i politickou autoritu, kterou dnes nejen může, ale přímo již musí uplatnit“ [Kvasil 1983].

Kapitalismus se pokouší vyhrotit do krajnosti rozpor mezi světem práce a duchovní kultury (včetně sféry umění), postavit vymoženosti vědy proti snahám dělnické třídy a pracujících o sociální osvobození. Světová dělnická třída a lidové masy nemohou své snahy dovršit bez znalostí, které mají jenom vědci, jak zdůraznil J. Bernal [Bernal 1960: 412]. V procesu tohoto osvobozování věda aktivně vystupuje, je jím sama hluboce poznamenána.

* * *

V těžkém sociálně třídním zápase, kde nelze očekávat snadná vítězství, kde však také není možné resignovat, nezůstávají vědci stranou. Jejich prestiž, společenská, politická a mravní váha roste zvláště s uvědomělou účastí na boji proti válce a za mír.

Vědci nejsou hlavními původci zel, která dnes ohrožují civilizaci. Snaha vylicít je jako neodpovědné činitele, fascinované tajemnými silami přírody a vědeckými příležitostmi, neustále obléhající politiky, aby jim umožnili dovést jejich záměry do konce (ať jsou jakkoli hroživé), je snahou zakrýt bezohlednost imperialistické politiky. Právě tato politika provokuje cynismus, který se v některých skupinách vědců vyskytuje a který nesporně nesmírně diskredituje vědeckou práci.

Vědečtí pracovníci mají zvláštní možnosti, neboť jako objevitelé a inspirátoři nové techniky mohou mnohem konkrétněji a dříve než ostatní rozpoznat jak možnosti, tak nebezpečí, jež může přinést. Mohou ovlivnit politiku vlád, a to i v mezinárodním, světovém měřítku, jak potvrdila aktivita *Světové rady míru, Pugwashského hnutí* apod. Z této skutečnosti a s ohledem na nepopíratelné historické zásluhy řady vědců o závažná politická řešení vzešly i návrhy nejvýznamnější politické síly dneška, komunistického a dělnického hnutí, konkrétně KSSS, na koordinaci akcí odpovědných vědců (zvláště na vytvoření mezinárodního výboru vědců, který by ukázal celému světu nebezpečí jaderné války).

Jaké jsou vlastně specifické možnosti vědců? Mohou varovat vlády a veřejnost před konkrétním rozvojem některých vědních výzkumů a před užitím jejich výsledků (zvláště pokud jde o přípravu nových druhů zbraní). Mohou vykonávat tlak, aby takový směr bádání a aplikací odvrátili. Mohou přijmout

moratorium na takové směry výzkumu, o nichž jsou přesvědčeni, že překračují hranice, v nichž je ještě může společnost zvládat.

Možnosti, ale i hranice takového působení ukázaly historické zkušenosti posledních desetiletí, které je třeba pečlivě studovat a zevšeobecnit.

Během druhé světové války a v padesátých letech se rozvinula první fáze tvrdé diskuse mezi vědci na Západě o sociálně odpovědné činnosti, kterou někteří žurnalisté označili za „občanskou válku“ mezi vědci. V jejím průběhu došlo k závažné diferenciaci. Ukázala mravní velikost, politickou prozíravost a bojovnost humanismu Einsteinova, defetismus i rozháranost Oppenheimera, ale i naivitu a cynismus Tellera a jemu podobných, kteří bez skrupulí využili šancí, jež jim imperialistická politika Spojených států poskytla. Vyjevily se rozdíly mezi abstraktně humanistickou, obecně demokratickou a proletářsko-socialistickou pozicí. Byl prokázán význam vztahu vědy a vědců k širší demokratické, pokrokové světové veřejnosti. Přestože se ve větší míře nepodařilo omezit účast aktivistů na militaristických programech, byly formulovány významné, vskutku úctyhodné mravní a politické hodnoty vědecké orientace, na něž je možné dnes bezprostředně navázat.

Ukázalo se, že jde o úkoly nelehké, ale řešitelné. Blíže byly rozpoznány motivace aktivistů militaristických programů: vědecká a technická přitažlivost tzv. „velkých“ programů, zvláště velkoryse koncipovaných na mezinstitucionální a interdisciplinární základně, za účasti výrobních institucí, s přímou materiální a jinou podporou státu; materiální zainteresovanost a nezdůvěryhodná vysoká míra korupce; zájem na prestižním, morálním ocenění a uznání, růst sebevědomí vědců před společností a politikou, jež jim dovedně lichotila, oslavujíc je jako „pravé hrdiny války“ a současně je chlácholila, že neohrozí jejich „svobodu vědeckého výzkumu“; naivní víra, že sama nová technika si vynutí zastavení horečného zbrojení; skepse vůči schopnosti změnit povahu lidského rodu, který se s válkami smíruje, či je fatálně plodí, v níž se pod vlivem buržoazní ideologie vrhla střízlivá skepse vědce; politická naivita, projevující se navzdory nedůvěře k politice a vládám, snadné podléhání politické manipulaci (od demagogie o hrozbě sovětské agrese, přes záměrné pěstování neinformovanosti o smyslu výzkumu, až po vědomé vytváření časových stresů, v nichž nebylo možné se odpovědně rozhodnout). Rozpoznat konkrétnější motivace, jež jsou důsledkem ideologického sebeklamu a poslušného plnění vůle buržoazní státní moci, pořadí a váhu jednotlivých motivací, to byl i elementární předpoklad pro jejich ovlivňování.

Byly rozvinuty a vyzkoušeny různé formy boje za usměrnění výzkumu a využití vědy a techniky proti nejhrozivějším formám jejich zneužití. Vystoupili velcí vědci, humanisté, vědomí si své odpovědnosti, jako byl F. Joliot-Curie, A. Einstein, B. Russel, L. Pauling, N. Bohr, M. Born a řada dalších. Do diskusí významně zasáhli přední pokrovní činitelé kultury.

Jak se brzy prokázalo, odpovědný postup vědce nevyžaduje, aby byly vědecké práce zcela přerušeny, i když se zprvu varování či tlak pomocí „vědecké stávky“ jevil jako zvláště účinný. Dokonce i odmlčení ve vědeckém výzkumu musí být podle konkrétních okolností dobře zvažováno. Zastavit jej není totiž vždy možné, přijatelné či samo o sobě dostatečně účinné. Při současné dynamice, rozsahu prací a úrovni dělby práce ve vědě nelze přeceňovat možnosti individuů a skupin, byť by patřily k vlivným. Nelze přehlížet materiální, morální a osobní zainteresovanost i osobní omezenost některých vědců. Vždy se najdou Tellerové a Cohenové, kteří se do uzamčené laboratoře vládnou bez jakýchkoli skrupulí. Předem také nelze vždy říci, jaké kroky budou pro vědu a společnost prospěšné a jaké škodlivé. Takové posouzení je mnohdy mimo

kompetenci vědců. Problém má konkrétní třídní a ideologickou povahu: abstraktní humanistický postoj doporučuje zastavit či omezit rozvoj vědy, pokud se člověk duchovně a mravně neobrodí. Ve skutečnosti však působí zákony buržoazní konkurence, k nimž patří i chytristika, utajování objevů před druhými, záměrné klamání protivníka. Moratorium lze proto zavést a náročně zabezpečit spíše ve výjimečné situaci, kdy hrozí vážné ohrožení lidstva a současně lze vědecký postup ještě prostředky vědců a za pomoci odpovědné politiky usměrnit.

Velmi významnou roli zde hraje vztah mezi bojem vědců za mír a snahami mírové, obecně demokraticky zaměřené pokrokové světové veřejnosti. Právě poznání tohoto vztahu je z hlediska efektivity postupu jak vědců, tak pokrokových hnutí nejdůležitější.

. . .

Marxismus je reálný humanismus. Mezi přístupy abstraktních humanistů a marxistů proto zůstávají některé rozdíly. A. Einstein, který je strhujícím příkladem odpovědnosti v postoji k otázkám války a míru, byl velký humanista a demokrat. Byl člověkem otevřeným i vůči idejím sociálního pokroku. Naplněn pocitem politické odpovědnosti neustále dělil svůj čas „mezi politiku a rovnice“, vystupoval obětavě a rozhodně jako „hlasatel a voják míru“. Vyhýbal se vždy drobným politickým kontraverzím v zájmu diskuse o vskutku velkých problémech své doby. Za vedlejší však považoval i nejzásadnější střety, vznikající ze základního rozporu kapitalismu a socialismu, což komplikovalo pochopení jejich zdrojů a povahy i účinné řešení. Zůstával velkým individualistou, i když toužil vyvolat mocné hnutí. Věděl ovšem, že je třeba dramatických akcí, a proto vyšel vstříc návrhům, aby velice malá skupina známých osobností takovou akci připravila a podnítila.

Při přípravných pracích jak Einstein, tak Russel projeвили skepsi vůči víře Joliot-Curie ve význam velké mezinárodní konference vědců, ve vytvoření stálé světové organizace vědců a zvláště vůči ideji mohutného, mocného mírového hnutí za účasti složek nejširší veřejnosti. Znevažovali takový postup jako propagandistické akce, omezující se na řečnění a nedosahující reálného pokroku [Einstein 1963 : 570]. Ve skutečnosti však právě toto hnutí formulovalo politicky neobyčejně významnou Stockholmskou výzvu, označující za zločinnou každou vládu, která by použila atomové zbraně proti jakékoli zemi jako první. Vyvíjelo účinný tlak proti atomovému zbrojení, podporovalo mezinárodní spolupráci, mírové poslání OSN i řadu opatření, která bezprostředně prospívala zájmům vědecko-výzkumné práce.

V čem byl tudíž problém? Einstein byl velice rozpornou osobností. Málokterý z přírodovědců v tomto století se vměšoval do záležitostí světa s tak velkou energií i efektem jako on. Hluboce se zajímal o všechny otázky, které pokrokové lidstvo znepokojovaly. Žil však v ústraní, projevoval — podle svých vlastních slov — zřejmý nedostatek chuti k osobnímu soužití s mnoha lidmi. Rozporné bylo i to, že pochyboval o rozumnosti postupu Galilea, jemuž vložil B. Brecht do úst slova: Prosadí se jen tolik pravdy, kolik ji prosadíme. Pravda je — podle jeho mínění — nesrovnatelně silnější než kdokoli, včetně jeho samotného. Nehodlá proto k jejímu prosazování sedlat Rosinantu. Einstein věděl, že se vědci musí zajímat o člověka, o to, jak organizovat lidskou práci i distribuci statků, že se musí angažovat v politických záležitostech, při překonávání předsudků i hysterie. Byl však přesvědčen, že z toho nelze bezprostředně vyvozovat organizační závěry, že vědu nelze organizovat jako velké průmyslové korporace. Objevy mohou být podle jeho mínění jen dílem svobod-

ných, čestných a odvážných individualit, které jsou naplněny žízní po vědění a neochvějně stojí za svým přesvědčením. Neodděloval však vědce od společenských hnutí. Podle jeho názoru odlišuje vědce jen specifická průprava a možnost vykonávat proto na veřejné mínění zvláště silný vliv. Einstein předpokládal, že pěstovat přátelství mezi národy a podporovat ducha bratrství mezi lidmi mohou vědci a intelektuálové proto, že díky své tvořivé práci, jež vyžaduje velkorysé myšlení, jsou povýšeni nad vše osobní a sobecké, nad národní omezenost a politické vášně. Viděl však realisticky, že tato „intelektuální elita“ je vnitřně rozdělena. Domníval se, že by svobodná asociace zvláště osvědčených lidí zlepšila možnosti účinné spolupráce a energických akcí proti válce, že by poskytla „morální sílu pro činnost mnoha osob, jejichž dobré záměry jsou dnes paralyzovány hořkou rezignací“. Lhostejnost a laxnost intelligence při obraně hodnot, již spojoval s „nešťastnou specializací“ a s ekonomickou závislostí, jej hluboce pobuřovala. Věděl ostatně, že nelze působit jen logikou, že vlivná hnutí vznikají i z hlubokých emocí, jež spojoval s biosociálními pohnutkami. Domníval se, že války začínají v myslích jako průvodní jev života primitivních lidí a že v myslích je proto nutné usilovat o obrat k míru cílevědomým působením. Nepřehlížel však ani některé ekonomické příčiny konfliktů a válek.

Einstein jako pacifista dospěl až ke stanovisku, že je nutné spíše bojovat než dovolit, aby člověka zmasakrovali, aniž by hnul prstem.

Ústřední ideou politicko-ideologické složky jako světového názoru byla liberální idea svobodného, suverénního individua. Byl přesvědčen, že podstata konfliktů a krizí, do nichž se lidstvo dostává, je ve vztahu jednotlivce a společnosti, konkrétně v opožďování způsobu myšlení, morálního vědomí a postojů za změnami, které vyvolala jaderná energie. Věřil v přednosti liberální demokracie. Propracoval se však k velmi kritickému postoji vůči reálnému obsahu této soustavy ve Spojených státech. Poukazoval s velkou jasnozřivostí na to, že politikové v této zemi „se považují za mocné proto, že dosáhli úspěchu v přesvědčování mas o tom, že Rusové a američtí komunisté ohrožují bezpečnost země. Čím hrubší jsou pohádky, které rozšiřují, tím jsou si jistější, že budou zmatenými lidmi znovu zvoleni“ (červen 1953). Psal, že se mocná menšina „ve skutečnosti nebojí vojenské akce Ruska. Spíše se obává morálního vlivu samotného Ruska, který by mohl podminovat a tím nepřímě ohrozit jejich status ve společnosti“ (leden 1946). „Tvrzení“, napsal v děkovném dopise při příležitosti odevzdání prémie *One World*, „že události za hranicemi nás nutí ozbrojovat se, není zdůvodněné a my je musíme se vši rozhodností odmítnout. Právě působení našeho zbrojení na jiné národy vyvolá tu situaci, o niž zastánci zbrojení usilují, aby zdůvodnili své návrhy“ [Einstein 1963; Gernek 1966 : 222].

Jeho celkový postoj motivoval i kritické výhrady k praxi socialismu, jež odrážely zejména víru v rozhodující úlohu přeměny vědomí, ve výchovu a morálku a v odpovědnost intelligence a současně podceňování sociálně ekonomických a třídně politických opatření. Svými názory překračoval pozice liberálního demokratismu v jisté míře ve směru k demokratismu revolučnímu, a dokonce k socialismu. Byl to však „typický socialismus citu“, jak jej označil jeden z jeho životopisců.

Pokud jde o konkrétní opatření, věnoval značnou energii prosazování ideje tzv. světového státu, jehož rozhodnutí a zákony by byly závazné pro všechny členské státy a který by měl monopol na vojenskou sílu. Podcenil právě konkrétní souvislosti vojensko-politické a ekonomické moci, rozhodující vliv vojensko-průmyslového komplexu i význam národní suverenity. Takové spo-

lečenství, o němž snil, může reálně vzniknout jen na jednotném sociálně ekonomické základě, vyžaduje mocný rozvoj všech zdrojů (od ekonomických po kulturní) a může se zformovat pouze prostřednictvím internacionalistické ideologie a politiky.

Joliot-Curie vystupoval otevřeně stranicky na základě vědecké, marxisticko-leninské analýzy mezinárodních vztahů a procesů, proti snahám o rozpoutání války proti Sovětskému svazu a zemím lidové demokracie, organizovaným především severoamerickým imperialismem. Joliot-Curie nebyl pacifista. Věděl, že mírové hnutí má mohutnou morální, politickou, materiální sílu, že se setkává s upřímnou a rozhodnou podporou socialistických zemí. Věděl, jak mnoho závisí na tom, aby se socialistické země samy dokázaly ubránit před jakoukoli agresí.

Společenská výzva, s níž se vyrovnával ve své době již Koperník, Galilei, Darwin a pak i Einstein, Joliot-Curie a další, zahrnuje tudíž úkol působit na vývoj politiky vlád rozhodným zápasem o získání veřejného mínění, pochopením objektivních potřeb a zájmů pokrokových společenských sil a navázáním těsných kontaktů s těmito silami. Osamocený vědec je téměř bezmocný. Vědecký kolektiv, dokonce mezinárodně organizovaný, v němž se rozvíjí spolupráce vědců k jasně formulovanému cíli, má již podstatně větší sílu.

Otázka netkví v tom, zda vědu plánovat a organizovat, ale jakou organizaci vytvořit, aby se dosahovalo maximální efektivity ve vědeckých výzkumech a současně odpovědného společenského zaměření a plodného využívání vědy v zájmu společnosti. Musí to být organizace, která spojí pružnost s principiálností, osobní iniciativu s kolektivní prací, opřenou o propracovanou vědeckou strategii. Zejména však musí tato organizace respektovat konkrétní společenské možnosti a odpovědnost vědy. Jde tedy v zásadě o dovedení diskusí o „einsteinovském“ a „joliotovském“ modelu organizace a uplatňování vědy k závěrům.

* * *

Imperialismu se podařilo rozpoutat v tomto století dvě velké války mimo jiné proto, že protiválečné hnutí nejširší pokrokové veřejnosti a jeho různé organizace nebyly jednotné. Dnes však je nová situace, kterou charakterizoval V. Zagladin takto: veřejnost se stala jednou z velmocí.

Semknutí úsilí všech lidí, nejrůznějších třídních a sociálních skupin a jejich organizací bez rozdílu ideologického přesvědčení je naléhavou potřebou. Čas nečeká, je nutné odvrátit hrozící konflikt.

Hlavním faktorem v tomto zápase je světová dělnická třída, její hlavní dílo, světový socialistický systém, různé organizace mezinárodního dělnického hnutí. Svou odpovědnost si uvědomily i mnohé sociálně reformistické organizace. Velmi důležitým činitelem míru jsou rozvojové země a hnutí nezúčastněných. Důležitou úlohu v boji za mír a proti zbrojení hrají různé síly vyznávající křesťanské náboženství a další světové církve. Svůj zvláštní příspěvek mírovému hnutí přinášejí představitelé nejrozmanitějších profesí, lékaři, kulturní činitelé atd. Nelze přehlédnout iniciativu tzv. „zelených“ a „alternativců“ v NSR. K závěru, že mírové soužití nemá racionální, obecně přijatelnou alternativu, dospěli také někteří představitelé buržoazní politiky (včetně politiků zemí NATO) a řada bývalých vedoucích státníků a významných vojenských činitelů.

Protiválečné síly vstupují na bitevní pole za mír s velmi různorodým masovým mírovým hnutím a organizacemi. Nejvýznamnější je *Světová rada míru*, neustále však spontánně vznikají další organizace a hnutí, které odrážejí různé dílčí a bezprostřední požadavky a razí nové formy akcí, překračujících stále více státní a regionální hranice.

Vztah všech složek s tak rozmanitou světonázorovou a politickou orientací může být budován pouze na základě vzájemného tolerování různých cest, vedoucích ke společnému cíli, nevnučování vlastních názorů, úcty ke stanovisku každé zúčastněné organizace a hnutí. Je třeba citlivě srovnávat argumenty, odhalovat příčiny, průběh a výsledky akcí, přesvědčovat se o správných závěrech, postupovat konstruktivně a podnikat společné akce, které by donutily válečné paliče, aby si plně uvědomili svou odpovědnost za neštěstí, jímž lidstvu hrozí.

Nejde o to, aby se účastníci mírového hnutí rozhodli mezi komunismem a kapitalismem, ale aby byli schopni nestranně posoudit, „čí a jaké akce slouží uvolňování napětí a co uvolňování podlamuje. Aby rozhodli a pak mohli příslušným způsobem jednat“ [Jensen 1981: 18]. Jde o „vzájemné chápání ve velkém stylu“, o němž mluvil již Einstein, který varoval před vším, co otrásá vzájemnou důvěrou, před podezřívavostí a neodpovědným šířením strachu na základě zlovolných interpretací.

Nemůžeme přitom přehlédnout, že také protivníci zmírnění napětí se mobilizují. Slibují si, že budou postupovat „stejně vášnivě jako druhá strana“, aby pokrokovou veřejnost „usvědčili ze ztráty soudnosti“.

Buržoazní politologie a další společenskovědní disciplíny sehrávají při formování postojů veřejnosti velmi rozpornou úlohu. Nejsou na tuto svou roli dostatečně seriózně vědecky [metodologicky a teoreticky] připraveny, takže často pouze učenou řečí ospravedlňují současný stav [Bernal 1960].

Část politologů, sociologů i filozofů — a to je třeba ocenit — se pokouší objasňovat předpoklady a povahu míru. Vlivná skupina v těchto vědách se však naopak snaží dokazovat přirozenost a nezbytnost násilí a válek. Jde o tradiční, rozhodující směr výzkumu politických vztahů, v jehož pojetí jsou to vztahy mocenské, produkt síly, a to přesto, že si „výzkum míru“ postupně získává určitou prestiž. Je příznačné, že pod označením politický realismus jsou prezentovány koncepce sázející na faktory hrubé síly, zatímco oceňování faktorů etických je chápáno jako projev politického idealismu a naivity. V neokonzervativní koncepci je uvolňování považováno za nebezpečnou transakci se zásadami, za nástroj „vměšování“ do záležitostí „svobodné společnosti“.

Prvky skutečně vědeckého přístupu se projevují tam, kde je profesionální odpovědnost provázena humanistickými ohledy a politickým realismem, který podporuje větší promyšlenost, střízlivost v hodnocení, prozíravost i opatrnost v postupu, ochotu hledat obecněji přijatelné orientace a východisko z mimořádné složitosti a nebezpečného zauzlení vztahů a využívá k tomuto účelu i veškeré získané zkušenosti. Je třeba počítat i s tím, že stabilita pozic přívrženců různých směrů nebývá často příliš vysoká, tím spíše, že tyto pozice nejsou vždy dostatečně vyhraněné a že se mohou objevit překvapivé přechody.

Mezi vědci se objevují stále častěji lidé, kteří citlivě reagují na demokratické, mírové a pokrokové hnutí, na mínění světové pokrokové veřejnosti. Snaží se pochopit realitu současného světa, zvláště příčiny a povahu konfliktů ohrožujících mír, nalézt alternativy vůči koncepcím hrubé síly a ujasnit tak i místo inteligence a vědců v tomto procesu.

Výzkumy míru představují dnes široké spektrum odlišných ideových a politických pozic, často i protikladných, zejména pokud jde o hodnocení zdrojů konfliktů, navrhované způsoby jejich řešení a účast veřejnosti v těchto konfliktech. Jde o koncepce zmírňování napětí v souladu s politikou mírového soužití, doplňované snahou o reálné odzbrojení, ale také o přejímání závěrů o „únavě ze zmírňování napětí“, které vyhovují politice síly. Všechny výzkumy však sjednocuje odpor k hrozbě silou, idea nenásilného, postupného řešení otázek, program udržení a upevnění míru.

Řada výzkumných institucí si postupně uvědomila hlubokou souvislost vý-

zkumu míru a problémů úplného a všeobecného odzbrojení, systému mezinárodní bezpečnosti, souvislosti s úkolem obrodit soustavu světových vztahů, zvláště s přihlédnutím k zájmům rozvojových zemí a k tzv. globálním problémům rozvoje světa. Pochopila jejich význam pro postupné rozvíjení kontaktů mezi vědci i národy, pro formování ducha spolupráce. Právě tato okolnost je pro oceňování jejich práce rozhodující.

V přístupech k výzkumu míru je i mnoho specifického. Projevuje se pacifismus, metoda „rovného měření všem“, jež vede k plochým závěrům o „konkurujícím soužití“, k lineární extrapolaci současných trendů. Taková pojetí, byť by využívala některých exaktních procedur, neodhalují skutečná napětí, závislost a prostupování zájmů. Neukazují reálné nositele zostřování konfliktů a reálná východiska. Utíkají se k apelům na statečnost a kompetenci mocných a vlivných. Nezřídka souhlasí s biologismem, pokud jde o přirozenost a nevyhnutelnost napětí. Někdy tvrdí (bez ohledu na konkrétní zkušenost z vývoje protichůdných formací), že zbrojení a odzbrojení je určováno společnými zájmy komplexu byznysu, manažerů, byrokracie, politiků, vojáků i vědců, který se vyskytuje s určitými obměnami v každé zemi. Do úvah o předpokladech reálného zmírnění napětí a odzbrojení se vkrádá skepse nad smyslem boje o mezinárodní smluvní dohody, jež se údajně týkají jen zastaralých druhů zbraní, či naopak bezstarostný optimismus, založený na víře ve spásný vliv modernizace technických prostředků vedení války na její prevenci či na víře v samoučelnou kontrolu zbrojení i odzbrojení.

Taková výzkumná pracoviště diferencuje zejména schopnost proniknout vědecky do skutečného jádra procesu, tj. postihovat nejen jeho vojensko-technické a vědecké, ale především politické a zvláště sociálně třídní aspekty. Všechny instituty výzkumu sice usilují o to rozšířit svůj kontakt s veřejností (a dalšími institucemi a organizacemi), avšak některé působí v tomto směru rozporně. Bylo by vhodné upozornit, že mohou objektivně a nechtěně sehrát pomocníka při utváření takových postojů veřejnosti, které jsou výhodné pro militaristy, a napomoci tak k infekci těch složek veřejnosti, které jsou jinak vůči propagandě militaristů imunní. V této souvislosti se projevuje snaha rozšířit zásadu mírového soužití také na vztah tříd a ideologií — v rozporu s objektivními procesy společenského vývoje a pokroku.

* * *

Stále rozsáhlejší a vlivnější složky vědecké fronty si uvědomují, že problémy, které je znepokojují, mají sociálně politický charakter a mohou být řešeny pouze sociálně politickými prostředky. Efektivnost postupu a akcí závisí na konkrétnosti a obsažnosti politického působení, jež je zase podmíněno schopností pochopit konkrétní potřeby a zájmy širokých lidových, pokrokových vrstev a vyjít jim vstříc, uzavřít pevná, trvalá spojení mezi představiteli duchovní a materiální práce.

V této oblasti zůstává stále dosti nejasností. Mnozí vysvětlují své neospravedlnitelné váhání snahou zabránit, aby byla širší veřejnost, pracující vrstvy v čele s dělnickou třídou, znepokojována. V pozadí je však přesvědčení o bezvýznamnosti a problematičnosti její aktivizace. Další se vymlouvají (neboť mlčky souhlasí s buržoazní teorií o amorfní a netečné masě) tím, že masa je vrtkavá, má krátkou paměť, podléhá náladám. Není sporu o tom, že práce v masách je skutečně velice dlouhodobou záležitostí, náročnou a obtížnou. Její efekt není plodem osvětářské dovednosti. Závisí na schopnosti pochopit sociálně třídní vztahy, navázat s pracujícími vrstvami, s dělnickou třídou skutečně úzké spojení.

Mezi bojem za mír, obecnými demokratickými právy a svobodami a zápasem o sociální osvobození, o osvobození práce, je nejtěsnější souvislost. Boj za mír a demokracii nabývá revolučního dosahu, je těsně spjat s bojem za sociální osvobození. Karel Marx zdůraznil plným právem, že věda nachází svůj pravý prostor pouze v republice práce [Marx—Engels : 603].

Literatura

- Bernal, J. D.: *Věda v dějinách*. Praha, SNPL 1960. I. díl.
Einstein on Peace. Ed. by Otto Nathan and Heinz Norden. London, Methuen and Co Limited 1963.
Gernek, F.: *Albert Einstein. Žití vo imja istiny, gumanizma i mira*. Moskva, Izd. Progress 1966.
Jensen, J.: *Hlubinné kořeny protiválečného protestu. Otázky míru a socialismu* 1981, č. 11.
Kvasil, B.: *Podíl vědců v boji za mír*. Rudé právo 1983, 15. června.
Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 17. Praha, NPL 1965.

Резюме

М. Форманек: Специфическая и общеполитическая ответственность науки и ученых за мир

Превращение науки и ученых во всесторонние ответственные в общественном отношении факторы — сложный и долгосрочный процесс, обуславливаемый конкретными общественно-экономическими системами. В капиталистических странах многие ученые, обеспокоенные различными аспектами жизни своего общества и способом, каким оно обращается с результатами их труда, также все более отчетливо осознают зависимость научной и политической деятельности.

Общественный, политический и нравственный вес ученых и науки растет особенно в связи с их сознательным участием в борьбе против войны и за мир. Они располагают особыми возможностями: как открыватели и инспираторы новой техники они могут и более конкретно и раньше других распознать как возможности, так и опасности, с которыми она связана. Они могут предостеречь правительства и общественность перед развитием некоторых научных исследований и применением их результатов. Они могут оказывать давление в направлении регулирования исследований, принять мораторий на научные исследования. В статье освещаются опыт и уроки, извлеченные из многолетней борьбы ряда выдающихся ученых мира против милитаристического злоупотребления наукой и техникой. Автор подчеркивает, в частности, взаимосвязь их стремлений со стремлениями миролюбивого, общедемократического, прогрессивного движения, а тем самым и диалектику их специфической и общей ответственности.

Постепенно определились две основные линии, связанные с такими личностями как Жюлио-Кюри и Эйнштейн. Жюлио-Кюри выступал открыто партийно на основе научного, марксистско-ленинского анализа международных отношений и процессов. Он знал, что движение за мир обладает могучей моральной, политической и материальной силой, что оно имеет существенную опору в политике социалистических стран. Эйнштейн также не отделял ученого от более широких общественных движений. Но он оценивал его возможности с точки зрения либеральной концепции свободного, суверенного индивида, который получил специфическую подготовку и, следовательно, может оказывать особо интенсивное просветительное влияние на общественное мнение. Дело в том, что сущность конфликта он усматривал в зачастую катастрофическом отставании способа мышления, морального сознания и позиций массы от изменений, вызываемых техникой.

В настоящее время общественность стала одной из великих держав. Сплочение усилий различных социальных и классовых групп и их организаций независимо от различий идеологических убеждений может реально предотвратить угрожающую катастрофу. Необходимо проявлять терпимость к путям, прокладываемым к совместной цели, принимать единые действия, сравнивать аргументы, убеждаться в правильности выводов.

Буржуазная политология и другие общественные науки играют в этом процессе весьма противоречивую роль. Влиятельная группа стремится доказывать естественность и необходимость насилия и войн. Но часть пытается объяснять предпосылки и «характер»

мира. Она стремится понять причины и характер конфликтов, уяснить себе место широкой общественности, интеллигенции и ученых в этом процессе. Все более широкие и влиятельные группы отдают себя отчет в том, что проблемы носят конкретный социально-политический и классовый характер и могут решаться лишь в рамках широких социально-политических движений самих народных масс.

Summary

M. Formánek: Specific and General Political Responsibility for Peace on the Part of Scientists and Science

The transformation of science and scientists into socially fully responsible factors is a complex and long-term process conditioned by concrete socio-economic systems. Also in capitalist countries a great number of scientists, discomposed by various aspects of life in their society and by the manner of handling the results of their work, are becoming increasingly aware of the interdependence between scientific and political activity.

The social, political and moral relevance of science and scientists grows particularly in connection with their conscious participation in the struggle against war and for peace. They are endowed with special possibilities: as discoverers and inspirers of new technology, they are in a position more concretely and sooner than others to recognize both the potentialities and the danger they might imply. They can warn governments and the public against the development of some scientific researches and against the application of their results. They can exert steady weight on the orientation of research, they can accept a moratorium on scientific research. The paper brings out the experience and enlightenment ensuing from the struggle waged for many years by a number of prominent world scientists against the militaristic misapplication of science and technology. It particularly points out the connection between their endeavours and those of the generally democratic, progressive peace movement, and thus also the dialectics of their specific and general responsibility.

In the course of time, two clean-cut basic trends, connected with the names Joliot-Curie and Einstein, have developed. Joliot-Curie took an open Party stand, acting on the basis of the scientific, Marxist-Leninist analysis of international relations and processes. He was conscious of the fact that the peace movement has an immense moral, political and material force, and that it is given significant support by the policy of socialist countries. Einstein did not separate the scientist from broader social movements either. Yet he evaluated his possibilities from the point of view of the liberal conception of a free, sovereign individual who, due to his specific preparation, is capable of exerting a particularly strong, enlightening influence upon public opinion. He saw the essence of the conflict in the fact that the way of thinking, moral conscience and attitudes of the masses are often catastrophically lagging behind the changes called forth by technology.

Today the public has become one of the big powers. The unity of efforts of various social and class groups and their organizations, irrespective of their ideological conviction, can really avert the threatening catastrophe. It is necessary to tolerate the ways thrust to a common goal, to organize common actions, to compare arguments, to make sure of correct conclusions.

In this process, bourgeois politology and other social sciences are playing an extremely contradictory role. An influential group endeavours to prove the naturalness and the inevitability of violence and wars. Another part, however, makes efforts to elucidate the preconditions and the „nature“ of peace. It tries to grasp the causes and the character of conflicts, to throw light upon the position of the public at large, of the intelligentsia and scientists in this process. Always larger and more influential groups are becoming aware that problems have their concrete sociopolitical and class character and can be solved only within the framework of broad sociopolitical movements of the people's masses themselves.

I.

Problematika formování společenského vědomí souvisí úzce i s otázkami sociální informace, jejíž různé formy jsou podmíněny různými formami společenského vědomí. Tato informace se týká procesů řízení v sociálním systému i formování individuálního a společenského vědomí. Struktura vědomí příjemců sociální informace odpovídá v jistém smyslu i struktuře sociální informace existující v dané společnosti. Je tu tedy dána otázka struktury a cílů informačního zdroje, které se dále promítají do organizace a charakteru informačních recipientů. Toto transformační kódování má i své stránky technicko-matematické, jež však ve výsledku informačního působení mají stránky ideologické a prakticko-politické. Komunistická ideovost, jejímž měřítkem je konkrétní práce členů socialistické společnosti, spojuje v sobě osvojené znalosti s formováním přesvědčení a odtud i charakteru praktické činnosti. Působení sociální informace má tudíž výstupy v konkrétní praktické činnosti, v praktických životních postojích, v realizaci cílových činností atd. Je třeba k ní přistupovat i diferencovaně, tj. ve smyslu dialektiky obecného a zvláštního. Tato informace má totiž jednak charakter kolektivní, dále však se týká i jednotlivých skupin, a konečně i zvláštností jednotlivých individuí (podle jejich zaměstnání, odbornosti, informační úrovně, potřeb, zájmů atp.). Informační působení je proto třeba analyzovat z těchto zřetelů jak v detailech, tak vcelku. Efektivnost informačního působení je dána vztahem konkrétního výsledku a cílů, které byly předem zamýšleny [Pozdňakov 1977]. Abychom mohli přistoupit k vyjasnění těchto otázek, je nutno osvětlit i otázky společenského vědomí, sociální informace a uspořádanosti v obecném smyslu, otázky informačních potřeb, hodnot, komunikačního pole aj.; posléze i vztahu sociální informace k otázce redundance, efektivnosti, informačního působení. Uvedený problém má tedy řadu stránek, jež zasahují řadu oborů (sociologie, filozofie, sociální psychologie, informatika, psychologie atd.). V období vědeckotechnické revoluce stále stoupá role analytických metod, nelze tedy dané otázky účinně řešit pouze na úrovni obecně sociologické a společenskovědní, bez zapojení přístupů a metod exaktních věd (kybernetiky, informatiky, matematiky, systémové teorie aj.).

Společenské vědomí je odrazem společenského bytí. V konkrétní historické praxi je to odraz třídně podmíněný, tedy i neúplný. Společenské vědomí má členitou strukturu, jež se s rozvojem společnosti dále rozrůžňuje, avšak má zároveň i rostoucí charakter integrační. Jednotlivec si osvojuje společensky vytvořené představy, pojmy a názory a současně je i sám aktivně vytváří. Do individuálního vědomí přecházejí na základě odrazu, učení atd. i pomocí sdělovacích prostředků ideje a informace vytvářené ostatními členy společnosti, tedy společností samou, kterou nelze redukovat jen na jednotlivé členy o sobě. Vztah mezi individuálním a sociálním vědomím je složitým vztahem, který má charakter vztahu obecného a zvláštního, zpětných vazeb atd. Soustava představ, názorů, pojmů, teorií aj. tvoří ve své diferenciaci jednotlivé formy společenského vědomí, jež se vyvíjejí a rozrůžňují. V třídní společnosti mají — v sou-

vislosti s ideologií — třídní charakter, který vyjadřuje sociálně ekonomické a politické postavení a zájmy tříd. Za socialismu se charakter společenského vědomí zásadně mění a nabývá nových celospolečenských rysů. Nutno vzít v úvahu dialektiku individuálních informačních potřeb a širších potřeb a zájmů společenských i jejich působení na jednotlivce, popřípadě skupiny.

Otázky vztahu společenského a individuálního vědomí se týkají i problematiky mezilidských vztahů, vzájemného působení lidí, společenských a informačních potřeb těchto lidí, formování osobností atp. Kromě masové informace a kromě kolektivních potřeb třeba vzít v úvahu i informace a potřeby skupin (dle profese, vzdělání, věku aj.), jejich členů i individuí samotných. Kromě složité otázky vztahu individua a kolektivu tu vystupuje i otázka vztahu biologického a sociálního aj. Společenské vědomí a společenská forma pohybu neexistují mimo vědomí a psychickou formu pohybu individuí, kdy jsou psychologické procesy a obsahy spojeny s matérií lidského mozku. Vztahy mezi společenským vědomím a bytím i mezi vědomím sociálním a individuálním mají dialektický charakter, jsou velmi složité. V práci J. Linhart (Linhart a kol. 1981) je obsaženo schematické znázornění tohoto vztahu a uvádí se, že společenské bytí se odráží ve společenském vědomí i ve vědomí jednotlivých individuí: „Každé individuální vědomí působí na vědomí společenské, ale je jím i zpětně ovlivňováno. Společenské vědomí jako nejvyšší forma aktivního odrazu působí zpětně jako společenská činnost na společenské bytí lidí. Jednotlivá individuální vědomí se ovlivňují navzájem.“ (s. 148.) V této knize jsou dále podrobně osvětlovány otázky struktury činností, úrovně řízení činností, otázky mechanismů cílevědomého jednání, znakové procesy, struktura a motivace lidského chování, regulace činnosti, formování a struktura osobnosti atd. Pro teorii sdělovacích prostředků je důležité i využití poznatků psychologie a neurofyzilogie.

Sociální informace, jež odráží složitou a dynamickou sociální realitu ve všech jejích vrstvách a procesech, a to i z různých stránek, je důležitou součástí společenského vědomí. Teorie informace přinesla možnost exaktních analýz sociálních informací, jejich získávání i tvorby, kódování, přenosu, zpracování, uchování a použití v praktické činnosti. Informace (ve smyslu zprávy, sdělení) je těsně spojena i se společenskou uspořádaností, kterou lze vyjadřovat na základě míry negativní entropie, ev. modelovat. Společenská struktura má své zákonitosti, jež lze zkoumat i matematickým způsobem. Tato struktura je spjata s dynamikou, se společenským děním, se sociální činností, praxí. Společenská organizace, praxe a informace jsou vzájemně propojeny. Organizace se nemůže udržovat a rozvíjet bez dobrého způsobu informačního přenosu a záznamu; organizace se neobejde bez činnosti, jež opět není možná bez informace, bez dobře vytvořených informačních a zpětnovazebních okruhů. Pojem informace, jenž je úzce spjat s pojmem struktury a uspořádanosti, poukázal na nové hledisko jednoty teorie a praxe, jež u vědy o společnosti souvisí i s jednotou společenského vědomí a bytí. Pozdější vývoj teorie informace přinesl různá další zpřesnění a diferenciaci (kromě klasické teorie statistické existují i teorie algoritmické, kombinatorické aj.), avšak filozofická nosnost kybernetiky se opírá stále o tuto prvou fázi, jež vypracovala pojmy informace, entropie, šumu, variety, kanálu, redundance atd. a měla obecně metodologický význam. Pro vědeckou filozofii a její pojem odrazu jsou proto důležité tyto pojmy ve své obecnosti, nezávisle na různé detailní matematické interpretaci. Pojem informace nenahrazuje pojem odrazu, pouze jej dále doplňuje. Informace chápáná jako omezená varieta umožňuje přesnější popis procesu a výsledku odrazu. Slovo „informare“, z něhož vzniklo slovo informace, znamená uvádět i v tvar, formovat, tvořit, avšak i zobrazovat, představovat. Informace vlastně

znamená to, co je uvedeno v tvar, co je uspořádané. Jde o uspořádání něčeho — ať prvků látkových nebo symbolických (uspořádání orgánů, buněk, funkcí organismu, uspořádání symbolů ve zprávě, uspořádání struktury a funkcí sociálního systému atp.). Uspořádanost dále souvisí i se schopností uchovávat a zvyšovat pořádek (schopnost autoorganizace). V podstatě lze tuto uspořádanost vyjadřovat pomocí negativní entropie (což ovšem není zdaleka snadné u kvalitativně vyšších soustav). Kromě parametrů prostoročasových a látkově energetických mají tyto systémy i parametry informačně strukturní. Podle I. B. Novika [Novik 1969] je energie mírou pohybu a informace mírou uspořádanosti; energie souvisí se schopností konat práci, informace pak se schopností uchovávat, předávat a množovat výsledky práce charakteru materiálního i duchovního.

Sociální informace se netýká organizace přímo, týká se především sdělování a řízení, ale sama také není bez uspořádanosti a může uspořádanost v realitě ovlivňovat a měnit: má vliv na mozkovou a psychickou činnost lidí, na jejich rozhodování, chování, praktickou činnost, odtud pak dále i na společenské bytí atd.

Organizovanost je vlastnost systému, jehož prvky nejsou libovolně nakupeny, nýbrž jsou vzájemně spojeny určitými relacemi, pravděpodobnostními závislostmi atp. Autoorganizace je pak schopnost systému zlepšovat svoji strukturu tak, aby dosahoval větší stability, zlepšoval svoji schopnost dosahovat cílů, čelit poruchám atp. Informace v širším smyslu slova souvisí s tzv. omezením variety, které podle Ashbyho poskytuje výhodu, protože umožňuje efektivnější využití kanálů, fungování systémů aj. Omezením variety se vytvářejí užší vazby mezi prvky systému, jejich vzájemná uspořádanost, pravděpodobnostní závislost; redukce variety se týká strukturních i funkčních charakteristik, včetně řízení, cílovosti, spolehlivosti, adaptace, plnění zadané funkce, vyrovnávání výchylek z rovnováhy i růstu autoorganizace. Varieta a její omezení umožňují kvantitativní vyjádření struktury a uspořádanosti systémů, jež lze chápat jako uspořádané seskupení složek, hierarchicky řazených subsystémů atp.; toto uskupení má jisté strukturní vztahy a funkční závislosti, jež lze matematicky vyjadřovat — včetně optimalizace atp. Na úrovni společenskovo-vědního poznání není dosud užití matematických metod náležitě rozvinuto (sociální systémy a sociální informace z hlediska kvantitativních popisů, modelování sociálních systémů atp.). Procesy formování společenského vědomí mají zřejmě též tzv. meteorologický charakter, k jehož postižení by musely nastoupit složité matematické popisy situací a jejich změn (podobně jako v meteorologii, ekonomii aj.), což by měly dělat — při vhodném zadání úkolů — počítače. V období vědeckotechnické revoluce se zřejmě v dalším vývoji neobejdeme bez rozvinutí těchto metod (včetně využití počítačů ve společenské praxi a při působení sdělovacích prostředků), i když konečné hodnocení kvalitativního charakteru musí provádět člověk sám.

Pro efektivnost masového sdělování by bylo na místě využívat vedle obecných a empirických sociologických přístupů i těch přístupů, které se snaží spojovat matematickou teorii informace a fyziku. Jedná se o využití informačních aspektů v souvislosti s fyzikálními pojmy a přístupy. Teorie masového sdělování by tedy měla mít mezioborový charakter a více využívat vedle sociologie a psychologie i matematiky, kybernetiky, fyziky atd.

II.

Duchovní kultura představuje souhrn forem společenského vědomí — včetně teoreticko-poznávacích, emocionálních a normativních produktů tohoto vědo-

mí, jež odrážejí společenské bytí a zpětně na ně působí. Materiální kultura zahrnuje produkci materiálních hodnot (např. výrobních prostředků, pracovních předmětů, materiálních produktů atd.). Kultura pak v obecném smyslu zahrnuje hodnoty materiální i duchovní, člověk produkuje obě tyto formy. Základem kultury duchovní je však také materiální výroba — duchovní kultura tu tvoří nepřímý, zprostředkovaný odraz, který má jistou relativní samostatnost. Sociální informace, resp. společenské ideje, jsou úzce spojeny se sociálními potřebami, hodnotami a cíli. Materiální a ideální produkty a hodnoty mají stejný základ — kultura spojuje jak materiální, tak i duchovní aspekty. Sociální informace nejsou pasivním produktem, v sociálních procesech fungují jako aktivní složky, které je třeba znát i ovládat. Jednota materiálního a duchovního souvisí mimo jiné i s otázkou vztahu energie a informace, informace a struktury atd. (Například nový obor — ekofyzika — studuje tyto závislosti, usiluje o propojení ekonomicko-ekologických a informačně fyzikálních zřetelů.) Kulturní rozvoj, související v konkrétní praxi i s úlohou informačních prostředků, je spojen i s dialektickým působením bytí (charakteru biosociálního) a vědomí, daného v sociopsychických strukturách a sociálních regulativech. Idealistické koncepty společenských idejí a sociálních informací hypostazují, jak známo, tyto ideje a informace jako entity odtržené od materiální reality (novokantovství, operacionalismus, pragmatismus, Popperův kritický racionalismus aj.). Tyto názory nechápou dialektický vztah obou těchto dimenzí a oddělují kulturní produkty od materiální reality. Kulturní a axiologické produkty jsou však odrazy jen relativně samostatnými. Proto má i sociální informace dynamický charakter a účinek v materiální sféře. Rozvoj materiální a duchovní produkce vede k růstu organizovanosti lidské společnosti (včetně aspektů axiologických). Proto i otázka působení sociální informace souvisí s otázkou fungování a struktury společnosti, kdy — stejně jako životní prostředí — je i kultura prostředím, které člověka obklopuje a působí na něj; význam materiálního a duchovního prostředí vyžaduje náležitou péči o jejich fungování (ekologie životního prostředí by měla být spojena s ekologií informačního prostředí). Přírodní prostředí a bytí — stejně jako společenské prostředí a bytí a jako materiální a duchovní kultura — mají pro člověka prvořadý význam. Duchovní kultura úzce souvisí se sociální psychikou, se společenským vědomím, s jeho proměnami a fungováním. Jednotlivci, sociální skupiny i celá společnost vytvářejí odtud pletiva svých organizačních a regulativních struktur, a to i v procesu formování a proměn sdělovacích okruhů, které je nutno analyzovat a řídit.

Otázky vytváření a působení duchovní kultury mají proto kromě stránek obecných i stránky speciální v souvislosti s konkrétním formováním vědomí individuí na základě jejich informačních a jiných potřeb, které je třeba regulovat z hlediska celospolečenských zájmů. Otázka formování vědomí individuí souvisí i s otázkou vytváření a strukturace tzv. informačních polí.

Lidské potřeby lze členit z vývojového hlediska na biologické, individuálně psychické a společenské (materiální a duchovní). Uspokojování potřeb souvisí s obecnou zákonitostí uchovávání rovnováhy v systémech a dosahování žádaných cílů. Tak například potřeba ukojení hladu slouží k uchování rovnováhy chemické — izochemie, potřeba ukojení žízně k uchování rovnováhy osmotické — izosmózy, potřeba dýchání k uchování rovnováhy iontové — izoionie. Endokrinní žlázy obstarávají rovnováhu hladin určitých hormonů. V systému VNČ pak působí rozmanité pudové tendence biologického charakteru, které souvisejí s uspokojováním biologických potřeb. Individuální lidská psychika má vrstevnatou strukturu, jež se vytvořila historicky. Nejvýše je tzv. vrstva intelektuál-

ní (myšlení, druhá signální soustava), dále vrstva smyslová, pod ní vrstva emocionální a posléze vrstva animálněvitalní. Vnímání a citění tedy mají hluboké historické kořeny. Nad biologickými a individuálně psychickými potřebami se pak vyvinuly potřeby společenské, jejichž uspokojování znamená dosahování určitých společenských hodnot a cílů. Tyto potřeby a hodnoty jsou jednak materiální (např. ekonomické), jednak duchovní, mezi něž patří potřeby a hodnoty sociálněpolitické, morální, estetickokulturní, informačněintelektuální aj. Zvláštní oblastí duchovních společenských potřeb jsou právě potřeby informační, související s oblastí informačních hodnot a sociálních informací.

V konkrétních situacích se vytvářejí jisté reálné vztahy mezi oblastí informačních potřeb, cílů a hodnot u individuí, skupin a společností. Vytváří se tak jisté soustavy se vzájemným působením. Tyto soustavy [tj. individuum, skupina, společnost] se z informačního hlediska nacházejí v jistém informačním poli, které má určité parametry (včetně časových atd.). Konkrétní formování těchto polí sledují z různých hledisek různé vědy (psychologie, sociologie, informatika aj.).

Individuální psychiku nutno chápat z hlediska dialektické jednoty subjektivního a objektivního. Vnější přírodní a společenská realita působí na individuum, na formování jeho psychiky; psychika jedince pak zpětně působí na tuto realitu prostřednictvím konkrétního chování, praktické činnosti. V Marxově smyslu je člověk souhrnem společenských vztahů. Sociální charakteristiky nejsou odděleny ostrou hranicí od charakteristik biologických. Proto se dnes pozorně sledují i otázky tzv. biosociologie nebo sociobiologie, tj. vztahu biologického a sociálního. Touto otázkou se zabývá např. N. Ch. Satdinová ve studii publikované v časopise *Voprosy filosofii* (1982, č. 3). Vnější realita má jistou varietu, tvořící určité pole vztahů. V procesu individuálního odrazu se varieta tohoto pole převádí ve varietu pole vjemového, dále pak myšlenkového, paměťového a posléze ve strukturu volního rozhodování a praktické činnosti, kdy dochází ke zpětné vazbě subjektu a objektu.

Pojem psychického pole byl rozvinut zejména v tvarové psychologii, která má sice některá mylná východiska filozofická (vazba tvarového principu a holistického principu), ale v dílčích výzkumech přinesla řadu pozitivních výsledků (např. v psychologii vnímání: dialektika tvaru a pozadí). Pojem pole rozvinuli např. psychologové Koffka, Köhler, Katz, Lewin aj. Podle D. Katze [Katz 1944] je možno v neurofyzilogii a psychologii využít fyzikálního pojmu pole. V elektromagnetickém poli závisí každý dílčí proces na všech ostatních; i v nervové soustavě je určován dílčí proces souvislostí s ostatními pochody. Pole nemá jen difúzní charakter, strukturuje se. Nejedná se jen o smyslové (např. optické) pole, pojem pole lze užít na všechny oblasti vztahu subjektu a objektu. V poli subjekt—objekt je dáno jisté napětí mezi individuem a okolím. V souvislosti s okolím vytváří senzorický a motorický systém osobnosti vyšší celek. Psychika má tedy jednak charakter difúzního pole, jednak strukturovaného systému. Vedle senzorického pole lze zavést pojem pole mozkového, pole chování s dynamickými vlastnostmi atd. [1]

Podle Kurta Lewina je mozkové pole izomorfní poli chování, jež je určeno polem potřeb, které má jisté charakteristiky popsitelné fyzikálními pojmy (napětí, náboj, potenciální energie atp.); neznamená to však totožnost fyzikál-

---

(1) Pojem psychologického pole tu nemá co činit s tzv. „psi“-polem psychotroniky, která zavádí nepodložené předpoklady o jakési metapsychické energii. Zde se nevychází z jakýchkoli telepatických přenosů, nýbrž z exaktně zjišťovaných závislostí — informace se tedy podle uvedených názorů nemůže přenášet bez účasti smyslově odrazových materiálních orgánů.

ního a psychologického přístupu. Napětí směřuje k vybití při výskytu cíle chování. Chování se formuje podle těch sil, jež aktuálně existují v daném poli. Lze prý zavést i pojem psychické přitažlivosti v poli chování, jež má ovšem jiné charakteristiky než fyzikální přitažlivost například v geografickém poli. Lewin pak zavádí jistá schémata topologická a vektorová a usiluje o kvantifikaci v psychologii chování. Člověk si podle něho vytváří při rozčleňování pole hypotetické útvary, jež nazývá Lewin konstrukty. Liší konstrukty kvazifyzické (např. individuální organismus), kvazisociální (skupina, společnost), kvazikonceptuální (např. řešení problému). Chování je spojeno s překonáváním bariér různého charakteru a s dosahováním cílů. Pole životního prostoru jedince je prý silovým polem — psychologickou sílu, související s napětím daném výzvou, cílem, překážkou atp., lze zobrazit jako vektor. Pole individua je dáno osobou a okolím, chování je pak změna stavů pole v čase. Podle povahy pole je dán druh lokomoce (fyzická — např. nalezení cesty, sociální — např. snaha po uplatnění, intelektuální — např. řešení problému). Při výskytu žádoucího objektu se převede neusměrněný stav napětí v usměrněnou sílu — v psychologický vektor. (2)

Lewinovy názory propagovaly sovětské psycholožky Zejgarniková a Ovsjanikina. Také I. M. Jaroševskij je vcelku pozitivně hodnotí [Jaroševskij 1975]. Oceňuje Lewinovu koncepci jednoty individua a okolí a zavedení silových parametrů, jako je motivační síla, napětí, silové pole aj. Uvádí, že otázka motivace individua je ovšem složitější, než uvádějí topologická a vektorová schémata, že však tyto snahy vedly až na práh kybernetické syntézy (kde lze dynamické pole chápat jako systém s autoorganizací, s možností matematického modelování).

V různých pozdějších pracích některých psychologů se upozorňuje i na další aspekty teorie psychologického pole a rozvíjí se pojem pole vjemů, pozornosti, chování, zážitků aj., která mají jednak charakteristiky strukturní, jednak dynamické, avšak i intencionální, odkazové, signifikační atp. (H. Ey, A. Gurwitsch).

S otázkou psychologického pole souvisejí i otázky pole informačního. I. B. Novik zdůrazňuje nutnost osvětlit vztah mezi informací a energií a dále mezi informačním a energetickým polem: „Informační pole existuje ve dvou podobách. V podobě statického informačního pole existuje proces uchování informace, velmi důležitý proces uchování minulé informace, fixované minulé zkušenosti. Paměť je zřejmě jistou funkcí, jistou derivací statického informačního pole. Druhou formou je dynamické informační pole...; je spojeno s procesem výměny a přenosu informace. Toto dynamické informační pole je velmi důležité v *sociální sféře* (zdůraznil J. Z.), neboť bez výměny a přenosu informace nejsou sociální procesy možné“ [Novik 1969]. Podrobněji píše o informačním poli spolu s A. Bergem a B. V. Birjukovem: „Každý komunikační proces je nutně spjat s určitou stránkou *energie* (podtrhl J. Z.)... Problém tzv. energetického ekvivalentu komunikace nabývá v poslední době značného významu... energetický základ informačních jevů lze sledovat již ve zcela elementárním psychofyzilogickém zákoně Weber-Fechnerově...; v budoucnu bude možno vyjádřit vztah mezi informací a energií daleko lépe pomocí matematických závislostí...“ [Berg—Birjukov—Novik 1972].

(2) Také v lingvistice existují obdobné teorie, podle nich např. před formulací myšlenky do slov je dáno jisté napětí — např. podvědomý anticipační proces před strukturací výstupní věty. Pojem anticipačních odrazů a přípravných struktur zavedl sovětský psycholog Anochin. Transformace přípravných struktur souvisí s formováním vědomí.

Závislost energie a informace, energetického a informačního pole nebyla dosud přesně stanovena; tato otázka čeká na svého Einsteina, který formuloval závislost energie a hmotnosti. Přesto lze říci, že otázka informačního pole nemůže být oddělována od problematiky fyzikální a psychologické. Zprvu by se jednalo o výzkumy obecného charakteru, jež by teprve později mohly být konkretizovány na jednotlivé reálné případy, včetně empirických výzkumů a výpočtů.

Jedinec i společnost jsou komunikační systémy, které přijímají, zpracovávají a vysílají informace. Tato schopnost se pohybuje v mezích jisté konkrétní kapacity, jež nemá být překročena ani nevyužita. Například pro vznik počítku je dán minimální práh citlivosti (nejmenší množství nutného podráždění). Maximální práh je naopak mez, nad níž už se počítkec nevytváří. To platí obdobně v obecné teorii komunikace. Pod dolní mezí kapacity (nebo v její blízkosti) jsou zprávy nesoucí malé informační množství (tzv. banální zprávy), nad horní mezí (nebo v její blízkosti) jsou zprávy s nadměrnou informací (nesrozumitelné zprávy). Člověk má jistou maximální mez pro příjem informací (i v souvislosti s časovými charakteristikami), která je nižší než informační množství plynoucí z okolních zdrojů (smyslového či intelektuálního rázu); zpracovává tedy jen část těchto informací. Příjmová kapacita se nejlépe využívá při tzv. optimálním prahu (střední pásmo mezi minimem a maximem), kdy zpráva není banální ani příliš složitá. Zpráva s přílišnou informací přesahuje kapacitu, resp. vede u příjemce k rezignaci a nezájmu, co je obdobné v případě zprávy banální. Nesrozumitelná zpráva odpovídá tzv. bílému šumu. Operativnější využití kapacity umožňuje člověku kondenzace informace do struktur tzv. superznaků (slova, věty, pojmy), v nichž je jakoby v zesilovacích zkratkách uloženo velké množství dříve získané informace. Otázky komunikační kapacity sleduje například psychologie učení, ale měla by být hlouběji zkoumána i v teorii masové komunikace (otázka efektivnosti propagandy aj.).

III.

Informační komunikace, matematicky popisovaná teorií informace, je procesem sociální interakce. Je třeba zkoumat otázky smyslu zpráv, jejich konkrétního účinku na reálné recipienty aj. Komunikační proces zasahuje jednak vysílající systém (jeho charakteristiky a cíle), jednak přijímající systém (jeho charakteristiky a cíle); mezi oběma je dialektický vztah, resp. vztah zpětné vazby. Studium významu a smyslu sdělování určuje i obsahy, význam a smysl jednání a činnosti recipientů. Otázky významu a smyslu nestačí studovat jen po stránce čistě informačně teoretické či lingvistické, nýbrž je třeba tak činit interdisciplinárně, systémově. Jen tak lze odhalit efektivní a neefektivní přístupy, metody a formy hromadného sdělování.

Podle J. Kohla existují tři hlavní způsoby sdělování, jež jsou relevantní pro společenské řízení, a tedy i pro působení na recipienty [Kohl 1982]. V procesu společenského řízení vystupují tyto způsoby komunikace:

1. Komunikace symbolická, jež užívá znaků a symbolů, a to zejména v jazykové podobě. Tato forma je v řízení nejčastější a často bývá komunikování omezeno pouze na ni.

2. Komunikace pozorováním, jež nevyžaduje výměnu symbolů mezi vysílatelem a příjemcem. K ovlivnění pozorovatele dochází při použití této formy mechanismem imitace (napodobení), jež je ostatně jednou z významných forem učení v biologické sféře.

3. Komunikace implicitní, jež nepředpokládá plné uvědomění nebo myšlenkové zpracování podnětů či vjemů, jež představují určitou informaci. Vhodným

paradigmatem tohoto typu komunikace je koncept podmiňování, známý z psychologie učení.

Sociální komunikace je procesem dvoustranným i vícestranným — vysílatel i recipient si mohou v tomto procesu i vyměňovat role (příjemce může znovu působit svými reakcemi zpětně na vysílatele). Vysílatel se v tomto případě stává příjemcem informace o tom, zda adresát informaci pochopil, správně interpretoval, zda přijal obsah informace, resp. se s ním ztotožnil, upravil vzhledem k němu své jednání, postoj, názor atp., zda tedy byla komunikace z jeho hlediska úspěšná, jak je třeba dále působit atd. Komunikace je nejen sémantickou záležitostí, je to proces sociální a řídicí. Komunikační procesy mají vliv na jednání lidí, na sociální vztahy v kolektivu atd., jsou nástrojem působení na recipienta, jeho rozhodování, řešení problémů aj. Hraje tu roli i otázka bariér, pocitů, postojů atd. Kohl uvádí Gibbovo schéma párů typů komunikování, které buď zesilují nebo zeslabují tzv. defenzivní klima adresáta:

typ komunikování

zesilující defenzivní postoje
hodnotící
orientované na ovládnutí
sociálně neutrální
sebejisté
nadřazující se
konstruované

posilující otevřenost postojů
popisující
orientované na problém
empatické
nedogmatické
nenadřazující se
spontánní

Mnoho hodnotících faktorů, které ovlivňují časté defenzivní interpretace informací vysílatelů, je zejména v komunikaci symbolické. Výroky, v nichž se projevuje snaha vysílatele ovládat, kontrolovat, ovlivňovat adresáta, obvykle vyvolávají rezistenci, což se týká nejen sdělování přímého, nýbrž i zprostředkovaného, tj. i hromadného. „Příjemce vychází z předpokladu, že sdělovatel, vlastně ovládatel, považuje jeho informační vybavenost za nedostatečnou, jeho vnitřní model světa za plochý a neadekvátní složitosti problémů, jeho jednání za nerozumné, tedy že považuje příjemce za neschopného samostatného rozhodování a jednání“ [Kohl 1982 : 207]. Uvedené poznatky z psychologie řízení mají zřejmě význam i pro teorii a praxi masového sdělování, jehož působení je rovněž jistou formou řídicího procesu. Podle Kohla existuje vedle defenzivní formy i neutrální forma; nad ní je pak dána opačná forma komunikace, kdy adresát nejen plně chápe vysílatele, nýbrž s ním souhlasí, je jím podněcován k aktivní součinnosti atp. Zkoumání těchto konkrétních forem by bylo zřejmě relevantní i pro otázky masového sdělování (působení tisku, rozhlasu, televize atd.). Malá efektivnost těchto prostředků může plynout i z těchto důvodů: podceňování úrovně recipienta, redundance (informační řídkost, opakování) ve vysílané zprávě, vnucování informací, které neodpovídají zájmu a potřebám recipienta. Proto je třeba detailně analyzovat reálné informační situace a vycházet při jejich řešení jak z hlediska potřeb řízení, tak z hlediska potřeb a psychologie recipienta.

Zájmy a potřeby recipientů se liší podle věku, profese, kvalifikace, vzdělání, pohlaví atd. Tím je determinována konkrétní efektivnost hromadného sdělování, která má vliv na aktivitu recipienta ve smyslu sociálně politickém, pracovním, myšlenkovém, axiologickém, kulturně estetickém, morálním atp. Diferencovaný přístup k informačnímu působení souvisí ovšem dialekticky

i s aspektem komplexně integračním. Je třeba vycházet z univerzální politické orientace, dále pak z profesionální a specializované orientace podle různých skupin adresátů, z orientace zájmové, umělecko-kulturní atd. Tak například I. G. Bagirov analyzuje na základě výsledků sociální psychologie faktory ovlivňující chování vysílatele i recipienta, jako je struktura osobnosti, struktura sociálních vztahů, struktura komunikačních závislostí aj. [Bagirov 1978].

Integrované působení souvisí s tím, že v socialistické společnosti mizí třídní rozdíly a podstatné rozdíly v informační výbavě a potřebách různých skupin, profesí atp. Zároveň se uplatňuje dialektika obecného a zvláštního, stejného a různého, tj. zůstávají nebo se nově formují jisté rozdíly v informačních strukturách skupin dle věku, profese, vzdělání atd. Pro efektivní formování vědomí je třeba tuto dialektiku respektovat. Konzum některých hlavních bloků hromadného sdělování je společný (např. hlavní večerní programy televize, rozhlasu, denní tisk atp.). I při aspektu diferencované propagandy je třeba brát v úvahu především kritérium jednotných celospolečenských zřetelů. Efektivnost ideologického působení je dána podílem výsledku a cíle [Pozdňakov 1977]. Je třeba tyto záležitosti analyzovat jak z hlediska kvalitativního, tak kvantitativního [Mazur 1974]. Kromě vlastní informatiky je tu třeba vzít v úvahu i rozbor sociologické, psychologické, axiologické atd. Například zkoumání axiologická berou v úvahu hodnotové orientace recipientů, jejich cíle, ideály a zájmy, parametry životního způsobu aj. Kvalitativní a kvantitativní analýza má společné pole například ve zkoumání otázky redundance v informačním působení, která souvisí i s otázkou formálnosti, oficiálnosti aj.

Otázka efektivního působení informace v souvislosti s redundancí je jednou z významných oblastí, která není dosud náležitě prozkoumána. Redundance je dána jako podíl nevyužitě („ztracené“) informace I_z a vyslané (maximální) informace I_m :

$$R = \frac{I_z}{I_m}, \text{ přičemž je } I_z \text{ dána jako rozdíl } I_m \text{ a } I_{ef} \text{ (efektivní informace):}$$

$$I_z = I_m - I_{ef}. \text{ Užitečnost (efektivnost) je dána jako podíl efektivní a maximální}$$

$$\text{informace: } U = \frac{I_{ef}}{I_m}. \text{ Přitom } R = 1 - U, U = 1 - R.$$

Vztah mezi redundancí a užitečností si lze adekvátněji představit jako konstatní součin než součet, tj. je tu pak dán komplementární vztah mezi nimi, zobrazitelný rovnosou hyperbolou ($R \cdot U = \text{konst}$); součet obou by pak platil jen v případě rovnosti mezi R a U . Na ose y by byla dána efektivnost (užitečnost) přenášené zprávy, která stoupá od nuly; roste tu tedy originalita, novost, působivost informace až k mezi nadměrné informace, která je už nesrozumitelná — odpovídá tzv. bílému šumu (chaosu, anarchičnosti, krajní nahodilosti). Na ose x je pak nanesena redundance, jež stoupá od nuly; při malé míře se jedná o redundanci potřebnou (užitečnou), při vyšší míře pak o redundanci prázdnou (neužitečnou), která směřuje dále k banalitě. Informační optimum (optimální kapacita recipienta, užitečné pole citlivosti) je dána v mezích středních hodnot obou parametrů.

Dialektika redundance a užitečnosti odpovídá z širšího hlediska dialektickému vztahu dvojic banální—originální, stejné—rozmanité, uspořádané—neuspořádané atp.

Stupnice zpráv od nesrozumitelnosti k banalitě odpovídá i stupnicím emocionálních stavů, stavů pozornosti a různého reagování (chování) recipienta:

zpráva	emocionální stav	stav pozornosti	chování
nesrozumitelná (přesycená)	nadměrné vzrušení (nepříjemnost)	difúzní (roztržité) vědomí, zmatenost	slabá výkonnost
nesnadno srozumitelná (zajímavá)	aktivní vzrušenost, soustředěnost	selektivní pozornost	selektivní reakce
snadno srozumitelná (neutrální)	uvolněná bdělost (pocit zvládnutí problému)	nesoustředěná pozornost, nepozornost, nezájem	rutinní reakce
banální	ochablá bdělost (ospalost)	jem, nuda, lhostejnost	nekoordinovaná reakce

Tato stupnice odpovídá i uvedenému komplementárnímu vztahu redundance a užitečnosti. Tyto úvahy volně navazují na zkoumání A. Moles [Moles 1958] a D. B. Lindsleye ve sb. P. Blacka [Black 1970]. Bylo by jich možno konkrétně využít v případě, kdyby se na základě detailního zkoumání podařilo ohodnotit informační zájmy a potřeby určitých recipientů (i v jejich globálu); pak by bylo možno — aspoň modelově — vyjadřovat v kvantitativní formě informační optimum a tak naznačit možnou regulaci efektivního informačního působení.

Účinnost informačního působení (správné formování informace u vysílatele a efektivní vliv na recipienta) závisí na reálných zákonitostech informačních kanálů a jejich poznání. Informační optimum je dáno v určitých mezích vztahu redundance a užitečnosti, informační řídkosti a hustoty, banality a originality atd. Analogií informační efektivnosti je Carnotův koeficient efektivnosti energetického stroje (značený řeckým písmenem η):

$$\eta = 1 - \frac{Q_2}{Q_1} = \frac{Q_1 - Q_2}{Q_1} = \frac{A}{Q_1}$$

kde Q_1 je množství dodané a Q_2 množství nevyužité energie; A je práce. Zjišťuje se tu, kolik energie se využije v určitém stroji (např. v nějakém typu parní lokomotivy). Brillouin zavedl pojem tzv. zobecněného Carnotova principu, který má spojit energetické a informační zřetele. V našem případě — při náležité znalosti parametrů — by bylo možno zjišťovat, jaké množství vyslané informace bylo využito recipientem, resp. jaké je předpokládané informační optimum tohoto recipienta. Otázka redundance je již sledována například v oblasti senzuální, estetické, lingvistické, pedagogické.

Kvantitativní zřetele v oblasti sociální informace a formování společenského vědomí nejsou samozřejmě jediné; tuto oblast je třeba sledovat komplexně. Nicméně se zdá, že jejich výzkum je perspektivní a že by mohl být významnou pomocí pro sociologii hromadného sdělování.

Literatura

- Afanasjev, V. G.: *Obščestvo: sistémnost, poznaniye i upravleniye*. Moskva, Politizdat 1981.
- Bagirov, E. G.: *Očerki teorii televiděniya*. Moskva, Iskusstvo 1978.
- Berg, A. I. — Birjukov, B. V. — Novik, I. S.: *Metodologické aspekty kybernetiky*. Společenské vědy v SSSR, 1972, č. 3.
- Black, P. (ed.): *Physiological Correlates of Emotion*. New York—London, Academic Press 1970.
- Jaroševskij, M. G.: *Psychológia v 20. storočí*. Bratislava, Pravda 1975.
- Katz, F.: *Gestaltpsychologie*. Basel 1944.
- Kohl, J.: *Psychologie řízení*. Praha, SPN 1982.
- Kondrašov, P. V.: *Formula efektivnosti pressy*. Moskva, Politizdat 1980.
- Linhart, J. a kol.: *Základy obecné psychologie*. Praha, SPN 1981.
- Mazur, M.: *Kačestvěnnaja teórija informacii*. Moskva, Mir 1974.

- Moles, A. A.: *Théorie de l'information et perception esthétique*. Paris, Flammarion 1958.
- Novik, I. B.: *Filozofskie ideji Lenina i kibernetika*. Moskva, Nauka 1969.
- Pozdňakov, V. P.: *Efektivnost' komunističeskoj propagandy*. Bratislava, NPL 1977.
- Shannon, C. — Weaver, W.: *The Mathematical Theory of Communication*. Urbana, Un. of Ill. Press 1949.
- Zeman, J.: *K některým otázkám sociální informace*. Sociologický časopis 1981, č. 6.

Резюме

И. Земан: Социальная информация и формирование общественного сознания

Первая часть статьи посвящена общим вопросам общественного сознания и социальной информации, особенно вопросам взаимодействия информации и общественной системы, взаимоотношения информации и отражения, информации и организации, информации и энергии и т. д.

Во второй части анализируется вопрос общественного сознания и социальной информации применительно к духовной культуре. Сознание индивидов формируется в связи с изменениями материальной и духовной культуры, общественного бытия и общественного сознания. Воздействуя на сознание индивидов, необходимо принимать во внимание вопрос потребностей и ценностей, особенно информационных потребностей и ценностей. Для объяснения индивидуальной психики и ее изменений под влиянием действия социальной информации имеет значение также анализ психологического и информационного полей. В статье отмечается значение анализов, проводимых К. Левиним, который стремился дать математическое описание поведения. Для освещения информационных полей важны математические анализы информационных каналов.

В третьей части рассматриваются вопросы коммуникации с точки зрения психологии управления и эффективности информационного воздействия, вернее оптимального воздействия, на получателя информации. В частности, здесь освещается понятие избыточности в социальной информации и взаимоотношение избыточности и информационной полезности в процессе формирования общественного сознания и индивидуального сознания получателя информации. Автор отмечает, что отношение избыточности и полезности носит взаимодополняющий характер; оптимальная область информационного воздействия связана со средними величинами этих параметров. В крайних же случаях проявляется незначительное воздействие социальной информации на ее получателя, т. е. сведения либо слишком банальны, либо непонятны.

Summary

J. Zeman: Social Information and the Formation of Social Consciousness

In its first part the paper deals with general issues of social consciousness and social information and particularly with problems connected with the interaction of information and the social system, and goes on to discuss the relationship between information and reflection, information and organization, information and energy, etc.

The second part analyzes the question of social consciousness and social information in relation to spiritual culture. The consciousness of individuals is formed in connection with transformations in the material and spiritual culture, social being and social consciousness. In acting upon the consciousness of individuals it is also necessary to take into account the question of needs and values, especially of information needs and values. Also the analysis of the psychological and information field is of importance for the interpretation of the individual psyche and its transformations under the impact of social information. Here the paper points out the significance of the analyses worked out by K. Lewin who attempted mathematical description of behaviour. Mathematical analyses of information channels are important for elucidating information fields.

The paper's third part discusses questions of communication from the point of view of the psychology of management and the effectiveness of the action of information, or of the optimal effect upon the information recipient. Particular attention is paid to the elucidation of the concept of redundancy in social information, as well as to the relation between redundancy and information utility in the process of the formation of social consciousness and the recipient's individual consciousness. It is pointed out that the redundancy-utility relation is of a complementary character. The optimal area of the information effect is in connection with the mean values of these parameters. In extreme cases, the effect of social information upon the recipient is small, i.e. the communication is either much too banal or incomprehensible.

Základní vlastnosti sociálního jevu „veřejné mínění“

**JAN HERZMANN
IVAN TOMEK
PAVEL DVOŘÁK**

Ústav pro výzkum veřejného mínění
při FSÚ, Praha

FRANTIŠEK ZICH

Vysoká škola politická ÚV KSČ, Praha

Veřejné mínění je dnes nesporně jedním z významných sociálních jevů a jeho význam neustále roste v souvislosti s růstem úlohy subjektivního činitele v naší společnosti. Prohlubující se socialistická demokracie vytváří stále lepší předpoklady pro to, aby veřejné mínění mohlo aktivně ovlivňovat procesy řízení společnosti, aby v něm vyjádřené potřeby občanů byly respektovány a v souladu s objektivními potřebami společnosti jako celku naplňovány. Rostoucí úloha veřejného mínění na druhé straně vyžaduje, aby se v něm prosazovaly rysy společensky pozitivní, aby mínění odráželo realitu co nejobjektivněji a reflektovalo ji na základě vědeckého světového názoru. Proto se veřejné mínění stává v socialistické společnosti objektem stále intenzivnějšího teoretického i empirického zkoumání, které je — na rozdíl od výzkumů mínění v kapitalistických státech — systematické a spočívá na vědeckém marxisticko-leninském základě. Zvláštního významu přitom nabývají metodologické problémy, a to jak otázky pojetí „veřejného mínění“ jako sociálního procesu, tak otázky metodiky jeho zkoumání, zejména problémy přechodu od primárních, empirických poznatků, získaných v konkrétních výzkumech veřejného mínění, k obecnějším závěrům o stavu a dynamice veřejného mínění jako celku. Zejména po XXVI. sjezdu KSSS a XVI. sjezdu KSČ vystupuje tento úkol do popředí jako jedna ze součástí snahy zefektivnit informace připravované vědeckovýzkumnou základnou pro praktické potřeby řízení společnosti. Tohoto problému se přímo dotkl na XXVI. sjezdu KSSS s. Brežněv [Zpráva 1981].

Potřeba rozvoje metodologických základů sociologie veřejného mínění nachází odezvu i v činnosti Ústavu pro výzkum veřejného mínění při FSÚ v Praze. Jedním z dílčích výsledků úsilí ÚVVM v tomto směru byl článek věnovaný problematice objektu a subjektu veřejného mínění.⁽¹⁾ Studium subjekt-objektové problematiky ve vztahu k veřejnému mínění se stalo základem pro úvahy o veřejném mínění jako specifickém sociálním jevu, který je nutné zkoumat. Dosavadní výzkum veřejného mínění můžeme zjednodušeně přirovnat ke zkoumání kamínků v mozaice, kterou nevidíme jako celek: je dán nějaký objekt — téma výzkumu, jsou sledovány určité stránky mínění v rámci jednotlivých problémových okruhů a je analyzována závislost mínění na vybraných sociálních charakteristikách dotázaných, vytvářejících apriorní diferenciaci subjektu mínění. Jsou zjišťovány také vzájemné závislosti názorů v rámci daného tématu výzkumu. Obrazně řečeno je vybrán kamínek, pak se zkoumá jeho velikost, barva, tvar atd. Chceme-li však poznat větší část mozaiky, obraz, který vytváří, musíme se zabývat nejen jednotlivými kamínky, ale i vztahy mezi nimi,

(1) Jde o stať [Tomek 1982], z níž je převzata dále používaná terminologie týkající se objektu a subjektu veřejného mínění.

tedy strukturou díla jako celku. Stejně tomu je i s veřejným míněním, i když zde je náš úkol pochopitelně daleko obtížnější.

Při snaze o komplexnější pohled může být východiskem koncepce veřejného mínění jako určité součásti vědomí velkých sociálních skupin společnosti v určité konkrétně historické situaci. Stranou ponecháváme zatím rozbor širších souvislostí veřejného mínění s jinými sociálními jevy a procesy. Opíráme se především, jak již bylo řečeno, o úvahy o objektu a subjektu veřejného mínění, které jsou obsaženy v citovaném článku autorů Tomka, Herzmana a Dvořáka.

První otázkou, která při hledání cesty ke komplexnějšímu popisu veřejného mínění vyvstává, je problém, v jakých filozofických kategoriích lze takový popis formulovat. Ukazuje se, že relevantní a prakticky použitelný je zde pojem *vlastnosti*, je však nutné rozlišovat různé druhy vlastností sociálního jevu. Z hlediska gnozeologického mají v našem případě základní význam *vlastnosti vydělující sociální jev „veřejné mínění“* v rámci celku sociální reality [srovnej {Zich 1974}]. Tyto vlastnosti jsou převážně předmětem zkoumání filozofie, resp. vědeckého komunismu, a hrají důležitou úlohu, chceme-li stanovit zaměření a meze poznání výzkumu veřejného mínění. *Strukturu a dynamiku veřejného mínění jako relativně samostatného sociálního jevu však popisují kvalitativně jiné vlastnosti*, které sice nemají „vydělující funkci“, odrážejí však podstatné vnitřní rysy zkoumaného jevu. V této stati vymezujeme ty vlastnosti veřejného mínění, které se nám z hlediska jeho struktury a dynamiky jeví jako nejobecnější při dodržení zásady, že všechny definované pojmy mají být alespoň *principiálně operacionalizovatelné*, že jednotlivé vlastnosti a jejich stavy mají být zjiřitelné metodami konkrétního sociologického výzkumu.

Vlastnosti vydělující sociální jev veřejné mínění

Pro každou analýzu veřejného mínění mají základní význam vlastnosti, které tento sociální jev vydělují z celku sociální reality. V úvodu jsme řekli, že cílem našeho článku není analýza těchto vlastností, ale rozbor vlastností popisujících strukturu a dynamiku veřejného mínění. Přesto věnujeme první část článku vlastnostem vymezujícím, neboť jejich opominutí by vedlo — byť na jiné úrovni — k takovému izolovanému zkoumání, proti němuž jsme argumentovali v úvodu. V této části článku tedy stručně uvedeme ty základní vlastnosti veřejného mínění, které je třeba mít při každé analýze tohoto jevu na zřeteli.

a) *Veřejné mínění je způsobem existence společenského vědomí* [Filozofický 1976 : 511].

V citovaném článku autorů Tomka, Herzmana, Dvořáka je podrobněji analyzován problém způsobu existence veřejného mínění vzhledem k jeho materiálnímu nositelům, příslušníkům dané společenské skupiny. V souladu s tím zde budeme považovat veřejné mínění za relativně samostatný jev, jehož materiálním nositelem (subjektem) je určitá (vnitřně diferencovaná) velká skupina osob. Jako součást společenského vědomí je veřejné mínění determinováno společenským bytím.

b) *Veřejné mínění je projevem vztahu subjektu k jevům reality* [Filozofický 1976 : 511].

Tato vymezující vlastnost je pro náš záměr velmi důležitá, neboť ukazuje, že každý popis struktury nebo dynamiky veřejného mínění musí být definován v termínech vztahu nositele veřejného mínění k nějakému objektu veřejného mínění. Kdybychom zavedli nějakou charakteristiku na základě pojmů vztahu-

jících se pouze k subjektu veřejného mínění, nepopsali bychom tím mínění samo, ale pouze jeho nositele. Protože jsme však při diskusi k předcházející vlastnosti konstatovali, že veřejné mínění je jev relativně samostatný, nemůžeme poznatky získané na základě takto vytvořené charakteristiky považovat za poznatky o veřejném mínění. Podobně tomu je s charakteristikami zavedenými na základě pojmů vztažených pouze k objektu veřejného mínění.

c) *Veřejné mínění vzniká živelně, nemá vědecký charakter a má emocionální zabarvení* [Grušin 1972 : 18—24].(2)

Veřejné mínění v sobě zahrnuje prvky empirického i teoretického vědomí a nemá proto jako celek vědecký charakter, i když v socialistické společnosti jeho uvědomělost a vědeckost vzrůstá. Živelnost a emocionálnost veřejného mínění má významný vliv jak na strukturu, tak na dynamiku tohoto sociálního jevu. Především můžeme očekávat, že veřejné mínění nebude vždy logicky konzistentní a že bude podléhat krátkodobým změnám právě v závislosti na emocích. Tyto skutečnosti je třeba mít na zřeteli při vymezení vlastností popisujících strukturu a dynamiku a zejména pak při jejich operacionalizaci.

d) *Veřejné mínění je stranické a třídní.*

Veřejné mínění vždy vyjadřuje zájmy určitých tříd, straní určité společenské skupině. Míra stranickosti a její orientace jsou pak již vnitřní vlastností veřejného mínění, k níž se podrobněji vrátíme později. Na tomto místě poznamenáme pouze, že nemůžeme souhlasit s Grušinovou formulací: „V závislosti na okolnostech může být veřejné mínění jak „stranickým“, zaujatým, tak i naopak, „nestranickým“, nezaujatým“ [Grušin 1972 : 18]. Veřejné mínění se může jevit nezaujatým, vyjadřuje-li názor společný všem třídám nebo skupinám, tím však není „nestranické“, ale „stejně stranické“, zájmy všech tříd a stran se v něm odrážejí stejnou měrou.(3)

e) *Veřejné mínění má hromadný charakter,*

tzn. veškeré zákonitosti jeho existence a pohybu mají statisticko-pravděpodobnostní charakter. Tato vlastnost veřejného mínění je dána hromadným charakterem jeho materiálního nositele (subjektu)(4) a má gnozeologické důsledky při vymezování pojmů „stav“ a „změna“ veřejného mínění.

f) *Veřejné mínění má autoregulační funkci.*

Veřejné mínění projevuje svoji existenci prostřednictvím individuálních mínění příslušníků dané skupiny (prvků subjektu). Tato individuální mínění vznikají v závislosti na prostředí, v němž individua žijí, a součástí tohoto prostředí je v soudobé společnosti prakticky u každého jedince také veřejné mínění. Odtud plyne, že veřejné mínění působí na mínění individuí a tím autoregulačně samo na sebe. Zkušenosti nás učí, že autoregulační vliv veřejného mínění je velmi významný a že ho lze využít, ale také zneužít, v propagandě. Výmluvným příkladem zneužití autoregulační funkce k manipulaci míněním jsou předpovědi volebních výsledků v USA, založené na výzkumech volebních záměrů občanů, kdy například malé zastoupení respondentů zamýšlejících volit „malé“ strany vede k rezignaci potenciálních voličů těchto stran.

---

(2) Formulaci „nemá vědecký charakter“ rozumíme, že do mínění se vedle vědeckých prvků promítají i nevědecké, subjektivní poznatky a že tedy celek nemá rysy vědecké podloženosti a systematickosti; srovnej též [Uledov 1963: 36].

(3) Připomínáme, že usilujeme o vymezení vlastností veřejného mínění v jeho konkrétně historické podobě, charakteristické pro současnou socialistickou společnost.

(4) Blíže k tomu [Tomek 1982].

g) *Veřejné mínění má schopnost hrát roli zpětné vazby v řízení společnosti.* Tato schopnost se realizuje tím více, čím demokratičtější je společenský systém, čím více se společnost blíží komunistické. Problematikou této vlastnosti se podrobněji zabývá Grušin [Grušin 1972 : 68—71]. Výzkum veřejného mínění je jednou z cest, které fungování mínění jako zpětné vazby zprostředkovávají [viz [Rychtařík 1981 : 102—107]]. Je možno říci, že zlepšení a rozšíření informačních kanálů, jimiž proudí k řídicímu centru poznatky nutné pro realizaci uvedené funkce zpětné vazby, je hlavním cílem konkrétního sociologického výzkumu veřejného mínění.

Uvedený výčet vlastností odlišujících veřejné mínění od jiných sociálních jevů není samozřejmě úplný, neboť vyčerpávající vymezení tohoto jevu by přesahovalo rámec tohoto článku. Všimli jsme si pouze těch základních vymezujících vlastností, které se bezprostředně promítají do metodologie výzkumu veřejného mínění a které mají rozhodující význam při popisu struktury a dynamiky tohoto složitého objektu sociologického bádání.

Vlastností popisující strukturu veřejného mínění

Při práci na metodologii tvorby banky dat z výzkumů ÚVVM jsme narazili na problém zjišťování struktury a dynamiky veřejného mínění jako celku. Již v úvodu jsme řekli, že strukturu a dynamiku mínění lze popsat určitými vlastnostmi tohoto jevu, při definování těchto vlastností je však vhodné postupovat po částech, oddělit strukturu od dynamiky, pro obě tyto složky vymezit charakterizující vlastnosti a teprve poté zkoumat jejich dialektický vztah.

Nejprve se budeme věnovat vlastnostem popisujícím strukturu veřejného mínění.

Odhlédneme na okamžik od skutečnosti, že veřejné mínění je stále se vyvíjející jev, že podléhá neustálým změnám působením vnitřních zdrojů pohybu i vlivem vnějších faktorů, a pokusme se popsat stav veřejného mínění v nějakém fixovaném časovém okamžiku. Aktuální stav každého objektu je určen jednak stavem prvků (částí) tohoto objektu, jednak strukturou objektu jako celku. Zjišťování stavu prvků veřejného mínění, tj. názorů na jednotlivé jevy v realitě, jejich hodnocení atp., je dnes běžnou záležitostí, provádí se na celém světě různými metodami konkrétních sociologických výzkumů a je bohatě popsáno v literatuře.⁽⁵⁾ K popisu struktury mínění lze, podle našeho názoru, využít pět základních vlastností:

- a) stranickost a třídnost
- b) informovanost
- c) názorovou vyhraněnost
- d) homogenitu
- e) souvislost mezi názory.

a) *Stranickost a třídnost* veřejného mínění z hlediska jeho vnitřní struktury chápeme jako *orientaci a míru (třídní) vyhraněnosti mínění*. Orientace je dána tím, či zájmy [které třídy nebo skupiny] veřejné mínění vyjadřuje; za míru vyhraněnosti považujeme pak stupeň jednoznačnosti vyjádření zájmů dané třídy (skupiny). Obě složky uvedené vlastnosti osvětlíme na příkladu: Veřejné mínění ve Francii vesměs sympatizuje s bojem francouzské dělnické třídy za zlepšení pracovních podmínek a v tomto smyslu je orientováno na zájmy dělnické třídy, živelně se v něm tedy projevuje třídnost ve smyslu podpory zájmů dělnické třídy. Přitom však je souhlas projevován především s ekonomickým

---

(5) Například [Jadov 1977]; [Grušin 1972]; [Zich 1976] a další.

bojem a je doprovázen řadou názorů, které ukazují na vlivy zájmů jiných tříd (např. jsou podporovány pouze akce nenarušující vžitý buržoazně demokratický systém). Veřejné mínění je tedy v této oblasti málo třídně vyhraněné.

Stranickost a třídnost veřejného mínění můžeme zjišťovat jak přímými otázkami (např. „Je podle Vás správná snaha dělnické třídy v kapitalistických zemích dosáhnout znárodnění průmyslu?“), tak otázkami nepřímými. Druhý způsob je přitom častější, neboť stranickost a třídnost mínění bývá považována za prestižní nebo i existenční záležitost. Nepřímá metoda má navíc tu výhodu, že umožňuje získat informace i o neuvědomělých, latentních projevech zájmů různých tříd a skupin ve veřejném mínění. Dobrých výsledků bylo v ÚVVM dosaženo například nepřímým zjišťováním inklinace k nemarxistickým typům světového názoru metodou odvozenou z Likertovského škálování.

b) *Informovanost* veřejného mínění zachycuje stupeň pravdivosti, tj. úplnosti a správnosti veřejného mínění, zejména stránky vymezení jevů.(6) Analýza informovanosti je zvláště důležitá tam, kde má být poznatků o veřejném mínění využito k řízení společenských procesů. Například pro potřeby řízení ateistické propagandy byl prováděn výzkum, v němž je jedním z indikátorů dosaženého stupně sekularizace názor na prospěšnost marxistického ateismu pro život lidí naší socialistické společnosti. Hodnoty tohoto indikátoru mohly být smysluplně využity pouze v souvislosti s tím, nakolik přesně dotazovaný věděl, co marxistický ateismus je.

Informovanost jako vlastnost veřejného mínění má dvě základní složky: *stupeň shody mínění s objektivní realitou a stupeň objektivní autoreflexe*. První složka vyjadřuje, nakolik věrně odráží mínění dané skupiny (subjektu) objektivně existující jevy a vztahy mezi nimi, druhá říká, nakolik je ve veřejném mínění přítomno uvědomění faktorů, které jeho vznik ovlivňují. Je pochopitelné, že obě složky informovanosti můžeme zjišťovat pouze tehdy, známe-li stav objektivní reality, včetně skutečných zdrojů mínění. Zjišťování informovanosti proto překračuje meze výzkumu veřejného mínění, předpokládá komplexní sociologický výzkum, kde rozbor mínění bude pouze jednou integrální částí.(7)

c) *Názorová vyhraněnost* a její protipól — nevyhraněnost patří k nejproblematičtějším vlastnostem veřejného mínění a týká se, ač se to na první pohled nemusí zdát zřejmým, všech stránek mínění. Zjevná je u stránky vymezení, kde vyhraněností rozumíme míru určenosti a jednoznačnosti odrazu určitého jevu ve veřejném mínění. Není přitom podstatné, nakolik se tento odraz shoduje se skutečností. Veřejné mínění určité skupiny populace (konkrétně starších ortodoxně věřících občanů) představuje poměrně vyhraněný názor, že šířit náboženství je příkaz boží, vyhraněný názor je tedy v tomto příkladě nejen nepřesným, ale dokonce zásadně chybným odrazem reality. U stránky hodnocení se vyhraněnost projevuje jednak různou mírou souhlasu, spokojenosti apod., jednak zaměnitelností či nezaměnitelností pořadí dvou hodnot v nějaké hodnotové stupnici. Zatímco míra souhlasu či spokojenosti je běžně zkoumána otázkami typu: „Když se zamyslíte nad službami v místě vašeho bydliště, řekl byste, že jste s nimi velmi spokojen, spokojen, spíše spokojen, spíše nespokojen, nespokojen nebo velmi nespokojen?“, nejsou pro řešení problému zaměnitelnosti pořadí hodnot zatím známy uspokojivé postupy.

(6) Jednotlivé stránky veřejného mínění jsou vymezeny v práci [Tomek 1982].

(7) Závažnou metodologickou otázkou je vztah informovanosti a kompetentnosti veřejného mínění. Kompetentnost však podle našeho názoru není vnitřní vlastností mínění, spíše determinuje jeho společenskou funkci. Proto zde pojem kompetentnosti nerozebíráme.

Stejně je možno ukázat význam názorové vyhraněnosti i u stránky konstruktivně normativní a u stránky názorové autoreflexe. Záměrem zavedení této vlastnosti však není zkoumat odděleně vyhraněnost jednotlivých stránek veřejného mínění, *ale vyhraněnost mínění jako celku*. Pak ovšem vystupují do popředí dva další problémy: 1. nakolik je vyhraněnost jednotlivých stránek mínění vzájemně podmíněna; 2. co říci o vyhraněnosti mínění jako celku, jsou-li jeho jednotlivé stránky vyhraněné v různé míře. Řešení obou těchto problémů si vyžádá ještě mnoho úsilí při operacionalizaci pojmu vyhraněnosti i při shromažďování empirických údajů, neboť odpověď na takto formulované otázky nelze hledat pouze deduktivní metodou.

d) *Homogenita* veřejného mínění vyjadřuje podstatně jinou kvalitu než názorová vyhraněnost: vyjadřuje míru shody nebo neshody mínění různých skupin zkoumané populace (tj. subjektu mínění), bez ohledu na to, zda se jedná o skupiny vytvořené na základě apriorní či aposteriorní diferenciaci.[8] Rozdíl obou vlastností je patrný, jakmile si uvědomíme, že celá zkoumaná skupina může zastávat v podstatě též názor, více či méně vyhraněný (např. dosti homogenní je v naší populaci vymezení jevu „kvalita práce“, ale u skupiny technicko-inženýrských a technicko-hospodářských pracovníků je vymezení tohoto jevu daleko vyhraněnější než u zbytku populace), nebo naopak, různé skupiny mohou zastávat různé názory se stejnou mírou vyhraněnosti. Ukážeme si to na jednoduchém hypotetickém příkladu. V tabulkách 1 a 2 jsou zachyceny řádkové procentní četnosti odpovědí na otázku spokojenosti se službami a dopravou do zaměstnání:

Tabulka 1. Spokojenost se službami v místě bydliště (v %)

	velmi spokojen	spíše spokojen	spíše nespokojen	velmi nespokojen	počet dotázaných (n)
obec A	12	72	15	1	500
obec B	30	22	31	17	500
obec C	15	22	38	35	500
celkem	16	38	28	18	1500

Tabulka 2. Spokojenost s dopravou do zaměstnání (v %)

	velmi spokojen	spíše spokojen	spíše nespokojen	velmi nespokojen	počet dotázaných (n)
obec A	13	71	14	2	500
obec B	28	16	37	19	500
obec C	4	20	25	51	500
celkem	15	36	25	24	1500

Přestože názorová vyhraněnost v jednotlivých obcích je u obou sledovaných názorů prakticky stejná (například hodnoty ordinálních rozptylů jsou pro obec A 0,4998 a 0,5342, pro obec B 1,2014 a 1,2038 a pro obec C 0,9442 a 0,9414), spokojenost s dopravou je daleko méně homogenní (například při měření koefi-

[8] Rozlišení apriorní a aposteriorní diferenciaci subjektu je uvedeno v [Tomek 1982].

cientem explanační síly rozkladu je heterogenita spokojenosti se službami v jednotlivých obcích 0,1687, zatímco heterogenita spokojenosti s dopravou 0,2020, což je o 20 % více). (9)

e) *Vazbou mezi názory* rozumíme kauzální nebo statistickou souvislost mezi názory na různé jevy nebo mezi různými stránkami názorů. Fragmenty této vlastnosti veřejného mínění jsou ve výzkumné praxi zjišťovány běžně, obvykle metodou statistického měření souvislosti mezi názory, doprovázeného teoretickými úvahami o kauzalitě zjištěného vztahu. Poměrně málo jsou dosud v praxi využívány statistické modely založené na předpokladu kauzální závislosti (faktorová analýza, path analýza apod.). Velmi málo pak bývají sledovány vazby mezi různými stránkami názorů. Tyto vazby přitom nemusí být vždy jednoduché, neboť například shodné vymezení nějakého jevu může vést v různých skupinách k různému hodnocení a k diametrálně odlišné normativní konstrukci, hodnocení a normativní konstrukce naopak bývají úzce svázány.

Kardinálním problémem je, zda běžně užívaná matice koeficientů souvislosti mezi názory skutečně vyjadřuje vazbu mezi nimi. Domníváme se, že tomu tak není, že vazba mezi názory je podstatně složitější a že zde před námi stojí úkol operacionalizovat tuto na první pohled jednoduchou vlastnost tak, aby zachycovala komplexně podstatné souvislosti v rámci určitého problémového okruhu.

Při vymezení jednotlivých vlastností popisujících strukturu veřejného mínění jsme uváděli příklady možnosti, jak lze tyto vlastnosti v praxi zjišťovat. Jednalo se však vždy o zjišťování úrovně dané vlastnosti ne pro veřejné mínění jako celek nebo alespoň pro veřejné mínění v rámci určitého problémového okruhu, ale pro mínění o jednom určitém jevu (pochopitelně s výjimkou diskuse o vazbě mezi názory). Operacionalizace uvedených vlastností z hlediska potřeb celkového popisu zůstává nadále otevřenou otázkou, jejíž řešení představuje na cestě hledání charakteristik veřejného mínění etapu neméně náročnou než vymezení vlastností.

Vlastnosti popisující dynamiku veřejného mínění

V předcházející části článku jsme abstrahovali od vývojových změn veřejného mínění, zkoumali jsme jakousi fotografii zachycující strukturu veřejného mínění v daném okamžiku. Pro zavedení vlastností popisujících dynamiku musíme provést opačnou abstrakci než v předchozím případě: předpokládejme, že můžeme sledovat vývoj veřejného mínění v čase, že se však při tomto vývoji nemění struktura mínění. Takový předpoklad říká, že se sice mohou měnit názory a mínění, vazby mezi názory však zůstávají stejné, názory jsou stále stejně vyhraněné, vyjadřují stejné třídní a skupinové zájmy, odrážejí realitu s nezměněnou informovaností a jsou stejně homogenní (resp. heterogenní).

Již v úvodu jsme řekli, že veřejné mínění obsahuje, stejně jako všechny ostatní společenské jevy, zdroje samopohybu a navíc je silně ovlivňováno vnějšími faktory. Výsledkem působení všech těchto vlivů je neustálý pohyb, vývoj.

Rozborem změn veřejného mínění můžeme odhalit dvě složky tohoto pohybu, dvě vlastnosti popisující jeho dynamiku:

- a) flexibilitu a stabilitu,
- b) dlouhodobou vývojovou tendenci.

a) *Flexibilita* veřejného mínění odráží to, jak mínění reaguje na podněty a v určitém časovém intervalu se mění. Je vyjádřena dvěma složkami: *dobou odezvy*, vyjadřující, za jak dlouho po působení daného vlivu dochází k jím vy-

---

(9) Statistické míry viz [Řehák 1978].

volávaným změnám a jak dlouho tyto změny probíhají, a *mírou změny*, zachycující v určitém smyslu rozdíl stavu před působením vlivu a po něm. Míru změny je přitom třeba chápat dynamicky, neboť se mění v čase od okamžiku, kdy sledovaný vliv začne působit, po celou dobu odezvy. Je-li flexibilita určitých názorů velmi malá nebo neobjevují-li se podněty ke změně těchto názorů, přetrvává určitý stav mínění po delší období, mínění je stabilní. Již jsme se zmínili o tom, že veřejné mínění jako celek je dynamické a stále se mění, pro výzkumnou praxi je však smysluplné zabývat se stabilitou podstatných složek názorů v rámci určitých problémových okruhů. Stabilita je přitom určitým protipólem, ne však opakem flexibility. Veřejné mínění totiž může být flexibilní vůči určitým vlivům, avšak působením „protipodnětů“ může být udržováno v podstatě stabilním. Příkladem zde může být názor na poměr vojenských sil ve světě, který je flexibilní (ovlivnitelný zejména informacemi o nových druzích zbraní), přesto však je poměrně stabilní: lidé si totiž koneckonců uvědomují, že v odpověď na zavádění nových zbraní v armádách imperialistických států zdokonaluje svoji bojovou techniku i svazek armád socialistických států a navíc řada událostí ve světě ukazuje, že technická vybavenost imperialistické armády není totožná s jejich skutečnou bojovou silou.

Flexibilitu veřejného mínění lze zjišťovat metodou řetězených pozorování „před a po“, při níž se za jinak stejných podmínek provede jedno pozorování před začátkem působení daného vlivu a jedno nebo více po něm. V případě jednoho pozorování „po“ se pochopitelně nepodaří získat žádné informace o době odezvy, ale pouze míru změny podmíněnou zvoleným časovým odstupem pozorování po působení zkoumaného vlivu.

Zjišťování stability veřejného mínění lze provádět řadou opakovaných měření, která nemusí nutně probíhat ve stejných podmínkách. Názor totiž považujeme za stabilní, pokud se v podstatě nemění v různých vnějších podmínkách. Přitom zde stejně jako u flexibility zůstává nevyjasněnou otázka vztahu stability veřejného mínění z hlediska určitého problémového okruhu ke stabilitě (flexibilitě) jednotlivých názorů. Veřejné mínění v rámci daného problémového okruhu je možné považovat za stabilní například tehdy, jsou-li stabilní všechny názory podstatné pro tento okruh. Flexibilitu pak budeme charakterizovat dobou odezvy celého komplexu těchto názorů, míru změny nějakou souhrnnou měrou změn jednotlivých názorů. Úplné řešení tohoto problému bude samozřejmě předpokládat precizní operacionalizaci obou uvedených vlastností.

b) *Dlouhodobá vývojová tendence* stojí nad stabilitou a flexibilitou asi tak jako trend časové řady nad periodickými, sezónními a náhodnými vlivy. V ní se nejmarkantněji projevují některé vlastnosti vymezující veřejné mínění, zejména obecná stranickost a třídnost, autoregulativnost a hromadnost.

Dlouhodobou vývojovou tendenci můžeme zjišťovat pouze na základě dlouhých časových řad výzkumů mínění, které poskytnou dostatek materiálu, abychom mohli eliminovat vliv flexibility na názory zjištěné při jednotlivých šetřeních. Flexibilita, respektive změny mínění způsobené jeho flexibilitou, mají totiž vzhledem k dlouhodobé vývojové tendenci charakter náhodných odchylek.

Vztah vlastností popisujících strukturu a dynamiku veřejného mínění

Je zřejmé, že abstrakce provedené ve třetí a čtvrté části tohoto článku jsou umělé a že v praxi nelze zkoumání struktury a dynamiky veřejného mínění, stejně jako u ostatních sociálních jevů, oddělit. Stručně to lze vyjádřit tezí, že

struktura veřejného mínění je dynamická a jeho dynamika je podmíněna strukturou. Vezměme proto nyní jednotlivé definované vlastnosti a rozebereme jejich „druhý“, tj. pro vlastnosti popisující strukturu dynamický a pro vlastnosti popisující dynamiku strukturní aspekt.

První vlastností, kterou jsme ve třetí části článku zavedli, byla stranickost a třídnost. U této vlastnosti má informace o dynamice mimořádný význam. Zjištění o míře třídnosti, například světového názoru, je prakticky bezcenné, nemůžeme-li jej doprovodit poznatky o tom, nakolik jsou třídně uvědomělé názory stabilní a zda z hlediska dlouhodobé tendence dochází k posilování či oslabování třídních prvků ve světovém názoru. Zejména v krizových letech 1968—69 se ukázalo, že i třídně uvědomělé složky veřejného mínění určité části československé populace byly silně flexibilní.

Prakticky stejný význam má dynamický aspekt, hovoříme-li o informovanosti veřejného mínění. Má-li veřejné mínění plnit úlohu aktivního elementu při výstavbě socialistické společnosti, musí stále věrněji odrážet realitu této výstavby. V dlouhodobé tendenci by tedy měla růst informovanost veřejného mínění a správný odraz skutečnosti by se měl stávat čím dále stabilnějším.

Zvláštní pozornost zasluhuje dynamický aspekt vazby mezi názory. Bylo by nesprávné se domnívat, že zjistíme-li více či méně těsnou vazbu mezi určitými názory, musí se tyto názory vyvíjet jednoznačně shodně. Nejsou výjimkou skupiny názorů, mezi nimiž existuje poměrně silná vazba, z nichž však některé jsou silně flexibilní a jiné nikoli.⁽¹⁰⁾ Neflexibilní názory mohou v takovém případě působit jako vnitřní podněty proti flexibilním změnám celé sledované skupiny. Avšak ani dlouhodobý vývoj názorů, jejichž aktuální souvislost jsme zjistili, nemusí být bezrozporný. Vztahy mezi názory se mohou oslabovat nebo zanikat, při výskytu nových jevů mohou do již existujících souvislostí vstupovat nové.

Dynamičnost názorové vyhraněnosti a heterogenity je na první pohled zřejmá a není ji tedy nutné zvláště rozebírat. Uveďme si jen jeden příklad procesu kolísání úrovně homogenity při změnách vyhraněnosti mínění. Veřejné mínění československé populace považuje ČSSR za ekonomicky vyspělý stát a je v tomto smyslu dosti homogenní a stabilní. Jakmile však nastanou potíže v zásobování nějakým běžným druhem zboží, homogenita se naruší vlivem flexibilních změn mínění určitých skupin populace. Postupně si však i tyto skupiny uvědomují, že daný výkyv v zásobování není pro hodnocení ekonomické úrovně státu příliš podstatný. Sníží se tedy vyhraněnost mínění o naší ekonomické úrovni a homogenita se obnoví. Z hlediska dlouhodobé tendence pak tento proces vyznívá jako setrvalá homogenita při klesající vyhraněnosti stránky vymezení.

Souhrnně můžeme konstatovat, že všechny vlastnosti popisující strukturu veřejného mínění je nutno chápat v časových dimenzích, tedy dynamicky. Pro obě vlastnosti popisující dynamiku současně platí, že je nelze odtrhnout od struktury veřejného mínění. Klíčovou úlohu zde má především vazba mezi názory, která do jisté míry vymezuje rámec možných (krátkodobých i dlouhodobých) názorových změn. Důležité je si při tom znovu uvědomit, že určitý vývoj názorů probíhá v rámci nezměněných vazeb, které mezi nimi existují, že však silný vnitřní či vnější podnět může způsobit změny nejen v názorech samých, ale i ve vazbách mezi nimi. Podmíněnost dynamiky veřejného mínění

(10) Je například prokázána souvislost mezi tím, jak občanům vyhovuje místo jejich bydliště, a spokojeností s úrovní služeb a zásobování v místě bydliště. Zatímco celkový názor na obec je poměrně stabilní, hodnocení služeb a zásobování podléhá změnám v závislosti na bezprostřední aktuální zkušenosti.

vazbou mezi názory je tedy relativní, omezená dynamikou vazeb samotných

Stranickost a třídnost, zvláště jde-li o třídnost uvědomělou, je podstatnou determinantou zejména flexibility a stability veřejného mínění. Je-li totiž veřejné mínění silně stranické a uvědoměle třídní, projevuje se v utváření prakticky všech názorů jistý globální, světonázorový nadhled, který způsobuje, že jevy reality jsou veřejným míněním posuzovány v širších souvislostech. Jevy vyskytující se nahodile pak samozřejmě nepůsobí v mínění podstatné změny, mínění je tedy méně flexibilní. Pochopitelně to neznamená, že mínění v tomto případě není flexibilní vůči vlivu neočekávaných událostí, jako například vůči tomu, že USA podepsaly smlouvu SALT, ale poté ji neratifikovaly. Taková událost může právě v třídně vyhraněném veřejném mínění vést k zásadním změnám názorů na mezinárodní politickou situaci. Obecně však platí, že třídně vyhraněné mínění (ve smyslu zájmů dělnické třídy) odráží společenské jevy přesněji a s větším historickým přehledem, což v důsledcích vede k jeho větší stabilitě. Třídnost a stranickost veřejného mínění se také samozřejmě dotýká jeho dlouhodobé vývojové tendence. Tato skutečnost je zřejmá, jakmile si uvědomíme, že veřejné mínění je, jako všechny součásti ideologické nadstavby, ve své podstatě určováno společenským bytím, které se v současné epoše vyvíjí směrem od kapitalismu ke komunismu. Jsou-li tedy ve veřejném mínění nějaké třídy nebo skupiny prvky buržoazní nebo maloburžoazní, musí se v souladu s potřebami vývoje společnosti mínění tohoto subjektu zásadně změnit. Aktuálním úkolem výzkumu v tomto případě je zjistit, zda vývoj mínění k těmto změnám směřuje nebo ve kterých problémových okruzích tomu tak prozatím není. Stručně bychom mohli říci, že úkolem je zjistit, nakolik je dlouhodobá tendence mínění v souladu s historickou tendencí vývoje společnosti.

Podobně jako stranickost a třídnost ovlivňuje dynamiku mínění také informovanost, neboť čím je informovanost vyšší, tím je vyšší také stabilita, a naopak nižší flexibilita způsobovaná vlivem nahodilých a nepodstatných událostí. Naproti tomu roste flexibilita způsobovaná vlivem podstatných jevů v tom smyslu, že tyto jevy jsou vnímány v kontextu celé sociální reality a názory na ně se rychleji vyhraňují.

O významu zbývajících dvou strukturních vlastností — názorové vyhraněnosti a homogenity — není třeba znovu hovořit, neboť zjevně vyplývá z toho, co bylo řečeno o jejich dynamických charakteristikách. Připomeňme pouze zkušenost, že vyhraněné názory bývají obvykle méně flexibilní než nevyhraněné, a že díky autoregulační vlastnosti veřejného mínění je zpravidla stabilnější mínění homogenní než nehomogenní.

Závěr

Souhrnně můžeme říci, že popis veřejného mínění prostřednictvím uvedených vlastností vychází z dialektického vztahu struktury a dynamiky tohoto společenského jevu. Komplex definovaných vlastností zachycuje ty aspekty, které jsou nezbytné pro získání globálních poznatků o veřejném mínění. Teoreticko-metodologické práce tím však nekončí, neboť jednotlivé vlastnosti je třeba podrobněji operacionalizovat a potom prověřit ve výzkumné praxi. Autoři se domnívají, že pokud se navržený komplex osvědčil, mohl by se stát účinným poznávacím nástrojem, umožňujícím hlouběji využít rozsáhlé datové báze (získané empirickými výzkumy), pro vytváření obecnějších teoretických koncepcí v sociologii veřejného mínění, a současně působícím proti pozitivistickým tendencím fetišizace empirické stránky poznávacího procesu. Současně by tento

přístup mohl vytvořit podmínky pro efektivnější využívání výsledků výzkumů veřejného mínění ve společenské praxi.

Literatura

Filozofický slovník. Praha, Svoboda 1976.

Grušin, B. A.: *Veřejné mínění a jeho výzkum.* Praha, Svoboda 1972.

Jadov, V. A.: *Sociologický výzkum.* Bratislava, Pravda 1977.

Rehák, J. — Reháková, B.: *Základní charakteristiky proměnných s konečným počtem hodnot a distanční analýza jejich rozložení.* Sociologický časopis XV, 1978, č. 2.

Rychtařík, K.: *Socialistická politika a veřejné mínění.* Nová Mysl XXXV, 1981, č. 4.

Tomek, I. — Herzmann, J. — Dvořák, P.: *Objekt a subjekt veřejného mínění z hlediska výzkumné praxe.* Sociologický časopis XX, 1983, č. 4.

Uledov, A. K.: *Общественное мнение советского общества.* Москва, Соцекгиз 1963.

Zich, F.: *Sociální jev jako předmět sociologických výzkumů.* Sociologický časopis XI, 1974, č. 4.

Zich, F.: *Sociologický výzkum.* Praha, Svoboda 1976.

Zpráva Ústředního výboru KSSS a další úkoly strany ve vnitřní a zahraniční politice. XXVI. sjezd KSSS, Rudé právo 1981, 24. 2.

Резюме

Я. Герцманн - И. Томек - П. Дворжак - Ф. Зих: Основные свойства социального явления «общественное мнение»

Статья представляет свободное продолжение статьи «Объект и субъект общественного мнения с точки зрения исследовательской практики», опубликованной в журнале «Социологический часопис» № 4/1983, и отражает стремление глубже теоретически постигнуть общественное мнение как социальное явление.

Первая часть статьи посвящена свойствам, характеризующим общественное мнение как специфическое явление и выделяющим его в рамках социальной реальности. На основе философских и социологических постулатов здесь обобщается семь основных атрибутов общественного мнения, как оно отражается марксистско-ленинской обществоведческой теорией.

Вторая часть статьи посвящена свойствам, постигающим внутреннюю структуру общественного мнения. Здесь определяются такие понятия, как партийность и классовость общественного мнения, информированность, определенность взглядов, однородность взглядов и их взаимосвязь. В тексте, кроме теоретического определения этих понятий, освещаются также возможности и проблемы операционализации отдельных свойств.

Взаимопополняющую роль к свойствам, характеризующим структуру общественного мнения, играют характеристики его динамики, описанные в третьей части статьи: гибкость и долгосрочная тенденция развития.

Заключительная часть статьи посвящена диалектике взаимоотношения структурных и динамических свойств общественного мнения, их взаимообусловленности. Обнаруживается, что комплекс определенных выше характеристик может служить в качестве базы получения глобальных сведений об общественном мнении и в то же время повысить систематичность его эмпирического изучения.

Summary

J. Herzmann — I. Tomek — P. Dvořák — F. Zich: Basic Attributes of the Social Phenomenon "Public Opinion"

The paper brings a loose continuation of the article *Object and Subject of Public Opinion in the Aspect of Research Practice*, published in the *Sociological Review* No. 4/1983, and reflects the endeavour to arrive at a more thoroughgoing theoretical comprehension of public opinion as a social phenomenon.

The first part of the paper is devoted to the attributes characterizing public opinion as a specific phenomenon and isolating it within the framework of social

reality. On the basis of philosophical and sociological postulates, seven basic attributes of public opinion — as it is reflected by Marxist-Leninist social-scientific theory — are summed up here.

In its second part the paper deals with attributes throwing light upon the inner structure of public opinion. The concepts of the Party spirit and class character of public opinion, of the information level, definitely formed opinions, homogeneity and coherence of views are defined. Besides their theoretical definition, also the possibilities and problems of the operationalization of individual attributes are outlined.

Complementary to the attributes elucidating the structure of public opinion are the characteristics of its dynamics, described in the third part of the paper: flexibility and the long-term developmental tendency.

In conclusion the paper deals with the dialectics of the relation between structural and dynamic attributes of public opinion and with their mutually conditioned character. It is evident that the complex of defined characteristics can serve as a basis for acquiring global findings concerning public opinion, and simultaneously raise the systematic character of empirical research in this area.

Změny ve struktuře výrobních vztahů a výrobních sil v poválečném Československu vedly k vysoké dynamice vývoje společenského života, mezi jiným i k významným změnám životního způsobu všech společenských skupin. Umění dřívějších generací i soudobé umění bylo zpřístupňováno nejširším vrstvám natolik, že se oprávněně hovoří o vysoké demokratizaci kultury jako o výsledku socialistické kulturní revoluce. Jsou známy základní fakty o výsledcích, jichž bylo dosaženo při demokratizaci vzdělání, zpřístupnění knihoven, galerií, muzeí, koncertních sálů, divadel, při rozvoji knižní kultury a při rozmachu sdělovacích prostředků. Vedle vybudování široké institucionální základny, která umožnila zpřístupnění kulturních zařízení širokým vrstvám lidu, stát systematicky vytváří podmínky pro rozvoj socialistické tvůrčí umělecké činnosti: je poskytována významná podpora rozvoji uměleckého školství, je vytvořen systém uměleckých soutěží i zadávání prací jednotlivým umělcům, je organizován nákup uměleckých děl [Hromádka 1974—76. Hora 1978].

V šíření uměleckých děl v posledních letech dominuje televize, která může doručit hodnotné dílo kamkoli. Proces extenzivního a zároveň i intenzivního rozvoje a vývoje umělecké produkce má však — a to především, zdá se, vlivem masového působení televize — nejen nesporně kladné výsledky, ale také negativní aspekty. Vystupuje tu důležitá otázka, zda efektivita působení jednotlivého uměleckého díla (byť sebevyšší kvality) není snižována vysokou kvantitou a frekvencí, s níž divák tato díla plynule přijímá. Domníváme se, že by bylo třeba podrobit hlubší analýze situaci, za níž dochází v současné době k recepci uměleckých děl. Ta se — dle našeho názoru — vyznačuje tím, že příjemce uměleckých děl bývá přehlčován množstvím uměleckých zážitků, které se mu nabízejí, takže pak nestačí žádné jednotlivé dílo vstřebat v plné hloubce; povrchnost pohledu a příjmu a rychlé zapomenutí pak může být obranným mechanismem člověka v nadkritickém toku informací všeho druhu, které není většinou schopen přijímat výběrově a jimiž se nechává zahltit. Tak například televizní divák nemá dost času, aby i po skončení představení prožíval životy jednotlivých postav, snažil se jim porozumět, zaujmout kritický postoj k demonstrovaným hodnotám, když za chvíli začíná nová televizní hra a jeho pozornost a fantazie jsou „pozvány“ k účasti na nové problematice [Kasalová 1978]. Stejně inflační rysy se projevují i v oblasti poslechu hudby: množství konzervované hudby je dnes podstatně vyšší než dříve a tak nepřekvapí, že životnost úspěšných melodií je stále kratší (v minulém století se operní árie stávaly „šlágry“ na mnoho sezón, před 20. lety byl „šlágr“ „šlágre“ pro celý rok, dnes se životnost „hitů“ počítá na týdny [Kotek 1978]). Při nadměrném přívalu nových melodií nepřekvapí, jak vysoké procento posluchačů chápe

(1) Materiál k této práci byl nashromážděn v letech 1976—1981 během působení spoluautorky v Ústavu pro výzkum kultury v Praze.

„svou“ hudbu jako pouhou zvukovou kulisu nevyžadující žádné soustředění či pozornost. To se netýká jen hudby populární, ale i hudby vážné. Studium těchto jevů, tj. poznání mechanismu recepce uměleckých děl, lze považovat za jeden z hlavních úkolů sociologie kultury, volného času a nejobecněji životního způsobu [Blaho 1980; Filipcová 1974; Filipcová 1980; Kasalová 1978], neboť umění je jedním ze základních prostředků šíření hodnot a idejí. Umělecké dílo je mikrosvětlem, v němž se odráží hodnotově etická podstata a v němž se naznačuje řešení důležitých lidských, společenských i morálních problémů. Komplikovanost studia mechanismu recepce umění je dána právě oním širokým spektrem uměleckých druhů, které působí současně na značně nehomogenní publikum.(2) V této stati půjde pouze o systematickou charakterizaci souvislostí kulturních potřeb spjatých s recepcí umění a odhalení diferenciačních vlivů působících při realizaci těchto potřeb, což lze považovat za jeden, byť jeden z prvních, kroků pro vytvoření základu studia širších souvislostí recepce umění s ostatními složkami životního způsobu.

1. Základní aspekty situace a formulace úlohy

Tradiční sociologický pohled na problematiku recepce umění spočíval v porovnávání zájmů jednotlivých sociodemografických skupin.

V této práci vycházíme z hypotézy, že v současné době, charakterizovatelné snahou o zmenšování rozdílů mezi společenskými vrstvami, sbližování dělnické třídy a inteligence, bohatou kulturní nabídkou a snadnou dostupností umění, jsou diferenciační vlivy sociodemografických skupin druhotné a že vztah populace k umění bude diferencován jinými momenty.

V řadě šetření byla věnována pozornost jednotlivým uměleckým druhům, které byly zvažovány z hlediska dostupnosti i příležitosti a někdy i vzhledem k vnitřním faktorům osobnosti, systému hodnot a saturace psychologických potřeb. Sociologická i sociálně psychologická šetření byla věnována publiku divadelnímu, filmovému, televiznímu, čtenářské obci, milovníkům výtvarného umění, hudby a dalších. Tyto výzkumy poskytují (více či méně přesný) popis populace z hlediska příjmu jednotlivých děl téhož uměleckého druhu nebo jednotlivých uměleckých druhů v kontextu s druhy ostatními. Ukazují na míru zájmu ve společnosti a jejich skupinách, na sílu vzájemných souvislostí zájmů nebo zájmu či chování na jedné straně a některých demografických ukazatelů na straně druhé. Při snaze o postižení problematiky recepce umění ve větší šíři bylo například možno formulovat pořadí kulturních činností podle stoupající umělecké náročnosti, avšak veškeré tyto popisy zůstávaly u dvourozměrných modelů. Recepce umění heterogenním publikem je oblastí natolik složitou, že zpracování empirického materiálu předpokládá dosti složitou metodiku analýzy dat.

V této stati vycházíme ze sekundární analýzy datových souborů: především ze široce založeného výzkumu, který byl podkladem k vypracování expertízy k problematice uspokojování a rozvíjení kulturních potřeb pracujících [Gawlik 1980]{3} — jeho výsledky byly ověřovány na dalších výzkumných soubor

---

(2) Problematika vyžaduje (vzhledem ke své složitosti a heterogenitě populace) použití hlubších a speciálních metod. Běžně používaná zjednodušená metodika zde selhává a neumožňuje hlubší proniknutí do podstaty sledovaných jevů. Rovněž Blaho [Blaho 1980] upozorňuje na povrchnost sociologicky získaných poznatků o způsobech recepce uměleckých děl. Sám se pokouší o hlubší postižení recepce konkrétního divadelního představení. V SSSR se touto problematikou již delší dobu zabývá (mimo jiné) Dmitrijevskej [Dmitrijevskej 1980].

(3) Výzkum *Kulturní potřeby a zájmy* (78—5), listopad 1978, řešitelé Hepner, Kasalová, Malá, ÚVK Praha; podrobné výsledky tohoto výzkumu jsou obsaženy v inter-

rech.[4] Reflektujeme na teoretická východiska výzkumu a ve shodě s nimi vymezujeme základní pojmy, s nimiž budeme dále pracovat takto: potřeby jsou článkem v přírodně historickém procesu reprodukce a tvorby lidského života, realizovaným společenskými individui, který tvoří dynamický systém, jehož funkce i struktura jsou určeny charakterem společensko-ekonomické formace, především vládnoucích společenských poměrů. Pokud jde o *komplex hodnot*, lze v něm rozlišit jednak potřeby spojené s reprodukcí a rozvojem společenského systému, dále potřeby související se vztahem člověka k přírodě a konečně sociokulturní potřeby, které ve spojení s řadou sociálních rolí rozšiřují dimenze, v nichž dochází k všestrannému rozvoji osobnosti. Kulturní potřeby chápáné v nejširším slova smyslu (*obecné kulturní potřeby*) — jako potřeba kulturních aspektů práce, potřeba vzdělání, potřeba společenského uplatnění, potřeba kulturního bydlení a kulturního prostředí apod. se uplatňují ve všech oblastech života. Z těchto obecných kulturních potřeb lze vydělit relativně ucelený soubor potřeb, které bývají charakterizovány jako kulturní potřeby ve vlastním slova smyslu, tj. potřeby, jejichž realizací člověk více či méně pasívně či aktivně participuje na kulturním životě společnosti a zároveň kultivuje svou vlastní osobnost. I tyto potřeby jsou biologicky podmíněny, souvisí s psychickými dispozicemi lidí, jejich nadáním, avšak podstatnou měrou vznikají a formují se v procesu tzv. sociálního učení, jehož součástí je i předávání zkušeností z generace na generaci. Součástí systému kulturních potřeb jsou pak potřeby spjaté s recepcí umění. Na ty se právě soustřeďuje pozornost této práce. Potřeby recepce umění vytvářejí svůj vlastní subsystém ve vzájemné provázanosti jeho jednotlivých složek, ale současně fungují jako součást kulturních, a tedy i obecných kulturních potřeb, a vypovídají o nich. Proto mají závěry o nich svůj vlastní význam, ale zároveň přispívají k poznatkovému fondu sociologie životního způsobu, volného času a kultury.

V rozboru vztahů, který je proveden v dalších částech stati, vycházíme také z premisy, že potřeba je pojem dynamický: jak v preferencích a vzájemné kompenzaci, tak v realizaci se tu promítají vlivy generační i vlivy ontogenetického vývoje jednotlivce. Typ osobnosti z hlediska potřeb recepce umění se tak mění historicky i zráním jednotlivce. K tomu přistupuje celá řada sociogenních faktorů, jako dostupnost, realizovatelnost, výchovně vzdělávací a osvětová praxe společnosti, dynamika reprodukce a rozšiřování hodnot a idejí. Potřeby se vyvíjejí, obměňují, nabývají na intenzitě, rozšiřují a zužují, ale i přeměňují, nabývají nových kvalit, zanikají, přecházejí v potřeby nové a nově vznikají. To vše je podmíněno sociálním procesem a stává se jeho součástí. Aplikováno na recepci umění to znamená také vliv stále se rozšiřující palety uměleckých druhů a tím rozšiřující se výběr a bohatší preferenční možnosti jednotlivce.

Dnešní široké spektrum uměleckých druhů je ve svém celku i v částech přijímáno i odmítáno velmi heterogenním publikem, v němž jsou silně diferencovány zájmy i potřeby, ochota i schopnost přijímat jednotlivé kulturní produkty, v němž se mění očekávání a požadavky na kvalitu i šíři, výběr i způsob

---

ních materiálech ÚVK a byly využity v práci *Kulturní potřeby pracujících* [Gawlik 1980]. Sběr dat proběhl v celé ČSSR v listopadu 1978 pomocí tazatelské sítě ÚVK (v ČSR) a tazatelské sítě ÚVVM v Bratislavě (v SSR). Výběrový soubor zahrnoval 1824 osob 15letých a starších (z toho 1127 osob bylo v ČSR, 697 osob v SSR) a byl získán kvótním výběrem.

(4) Bylo to především 6 výzkumných souborů projektu *Čtenáři Mladého světa* (1977) a výzkum ÚVK *Kultura 80*, kam jsme zařadili stejně formulované otázky, které vedly na shodný faktorový model a přinesly další informace o odvozených typech.

příjmu z předkládané nabídky. To vede k formulaci úlohy, kterou považujeme za základní: systematicky popsat rozmanitost stavu recepce umění, nalézt její řád a její pravidelnosti, ty pak zhodnotit a dále zkoumat determinanty této heterogenity a její vazby na souběžné jevy.

Metodologickým problémem je v podobných úlohách především otázka měření potřeb, která není zdaleka vyřešena. Zde vycházíme z indikací potřeb vyjádřených postoji a chováním zaznamenaným v sociologickém standartizovaném rozhovoru. Data byla získána z kvótního výběru určeného základní sociodemografickou strukturou dospělého obyvatelstva ČSSR a pomocí tazatelské sítě.

V této stati je problém pouze otevřen. Není možné podchytit zde celý bohatý proces tvorby a osvojování potřeby recepce umělecké tvorby, takový úkol jsme si ani nemohli klást. Domníváme se však, že takový úkol před sociologií stojí, neboť jde o závažnou složku rozvoje osobnosti. Recipient umění se setkává v uměleckém díle s modelovými situacemi života, střetává se s ideou uměleckého díla, je jím ovlivňován a reaguje na ně. Myšlenky díla buď přijímá a vstřebává, nebo s nimi polemizuje, popřípadě je zavrhuje. Tak probíhá proces obohacování osobnosti ve sféře idejí, přesvědčení a světonázoru, probíhá také prohlubování postojů a osvojování si pravidel chování, umění má návodnou roli při řešení různých situací a při rozhodnutích nejrozmanitějšího dosahu a přímo nebo odvozeně vede ke vzdělání člověka. Prohlubující se vztah k umění pak upevňuje potřebu jeho recepce a stává se tak faktorem rozvoje vědomí jednotlivců, skupin i tříd.

2. Diferenciační směry v systému kulturních potřeb spjatých s recepcí umění

Kulturní potřeby spjaté s recepcí umění byly ve výzkumu, z něhož čerpáme, operacionalizovány tak, jak ukazuje tabulka 1, která zároveň přináší informa-

*Tabulka 1. Kulturní potřeby spjaté s recepcí umění seřazené podle průměrného stupně důležitosti v celé populaci dospělého obyvatelstva ČSSR
(na stupnici 0–100 je vyjádřena průměrná důležitost pro jednotlivé sociodemografické skupiny obyvatelstva)*

Kulturní potřeby	Popu- lace ČSSR	Průměrný stupeň důležitosti						
		Muži	Ženy	Věk				
				15–19	20–24	25–39	40–59	60+
Sledování televizních inscenací	77	75	79	74	77	76	78	80
Četba literatury	64	58	69	65	68	64	64	59
Poslech populární hudby	61	59	62	79	73	64	57	46
Návštěva kina	59	58	60	75	73	64	57	42
Poslech rozhlasových her	57	54	61	54	55	55	57	62
Návštěva divadla	57	53	60	58	59	59	57	51
Návštěva galerií	42	41	43	45	43	44	42	38
Poslech vážné hudby	38	35	41	38	39	37	38	38
Vlastní umělecká činnost	32	32	31	44	37	34	29	24

Poznámka: Původní údaje pro tabulku byly získány odpovědi dotázaných na otázku: „Posuďte laskavě uvedená hesla z vlastního osobního hlediska. U každé potřeby uveďte, zda to či ono považujete pro sebe za důležité. Ohodnotte pomocí žebříčku: 1 = „je to pro mne neobyčejně důležité“, 7 = „není to pro mne vůbec důležité“. Chceme, abyste jednotlivé potřeby posoudili bez ohledu na to, zda to děláte nebo ne“. Sedmistupňovou škálu jsme pro potřebu této tabulky normalizovali na rozpětí 0 = naprosto nedůležité, 100 = neobyčejně důležité.

ci o výsledcích hodnocení průměrné důležitosti těchto potřeb jednotlivými sociodemografickými skupinami obyvatel.

Položky v tabulce 1 jsou heterogenní(5) a liší se zároveň i z hlediska rozšíření v populaci; průměrný ukazatel zde směřuje (obdobně jako u všech podobných ukazatelů) dva aspekty: intenzitu a rozšířenost potřeby. Vazby mezi jednotlivými položkami, tj. souběžnost či nezávislost jejich působení, byly zkoumány faktorovou analýzou, viz tab. 2.

Tabulka 2. Faktorová analýza kulturních potřeb spojených s recepcí umění

Kulturní potřeby	Hlavní faktory			Rotované faktory (Varimax)			Komunalita
	1	2	3	1	2	3	
Sledování televizních inscenací	.26	.73	-.18	-.10	.77	.19	.63
Četba literatury	.55	-.03	-.06	.49	.19	.18	.31
Poslech populární hudby	.42	.11	.31	.22	.09	.48	.28
Návštěva kina	.52	.29	.55	.15	.15	.78	.65
Poslech rozhlasových her	.46	.37	-.32	.28	.61	.04	.45
Návštěva divadla	.72	-.01	-.11	.63	.29	.22	.53
Návštěva galerií, výstav	.78	-.29	-.11	.82	.08	.15	.71
Poslech vážné hudby	.64	-.35	-.10	.73	-.02	.08	.54
Vlastní umělecká činnost	.44	-.18	.10	.43	-.04	.22	.23
Relativní čerpání variance faktorem (%)	63.4	23.3	13.3	50.3	25.9	23.8	
Celkové čerpání variance modelem (%)		63.9			63.9		

Hlavní faktory v tabulce 2 naznačují obecné tendence vztahů mezi položkami:

a) *Faktor H1* (možno jej nazvat celkovou potřebou umění) je vyjádřen jen neúplným seznamem položek — faktorové koeficienty ukazují na stupeň pertinence do celkového pohledu: televizní inscenace se tu vydělují a vystupují jako relativně samostatná a nezávislá forma, hodnocená lidmi na základě jiných kritérií. I další položky („populární hudba“, „rozhlas“, „vlastní umělecká činnost“) jsou oslabené, každá zřejmě z jiného důvodu (vliv věkové skupiny, televizní konkurence, omezení na malou část populace).

b) *Faktor H2* (vyjadřuje v podstatě polaritu zábavy a umění) je bipolární, na jednom konci škály jsou umělecké druhy, které vyžadují vyšší koncentraci a připravenost k vnímání, na druhém konci jsou umělecké druhy tradičně považované za nejprístupnější.

c) *Faktor H3* ukazuje na preference, jež jsou zřejmě doplňkové k předchozím a jejich interpretace z pouhé tabulky je obtížná.

(5) Některé kulturní potřeby byly formulovány dosti široce a skýtalý možnost různé interpretace. Týká se to především poslechu vážné a populární hudby. V případě vážné hudby je to především způsob jejího vnímání, který je neurčitý — od poslechu reprodukováné hudby z rozhlasu a televize přes gramofonové a magnetofonové nahrávky až po přímý poslech na koncertech (většina výzkumů rozlišuje poslech hudby reprodukováné od návštěvy koncertů). Totéž platí i o potřebě poslechu populární hudby s tím, že neurčenost se týká nejen způsobu poslechu hudby, ale také druhu populární hudby: každá věková vrstva může pod tímto pojmem rozumět jiný druh hudby, např. mládí pop, staří dechovku apod.

Rotované faktory mají konkrétnější obsahovou náplň, a proto je budeme považovat za základní diferenciační osy prostoru potřeb a budeme s nimi i dále pracovat.

Rotované faktory

Faktor R1: Potřeba čistě estetických zážitků (E)

Patří sem položky „poslech vážné hudby“, „čtení literatury“, „návštěva divadla“, „návštěva výstav výtvarného umění“ i „vlastní umělecká činnost“. Pořadí těchto položek, seřazených podle saturací 1. faktoru, nebylo možno interpretovat například ve smyslu potřeby dramatu (dramatické druhy se umístily na obou koncích řady), podle potřeby hudby (populární a vážná hudba rovněž figurují na různých koncích řady) ani podle dostupnosti jednotlivých uměleckých druhů (srovnej poslech vážné hudby a sledování televizních inscenací).

Pořadí faktorových koeficientů však souhlasí s představou o serióznosti, uměleckosti, umělecké náročnosti jednotlivých druhů umění. Tomu nasvědčují korelace s nezávisle (a předem) zjišťovanou proměnnou „obecná potřeba umění“, jak o tom informuje tabulka 3: pořadí koeficientů jsou velmi podobná. Faktorové koeficienty tudíž v podstatně vyjadřují, do jaké míry ten který umělecký druh dokáže nasytit obecnou potřebu umění.

Jako polární jsou v řazení tab. 3 situovány: potřeba sledovat televizní inscenace a potřeba navštěvovat galerie výtvarného umění. Průměrný občan v televizní inscenaci zřejmě nehledá umělecké prvky, ale především zábavu. Při postupu k vyšším položkám řady ubývá v představách průměrného konzumen-

Tabulka 3. Srovnání hodnot Spearmanova koeficientu s obecnou potřebou umění a zátěží 1. faktoru

Umělecký druh	Spearmanův koeficient	zátěž 1. faktoru
výtvarné umění (galerie)	.48	.82
literatura	.44	.49
vážná hudba	.42	.73
divadlo	.40	.63
vlastní umělecká tvorba	.29	.42
kino	.27	.15
populární hudba	.26	.21
rozhlasové hry	.17	.27
televizní inscenace	.03	.10

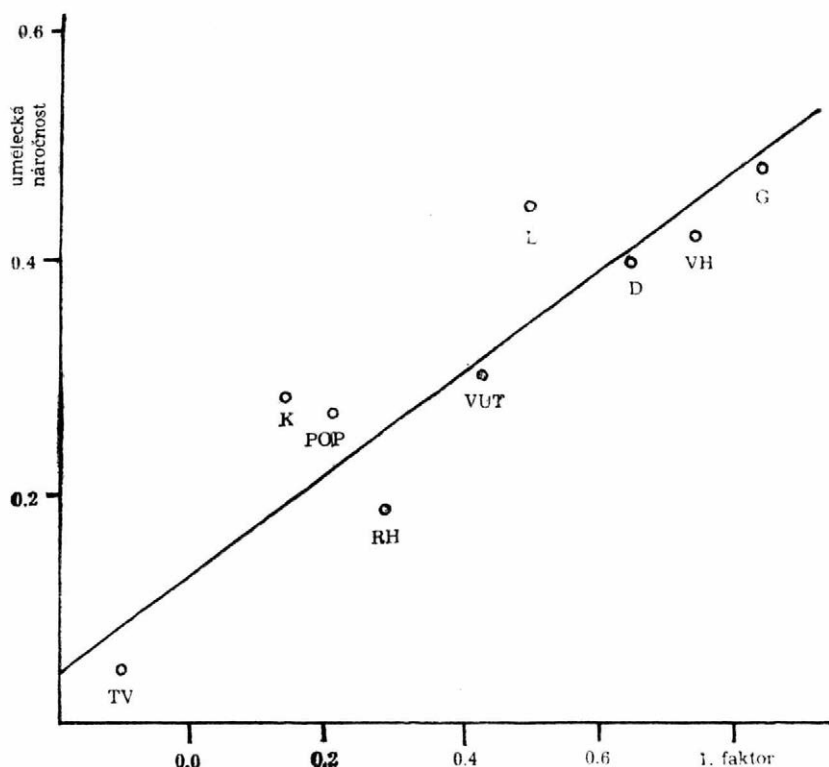
ta atraktivnost, a tím stoupá subjektivně vnímaný umělecký obsah toho kterého druhu; například příjemných prožitků plynoucích z návštěvy divadla není pro řadu občanů tolik, aby vyvážily starosti spojené s překonáváním překážek, které realizaci návštěvy divadla brání. Třebaže divadlo bývá uváděno jako zdroj estetických prožitků, shlédnutí divadelního představení není na vrcholu této řady. Důvodem může být to, že například s návštěvou galerií výtvarného umění je v očích řadového občana spojeno ještě méně přidružených příjemných prožitků, a že tedy galerie navštěvují opravdu pouze ti, kteří se zajímají jen a jen o vystavovaná díla.

Nápadný vztah mezi touto sekvencí a 1. faktorem demonstruje následující obr. 1.

Vzhledem k tomu, že 1. faktor se této řadě značně podobá (koeficient determinace $r^2 = 0,84$), považujeme hypotézu, že 1. faktor je faktorem potřeby čistě

estetických zážitků, odvozených z recepce uměleckých děl různých druhů, za velice pravděpodobnou. Faktor vyjadřuje potřebu krásna, čistě estetických pocitů, čerpaných z recepce především náročnějších druhů umění.

Obr. 1. Vztah mezi 1. faktorem a vektorem umělecké náročnosti

Poznámka: Na ose x jsou vyneseny hodnoty faktorových zátěží, na ose y hodnoty Spearmanova koeficientu vztahu obecné potřeby umění a toho kterého druhu. Jednotlivé potřeby viz tabulka 2 (RH = potřeba poslechu rozhlasových her, G = potřeba návštěvy galérií, VUT = potřeba vlastní umělecké tvorby atd.)

Faktor R2: Domácí forma recepce dramatických děl (D)

Tento faktor je silně sycen jen dvěma položkami, vyjadřujícími potřebu sledovat dramatická díla v prostředí vlastního bytu. Potřeba sledování ostatních dramatických druhů rovněž pozitivně přispívá k tomuto faktoru, třebaže ne tak výrazně. V této fázi není možné ještě přesně určit, které psychické potřeby faktor odráží. Může to být některá z terapeutických funkcí, které plní dramatické umění obecně (významná funkce dramatického umění televizního by pak mohla vyplývat z mnohem větší frekvence sledování televizních her ve srovnání s frekvencí návštěv divadla). (6) Nebo to může být potřeba pasívní zá-

(6) Terapeutickou funkci zde nechápeme jen ve smyslu klasické katharsis. Podle Goodlada [Goodlad 1971] i nejbližnější fraška implikuje řadu hodnot, jejichž platnost si divák znovu a znovu potřebuje ověřovat, aby získal event. ztracený pocit místa ve společnosti.

bavy v přítomnosti společníka (televizního nebo rozhlasového přijímače), který nevyžaduje žádné zvláštní ohledy a je vždy připraven poskytnout divákovi podívanou, při níž lze zapomenout na starosti všedního dne. Ve faktoru se projevuje dějová podstata a zároveň domácí prostředí, které jej staví do kontrastu s předchozím faktorem. Tento faktor považujeme za indikační proměnnou, ukazující intenzitu vazby respondenta na domácí prostředí a v obecnějším pohledu i na recepci umění doma. Vystihuje zřejmě potřebu uklidňující zábavy v bezpečí domova, jak ji poskytuje televizní a rozhlasová hra, u níž už podle obsazení lze odhadnout, zda bude následovat dramatický pořad, v němž nebudou zpochybněny hodnoty kritické pro psychickou rovnováhu diváka. S tím souvisí i korelace s věkem; u starších diváků je vyšší sklon k únavě, nižší adaptabilita na změny okolí atd. Ve faktoru se pravděpodobně projeví i orientace respondentů aktivního věku, kteří mají řadu jiných povinností a silných zájmů a jimž tento způsob recepce umění zcela vystačí nebo jej preferují. Svoji roli tu bude hrát i dostupnost a vzdálenost od kulturních center, u starších osob též otázka finančních možností a zdravotní stav.

Faktor R3: Zábava mimo domov (Z)

Faktor je silně sycen jen dvěma položkami: potřebou návštěvy kina a potřebou poslechu populární hudby. Výskyt obou potřeb v jednom faktoru nepřekvapuje, neboť již dřívější výzkumy ukázaly, že v publiku kina i koncertů populární hudby je nápadně často stejná vrstva mladých návštěvníků. Potřeba populární hudby však nebyla v tomto výzkumu jednotně indikována pouze návštěvou koncertů, nýbrž i poslechem všech typů reprodukované populární hudby. Navíc pojem populární hudby nebyl vymezen přesně, takže i starší občané se mohli vyslovovat o potřebě populární hudby svých představ, tedy „jakékoliv hudby odlišné od hudby vážné“. Snad proto faktorová zátěž populární hudby je méně výrazná (0,48) než v případě potřeby návštěvy kina (0,78) (přes srovnatelné korelační koeficienty s věkem).

Zamyslíme-li se nad tím, co mají obě tyto potřeby společného a proč přitahují stejný okruh příznivců, vidíme, že sledování těchto uměleckých druhů je příležitostí pro setkání mladých dvojic, dává námět k hovoru o jednotlivých dílech a jejich provedení, dává příležitost vidět nebo slyšet oblíbeného interpreta v akci. Tuto hypotézu podporuje i to, že postavou, která mladé lidi nejvíce ovlivňuje, jež je jim vzorem chování, bývá osobnost zpěváka nebo herce.

Interpretace faktoru R3 vychází zároveň i z dalších šetření (viz poznámka 4), v nichž se ukázalo, že obě položky jsou doprovázeny jinými aktivitami se společným jmenovatelem (diskotéka, tanec, sport apod.). Faktor tak vystihuje nejen druh recepce, ale také prostředí, v němž k ní dochází.

Tuto potřebu uspokojuje jednak poslech populární hudby (se spektrem skrytě erotických asociací) a jednak „nejdramatičtější dramatické umění“ — film. Jak návštěva diskotéky, tak návštěva kina znamenají vzdálenost od dozoru rodičů a pobyt v prostředí vrstevníků.

Faktory jsou na sobě nezávislé, mohou se vzájemně doplňovat či vylučovat, skládat či nahrazovat. Tak vznikají jednosměrné diferenciační proměnné, indikující existenci a intenzitu tří komplexů potřeb, určující tři osy, které charakterizují rozmanitost zkoumaných potřeb a naznačují i možné směry změn v jejich vývoji. Uvedené osy (směry) pak popisují vysoké procento všech podchycených diferenciačních tendencí. Kombinace všech tří směrů tvoří osm základních tendencí, které se v populaci projevují. Jsou systematicky označeny v tabulce 4.

Rozložení výzkumného souboru na jednotlivých směrech (faktorech) E, D

Tabulka 4. Typologie v recepci umění
(Kombinace tří dimenzí – komplexů potřeb: estetická (E), domácí (D), zábavní (Z))
(+ = vlastnost se projevuje; – = vlastnost se neprojevuje)

Charakteristika	Označení (používané dále v textu)	Estetická	Zábavní	Domácí
1 Extenzivní typ	EZD	+	+	+
2 Absence domácí formy	EZ	+	+	–
3 Absence společenské zábavy	ED	+	–	+
4 Absence uměleckých nároků	ZD	–	+	+
5 Jen umělecké nároky	E	+	–	–
6 Jen zábava mimo domov	Z	–	+	–
7 Jen domácí forma	D	–	–	+
8 Absence kulturních potřeb	A	–	–	–

a Z jsou unimodální a mírně asymetrická, takže nelze říci, že by se populace členila na výrazné a ostře ohraničené typy; jde o pozvolný přechod, který naznačuje dynamický vztah mezi sledovanými potřebami, schopnost kompenzovat nedostatek jedné potřeby jinou kombinací aktivit. Abychom mohli sledovat tendence, které odvozené směry reprezentují, zvolili jsme tuto metodu: vážené součtové proměnné (odhady faktorů) jsme kategorizovali tím, že jsme do krajních kategorií pomocné trichotomie zahrnuli přibližně 40 % souboru a tak pro každou osu získali polaritní kategorii absence potřeb, střední kategorii průměrného stavu a kategorii polaritně vysokého stupně výskytu daných potřeb. Pro zpřehlednění modelu byly z další analýzy vypuštěny střední kategorie a byly vytvořeny pomocné typy, (7) které reprezentují kombinace všech možností a odpovídají osmi kategoriím uvedeným v tabulce 4 s tím, že znaménko minus znamená extrémní absenci daných potřeb či nízký stupeň jejich realizace a znaménko plus vysoký stupeň této realizace na dané ose. Kombinované polaritní typy pak jsou reprezentanty vyhraněného chování respondentů v populaci.

3. Charakteristika polaritních typů recepcí umění

Odvozené typy odpovídají diferenciačním směrům vývoje sledovaných kulturních potřeb, vysvětlují různé sklony v recepci umění. Jejich význam spočívá v tom, že určují krajní póly, u nichž očekáváme už určitou krystalizaci jak sociologických, tak sociálně psychologických aspektů. Význam typů se projeví především v odhalení souvislostí s jinými proměnnými, především se sociodemografickými ukazateli (viz tabulka 5) a v kontextových vazbách na systém obecných kulturních potřeb (viz tabulka 6).

V charakterizaci typů vycházíme proto z podrobné analýzy těchto vztahů. (8) Rozložení respondentů v typech nemá samostatný význam (vzhledem k volbě hranic při kategorizaci), může být použito pouze pro komparační zhodnocení jednotlivých skupin respondentů a pouze vzhledem k očekávaným četnostem

(7) O typech zde nemluvíme jako o samostatně existujících či výrazně od sebe odlišených jevech: jde pouze o pomocný prostředek, jehož cílem je získat čistší vztahy k dalším proměnným. Jde tedy o metodologickou pomocnou „typologii“, která má polaritní charakter, o umělou quazitypologii se zcela vyhraněným cílem a významem.

(8) Vzhledem ke značné šíři analýz zde pouze shrnujeme základní výsledky v tabulkách a verbálním popisu typů.

Tabulka 5. Vybrané sociodemografické charakteristiky polaritních typů^a

Typ ^b	Průměrný věk	Podíl mužů	Sociální skupina			Rodinný stav		Velikost bydliště			
			dělníci	ostatní	rolníci	svoobodný	žentý	do 2 tisíc	do 10 tisíc	do 100 tisíc	nad 100 tisíc
<i>EZD</i>	36.9	37	53	36	5	29	61	28	20	34	18
<i>EZ</i>	33.5	42	48	41	4	38	54	18	20	26	36
<i>ED</i>	53.1	43	51	34	8	6	78	31	22	36	11
<i>ZD</i>	37.3	44	72	17	10	22	68	43	27	21	9
<i>E</i>	41.8	58	33	52	5	22	66	16	17	45	22
<i>Z</i>	28.0	60	72	24	1	55	39	29	21	26	24
<i>D</i>	54.7	45	69	19	11	3	74 ^c	44	30	18	8
<i>A</i>	47.7	60	62	21	15	7	76	48	22	18	12
Celkem ^d	42,6	48.6	59	29	3	20	66	35	23	26	16

Poznámky:

^a Věk je udán v rocích, ostatní hodnoty v procentech.

^b Názvy typů — viz tabulka 4.

^c U typu *D* se vyskytuje statisticky významná převaha vdov a vdovec (23 %).

^d Dohromady sdružují polaritní typy 917 respondentů.

odvozeným za předpokladu nespřaženosti a absence interakčního výskytu (viz tabulka 7).

Oba krajní typy, extenzivní (*EZD*) a absenční (*A*) jsou výrazně četnější, než bychom očekávali, ostatní jsou přibližně rovnoměrné (rozdíly kompenzují výchyly u obou extrémů). To samo o sobě naznačuje silnou polaritu v populaci.

Jednotlivé typy lze charakterizovat takto:

Typ EZD (extenzivní — přítomnost všech tří faktorů)

Příslušníci tohoto typu hodnotí sledované obecné kulturní potřeby nadneseně, výše než průměr, nejčastěji při hodnocení užívají superlativů, nejhorší hodnocení bylo „průměrné“ a bylo použito při diskusích o potřebě návštěvy hostince, koníček a vybavenosti bytu uměleckými předměty. K tomuto typu patří nejčastěji lidé na začátku své profesionální dráhy, plní iluzí o světě i o sobě a hledající svou vlastní identitu. Častěji to jsou osoby svobodné, ženy, obyvatelé větších měst. S postupujícím věkem se dá očekávat, že mladší příslušníci tohoto typu budou přecházet do typu *E* a *ED*. Vysoké zastoupení skupiny (vzhledem k očekávání 23 % : 12 %) bude pravděpodobně způsobeno tím, že se tu projeví výrazná vnitřní heterogenita, jejímiž faktory budou: a) stupeň opravdovosti zájmů a potřeb, b) ukončenost vývoje a hledání skutečných zájmů z široké palety, c) metodologická nedokonalost sociologických instrumentů. (9)

(9) Jedna z hypotéz, které by mohly pomoci při vysvětlení vysokého zastoupení extrémních kategorií extenzivního zájmu a absence zájmu se může týkat metodologických aspektů měření, v daném případě aplikace stupnic odpovědí. Jde o to, že někteří lidé mají tendenci pohybovat se v určitém úseku škály a vyjadřovat pouze vzájemné relace položek a jiní respondenti zase posuzují položky vzhledem k obsahovým významům okrajových hodnot škál. Při průměrování těchto individuálních stupnic, které mají de facto pořadový charakter, pak dochází ke zkreslení právě v tendencích k extrémům u kumulativních škál. Zpracování dat je obtížné, neboť tento jev se dá očekávat jen u části populace.

Tabulka 6. Kulturní potřeby u jednotlivých polaritních typů

Potřeby ^a	Typy								Koefficienty determinace ^b	
	EZD	EZ	ED	ZD	E	Z	D	A	R ₁ ²	R ₂ ²
Kultivovaného prostředí			+	—	++		—	—	6.5	7.1
Hudby	+	++			+		—	—	2.9	3.5
Vizuálních vzpomínek	++						—	—	1.9	3.6
Stereozvuku	+	++	—	—	+		—	—	6.9	14.0
Kulturního vybavení na cesty	+	+		+	++	+	—	—	9.9	24.9
Tělesného pohybu	+	++		+	+	+	—	—	19.6	28.4
Práce	+	++			+		—	—	5.0	9.3
Informací	++							—	12.0	20.2
Sebevzdělání	++	+		—	+		—	—	22.2	34.5
Kulturní vybavenosti	++	+	+	+	+	+	—	—	21.8	24.9
Zájmové umělecké činnosti	++	+	+	—	—	—	—	—	22.7	26.3
Umění	+	++	+		+		—	—	30.7	34.7
Veřejné činnosti	++							—	10.9	15.1
Bytu	+			++		—		—	4.7	5.1
Harmonické rodiny	++					—			4.5	5.2
Sledování televize	+	—		++	—	—	+	—	21.5	22.4
Mezilidských vztahů	++		+			—	+	—	5.1	5.7
Pěkného vzhledu	++	+		+		+	—	—	18.1	25.6
Společenské zábavy	++	+		+	—	+	—	—	14.5	18.3
Pobyty v přírodě	+				++	—		—	4.6	6.1
Cestování	++	+	+		+	+	—	—	18.7	21.5
Koníčků			++		—				1.8	3.9
Návštěvy hostince			—			++			2.8	9.1
Pasivního sportu	+	—	—			++	—	—	3.9	32.1

Poznámky:

^a ++ = nejvyšší hodnota mezi typy

— = nejnižší hodnota mezi typy

+ = hodnota u typu je významně vyšší než průměr celého souboru

— = hodnota u typu je významně nižší než průměr celého souboru

^b Koefficienty determinace R^2 , určující podíl vysvětlení variance potřeby pomocí modelu analýzy rozptylu, v němž jako vstupy sloužily kategorizované znaky jednotlivých faktorů (R_1^2) a dále navíc sociálně demografické identifikátory pohlaví, věk a vzdělání (R_2^2). Koefficienty jsou vyjádřeny v % jako 100 R^2 .

Tabulka 7. Porovnání empirických a očekávaných výskytů v osmi konstruovaných typech receptce umění (procentní a absolutní četnosti)

	Typy								Celkem
	EZD	EZ	ED	ZD	E	Z	D	A	
Skutečný výskyt	23.4 (215)	5.5 (50)	7.9 (72)	9.8 (90)	7.0 (64)	8.9 (82)	14.4 (132)	23.1 (212)	100 % 917 (N)
Očekávaný výskyt	11.6	9.3	12.6	14.9	10.2	11.9	16.3	13.1	99.9 %
Rozdíl v procentech	11.8	−3.8	−4.7	−5.1	−3.2	−3.0	−1.9	10.1	

Poznámka: Očekávané hodnoty jsou odvozeny za předpokladu rovnoměrného výskytu kombinací složek plynoucích z hypotézy nezávislosti (například $E(EZD) = E(E) \cdot E(Z) \cdot E(D)/N^2$; $E(Z) = E(E) \cdot E(Z) \cdot E(D)/N^2$ apod.).

Typ ED (absence společenské zábavy)

představuje typ kultivovaných občanů střední a starší generace, kteří žijí v harmonických rodinách. Nacházíme u nich nadprůměrně dobrý vztah k umění obecně, oceňují vážné umění, ale i v produkci „masové“ kultury (televizní a rozhlasové hry) dovedou nalézt zajímavé aspekty. Zdá se, že jsou perspektivou aktivního typu *EZ*: příslušníci typu *ED* jsou jediná, kteří mají výrazně pozitivní vztah k domácí aktivitě — koníčkům, výše než průměr oceňují zájmovou uměleckou činnost. Znájí cenu dobrých mezilidských vztahů, domov jim však není jediným azylem, kam se utíkají před eventuálními konflikty: z kulturně — i když ne draze — vybavených bytů (překvapivě málo stereopřístrojů) vycházejí za kulturou ven, o dovolených rádi cestují. Vybavenost bydliště kulturními zařízeními považují za důležitou okolnost častěji než ostatní typy. Nejnižší ze všech typů hodnotí návštěvu hostince a témata tam diskutovaná (pasivní sport). Tento typ se častěji vyskytuje ve větších městech (větší dostupnost kulturních podniků), jinak není významnějších rozdílů v jeho zastoupení v různých vrstvách populace dělených dle pohlaví a třídně sociálního hlediska.

Typ EZ (absence domácí formy)

shlukuje poměrně málo četnou skupinu vzdělanějších, mladých, většinou dosud svobodných lidí, velmi často studentů před ukončením středního vzdělání, osob žijících ve větších městech. Příslušníci tohoto typu dokáží vychutnávat náročnější druhy umění stejně jako holdovat uměleckým druhům vlastním jejich generaci (kino, pop music), pohrdlivě se vyjadřují o životním stylu generace rodičů a jejich konzumaci televizních a rozhlasových her, pasivního sledování sportu a televize vůbec. Jsou vlastníky nebo spíše mají k dispozici magnetofony a gramofony, často stereo, hlásí se k potřebě umění, práce a tělesného pohybu. Nadprůměrně oceňují vlastní uměleckou zájmovou činnost a potřebu sebevzdělání a cestování, což svědčí o mladé mysli otevřené novým podnětům a o dynamickém rozvoji osobnosti. Rádi se baví, kultivovanost projevují nejen ve vztahu k umění, ale i k oblékání. Z jejich hodnotové orientace číší odpor k pasivitě v životě i v umění.

Typ E (jen umělecké nároky)

tvoří málo četnou skupinu vzdělanějších a kultivovanějších osob s vynikajícím vztahem k umění. Tyto osoby nacházíme v nejmladších stejně jako v nejstarších věkových kategoriích. Mají ze všech typů nejlepší vztah k vybavení bytu uměleckými předměty, nadprůměrně často vlastní přístroje pro reprodukci hudby, často stereo. O otevřené, mladistvé mysli vypovídá jejich silně pozitivní vztah k sebevzdělávání a cestování, o určité životní moudrosti svědčí vysoké ocenění práce a tělesného pohybu. Zdá se, že do tohoto typu patří též i poněkud psychasteničtí jedinci stranící se společnosti, kteří utíkají před společenskou zábavou. V tomto typu je vysoce oceňován pobyt v přírodě. Příslušníci tohoto typu patří převážně do kategorie zaměstnanců a jsou to obyvatelé velkých měst (působí zde zřejmě jednak dostupnost kulturních zařízení, jednak touha po kompenzaci shonu v přelidněném městě).

Typ ZD (absence uměleckých nároků)

je rozšířen mezi všemi vrstvami (s výjimkou slabšího zastoupení v nejstarší generaci). Jsou zde čteně zastoupeni rodiče nedospělých dětí. Tito lidé vyhledávají zábavu ve sledování nenáročných druhů umění doma (rozhlasové a televizní komedie, populární hudba) i mimo domov (návštěva kina). Ať jsou

středního či mladšího věku, převážně se domnívají, že rozvoj jejich osobnosti je již ukončen a smyslem jejich volného času je jen zábava. Jako lidé, kteří se často chystají budovat nebo budují vlastní rodinu, vysoce oceňují dobře vybavený byt a kulturní vybavenost místa bydliště, je pro ně důležitý pěkný vzhled, zábava a tělesný pohyb. Jsou vlastníky „cestovní verze“ předmětů kulturní spotřeby (tj. tranzistorový radiopřijímač, magnetofon, fotoaparát, knihy). Mají celkem negativní vztah k sebevzdělávání a zájmové umělecké činnosti, umělecké předměty ve svém okolí nepostrádají. Je možno předpokládat, že tito lidé budou s postupem času mít větší nároky na technickou kvalitu (stereo) a prestižní cenu svého vybavení, celkově vlažný vztah k umění se však asi — díky určité samolibosti ve způsobu života, jaký vedou — většinou již nezmění; ovlivnit je může jen dobře vedené výchovné působení hromadných sdělovacích prostředků (rozhlasu a televize — vhodně volené vzory a forma).

Typ Z (jen společenská zábava)

je typem, v němž převažují příslušníci nejmladších věkových vrstev, kteří jsou ještě svobodní, s nižším vzděláním, a kteří se domnívají, že mají jedinou povinnost: žít životem své subkultury, tj. vyhledávat zábavu v adekvátní společnosti. Z umění přijímají jen některá módní díla z oblasti filmové tvorby a pop music, protagonisty těchto děl pak povyšují na vzory a symboly své generace. Běžně přijímané umělecké druhy odsuzují jako nezajímavé, mají negativní postoj k životnímu stylu svých rodičů. Charakteristická je tu absence vztahu k přírodě (nejnižší hodnocení ze všech typů) a naopak vysoké hodnocení návštěvy hostinců a sportovních utkání. Málo významné jsou pro ně harmonické vztahy v rodině i ve společnosti vůbec, rovněž byt považují za nedůležitý. Naproti tomu za důležitou považují zábavu a pěkný vzhled. Vysoce hodnotí tělesný pohyb, cestování, kulturní vybavenost bydliště, rádi se pohybují s přenosným radiopřijímačem nebo magnetofonem. Z tohoto obrazu dýchá nezralost, nespoutanost s místem, zaměstnáním či rodinou, jen touha bavit se a líbit se svým spoluvrstevníkům.

Typ D (jen domácí forma)

sdružuje jedince středního a vyššího věku, kteří ať už z nezájmu nebo nedostatku příležitosti (žijí převážně v malých městech a vesnicích), za uměním nechodí a spokojují se sledováním uměleckých pořadů v rozhlase a v televizi. Lze předpokládat, že v tomto typu je značná část introvertů, kteří často s obtížemi navazují přátelské kontakty a kteří svůj život prožívají osaměle v domácím prostředí (lidé s vysokou potřebou dobrých mezilidských vztahů, které však pravděpodobně nejsou naplněny — vysoké procento ovdovělých osob). Skutečnost, že příslušníci typu *D* neoceňují vysoko potřebu práce, sebevzdělávání, tělesného pohybu ani vybavenosti předměty kulturní spotřeby, souhlasí s představou, že jde o osoby starších věkových skupin. Pokud sem patří osoby středního věku, může jít o pohodlnost, ale též o výrazně jiné nasměrování zájmů.

Typ A (absence všech tří faktorů)

soustřeďuje osoby s nižším vzděláním, které se nehlásí k žádné ze sledovaných potřeb recepce umění, ani k obecným kulturním potřebám (žádnou z těchto potřeb nehodnotily výše než průměr, naopak dvanáct jich hodnotily nejhůře ze všech typů). Tento typ zahrnuje především osoby středního a staršího věku, častěji muže a také obyvatele menších obcí (jsou mezi nimi významně častěji zastoupeni rolníci). Dá se předpokládat, že představitelé tohoto typu jsou buď

osoby staré, které ztratily zájem o jakékoliv umění nebo jsou to osoby ještě poměrně mladé, v ekonomicky aktivním věku, které pro množství starostí a povinností se k umění vůbec nedostanou. Tato skupina je zastoupena značně početněji, než bylo očekáváno (23 % : 13 %).

4. Věkové rozložení v typech

Odvozená typologie ukazuje korelovanost se všemi sociodemografickými znaky sociální struktury, které byly ve výzkumu k dispozici (věk, pohlaví, vzdělání, velikost místa bydliště, rodinný stav, sociální skupina, počet dětí apod.). Za nejdůležitější korelát lze považovat vztah k věkovým skupinám. (10) Podrobně je vidět korespondence mezi věkem a typologií v tabulkách 8 a 9, v nichž je uvedeno rozložení a výsledky faktorové analýzy kontingenční tabulky obou hledisek. (11) Při veškeré interpretaci je třeba mít na vědomí, že se tu projevuje souběžný vliv ontogeneze a generačních proměn.

Tabulka 8. Procentuální rozložení polaritních typů* ve věkových skupinách (N = 912)

Roky	Typy								
	EZD	EZ	ED	ZD	E	Z	D	A	N
15—17	28.6	11.1	4.8	11.1	6.4	33.3	0.0	4.8	63
18—24	38.8	8.8	1.4	13.6	6.1	17.7	2.0	11.6	147
25—39	23.9	7.0	4.2	12.7	9.9	9.4	9.4	23.5	213
40—59	23.4	4.2	8.8	9.6	5.4	5.0	15.3	28.4	261
60 a více	11.4	1.8	15.4	4.8	7.0	0.9	29.8	28.9	228

* Názvy typů viz tabulka 4.

První faktor má zřetelný ordinální charakter vzhledem k věkovému postupu a ukazuje, že se krajní věkové kategorie liší v tomto vlivu od svých sousedů daleko více než střední věkové vrstvy. (12) Jeho vliv se projevuje se stoupajícím věkem velmi silně u D, dále u A a relativně slaběji u ED. S mladým věkem je to velmi silná korelace u Z, poloviční vliv u EZ a dále relativně slabší vliv u ZD a EZD. Tento faktor interpretujeme jako faktor touhy po zábavě mimo domov s efekty s tím souvisejícími, což je pochopitelně nejsilnější u adolescentů, kteří před vytvořením nového životního stylu se musí nejprve zákonitě odtrhnout od své dosavadní rodiny. Touha po zábavě mimo domov je rovněž typická pro nejmladší vrstvu dospělých (18—24 let), která ještě nemá příliš mnoho životních starostí, s postupujícím věkem u dotázaných naopak stoupá ocenění domova, jakožto projevu realizace vlastního života a v nejvyšších věkových vrstvách se touha po zábavě mimo domov projevuje nejméně — už pro fyzickou náročnost a zdravotní potíže. (13)

(10) Další důležitou vazbou (která není zprostředkující či nepravá) je vztah k pohlaví (viz tabulka 5).

(11) Korespondenční analýza byla provedena metodikou a programem LINDA, absolutní četnosti byly před použitím transformovány pomocí vztahu $y_{ij} = \ln(n_{ij} + 1/2)$. Za nezištnou pomoc při výpočtech děkují autoři dr. I. Loučkové, KAS Univerzita Palackého, Olomouc.

(12) Korespondence řádkových a sloupcových kategorií podle jednotlivých faktorů je určena součinem příslušných faktorových koeficientů: čím vyšší je kladný součin, tím těsnější je vazba kategorií. Jak faktorové koeficienty, tak součiny mají poměrový charakter.

(13) Silný vliv věku na Z byl zkoumán také obdobnou metodikou pro tabulku věku s trichotomickou proměnnou zábavy mimo domov (to je včetně střední kate-

Tabulka 9. Korespondence typů a věkových skupin

Faktorová dekompozice asociační tabulky 2. stupně třídění: (věk, polaritní typy) — rotované^a řešení metodou Varimax vzhledem k prosté struktuře typů (2 faktory vysvětlují společně 98 % variability asociačních interakcí)

Typy ^b	Faktor 1	Faktor 2
<i>EZD</i>	-.297	.285
<i>EZ</i>	-.609	.201
<i>ED</i>	.275	-1.137
<i>ZD</i>	-.249	.275
<i>E</i>	-.025	-.077
<i>Z</i>	-1.161	.325
<i>D</i>	1.390	-.025
<i>A</i>	.677	.152
Věkové skupiny		
15—17 let	-1.420	-.397
18—24 let	-.583	.868
25—39 let	.167	.378
40—59 let	.553	-.101
60 a více	1.283	-.748
Podíl vysvětlení variability	72.7 %	27.3 %

^a Rotované řešení je velmi podobné hlavním faktorům, je však čistší a interpretačně jasnější.

^b Názvy typů viz tabulka 4.

Druhý faktor vyčleňuje ze všech věkových skupin krajní skupiny (15—17 let a 60+ let) a z typů staví do kontrastu vůči ostatním typům typ *ED*. Asociace typu *ED* a nejstarších občanů je logickým projevem možností, které nejstarší o umění se zajímající občané mají k dispozici (zdravotní důvody a životní styl, v němž oceňování soukromí v nekompetitivním prostředí domova se stalo návykem). Pozoruhodná je velká odlišnost dvou sousedních věkových skupin 15—17 let a 18—24 let (viz obr. 2). Je třeba vzít v úvahu, že nedospělí (adolescenti) nemohou svobodně realizovat všechny své touhy, že tuto svobodu získávají až překročením hranice dospělosti. Tento druhý faktor interpretujeme jako faktor skutečných možností nalézt kulturní využití podle svého vkusu.

Současné působení obou faktorů a plná interakční korespondence jsou nejlépe vidět na obr. 2.

Vztah věkových kategorií a polaritních typů je určen přímkou, z jednosměrné zákonitosti však zcela vybočují respondenti nejmladší věkové kategorie (15 až 17 let) a příslušníci typu *ED*. Obrázek ukazuje určitou podobnost krajních věkových skupin. Značný vliv na vybočení nejmladší kategorie z přímky má zřejmě asociace této skupiny s typem *ED*, asociace, která se při přechodu do vyšší věkové kategorie zcela zruší: při překročení věkové hranice 18 let dochází tedy ke kvalitativní změně, kdy dospívající už odmítá přijímat estetické zážitky v prostředí domova, tak jako i v ostatních aspektech se snaží realizovat vlastní osobnost naprostým popřením hodnotového systému rodičovské generace.

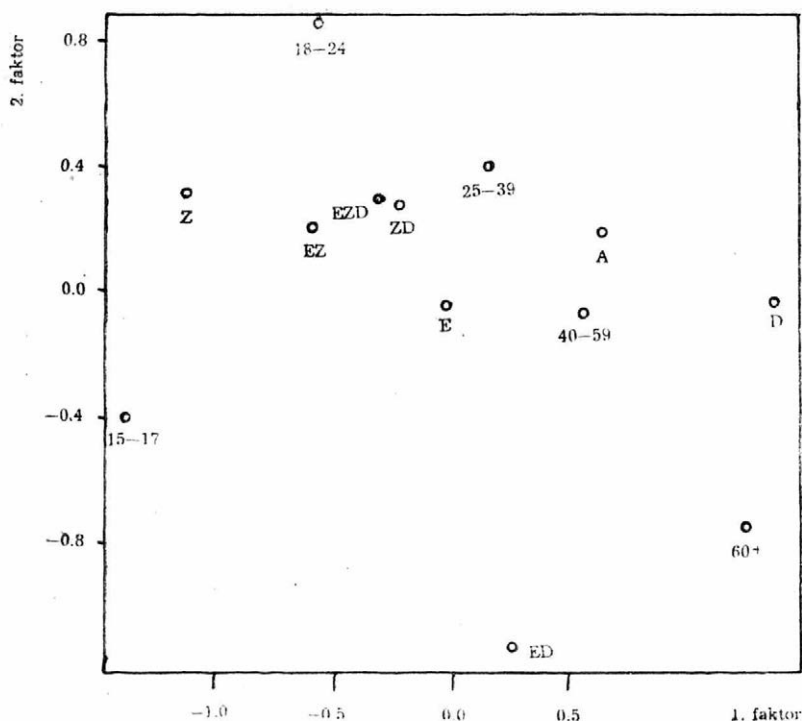
5. Vztah polaritních typů k systému obecných kulturních potřeb

Projevy jednotlivých obecných kulturních potřeb u polaritních typů ukázala tabulka 6. Pozice našich typů v širším poli obecných kulturních potřeb však

gorie). Výsledek ukázal jediný faktor (99,55 %), jenž poskytl ekvidistanční skóre (-.80, .10, .80) pro zábavu a skóre (-.62, -.48, .03, .31, .76) pro věkové kategorie.

budeme hodnotit pomocí jejich vztahů k obecnějším komplexním potřebám, které reprezentují hlavní diferenční směry v populační heterogenitě. Tyto diferenční směry byly odvozeny faktorovou analýzou v tabulce 10. [14]

Obr. 2. Korespondenční analýza typů kulturních potřeb
a věkových kategorií

Poznámka: Typy jsou označeny písmeny, jejichž význam viz tabulka 4, věkové skupiny jsou označeny rozmezím.

Faktorové proměnné odpovídají různým směrům v orientaci sledovaných potřeb. Mohou být interpretovány takto:

- proměnná 1:* potřeby optimálního rozvoje člověka (ROZVOJ)
- proměnná 2:* potřeby dobrých vztahů a klidného životního zázemí (VZTAHY)
- proměnná 3:* potřeby osobní realizace (OSOBA)
- proměnná 4:* potřeby osobní aktivity (AKTIVITA)
- proměnná 5:* potřeby sociability (SOCIABILITA)

Projevy těchto proměnných budeme u jednotlivých typů zjišťovat pomocí profilů jejich hodnot, které jsou uvedeny v tabulce 11. Tyto profily určují inter-

(14) Podrobná argumentace a ověřování byly provedeny, nespádají však do rámce této práce. Faktorovou tabulku uvádíme jednak pro kontrolu a jednak pro její důležitost v širším pohledu i možnost využití jí v další teoretické práci. U názvů proměnných v závorce uvádíme zkrácený symbol používaný v tabulkách a obrázcích dále.

*Tabulka 10. Diferenční směry v poli obecných kulturních potřeb
(rotované řešení — Varimax)*

Potřeby	Rotované faktorové řešení				
	1	2	3	4	5
1 Pobyť v přírodě	.09	.10	.02	.61	-.03
2 Cestování	.33	-.11	.36	.50	.09
3 Koničky	.08	.11	-.06	.28	.10
4 Tělovýchova	.52	-.08	.18	.40	.13
5 Práce	.47	.23	.12	.09	.01
6 Informace	.56	.11	-.05	.18	.13
7 Sebevzdělání	.77	.03	.14	.10	-.03
8 Kulturní vybavenost okolí	.49	.14	.33	.11	.08
9 Byt	.15	.45	.34	.07	-.05
10 Zájmová umělecká činnost	.56	.06	.20	.07	.06
11 Rodina	.14	.60	.05	.07	-.17
12 Umění	.52	.09	.26	.13	-.07
13 Osobní vzhled	.24	.17	.59	-.01	.06
14 Hostinec, restaurace	-.01	.19	.15	.01	.47
15 Sportovní přenosy	.24	-.01	-.09	.17	.54
16 Účast na veřejném životě	.56	.22	-.03	.05	.27
17 Společenská zábava	.19	.06	.45	-.02	.41
18 Televize	-.11	.38	.08	.04	.35
19 Lidské vztahy	.21	.60	.02	.08	.02
Celkové čerpání variance faktorem (v %)	55.6	15.8	11.5	9.1	
Celkové čerpání variance modelem (v %)			54.7		

*Tabulka 11. Profily stupně důležitosti obecných kulturních potřeb pro typy recepce umění
(stupnice 0—100)*

Polaritní typy recepce umění ^b	Profily stupňů důležitosti obecných potřeb ^a						
	Rozvoj	Vztahy	Osoba	Aktivita	Socia- bilita	Řádkový průměr	Řádkový efekt
EZD	68	51	79	80	53	66	10
EZ	67	41	75	77	42	60	4
ED	58	48	68	73	41	58	2
ZD	48	52	73	69	50	58	2
E	60	41	63	75	35	55	-1
Z	50	46	73	71	53	59	3
D	35	45	56	58	42	47	-9
A	32	48	51	55	37	45	-11
Sloupcový průměr	52	46	67	70	44	Celkový průměr = 56	
Sloupcový efekt	-4	-10	11	14	-12		

Poznámky:

^a Hodnoty u jednotlivých dimenzí obecných kulturních potřeb vznikly jako vážené sumované indexy.

^b Význam symbolů viz tabulka 4.

Tabulka 12. Vnoření typů recepcce umění do prostoru obecných kulturních potřeb
Faktorová dekompozice profilů obecných potřeb,^{a,d} rotace typů recepcce umění (Varimax)^b

Typy	Faktor 1	Faktor 2	Podíl součtu čtverců	Marginální efekty
<i>EZD</i>	-.355	.051	5	.61
<i>EZ</i>	-.694	.185	19	.26
<i>ED</i>	-.064	.338	4	.09
<i>ZD</i>	.189	-.388	7	.14
<i>E</i>	-.302	.609	17	-.06
<i>Z</i>	-.098	-.565	12	.17
<i>D</i>	.534	-.254	13	-.53
<i>A</i>	.789	.024	23	-.68
Profilové proměnné				
Rozvoj	-.711	.610	32	-.23
Vztahy	.923	.106	32	-.57
Osoba	-.351	-.411	11	.68
Aktivita	-.217	.325	6	.83
Sociabilita	.356	-.630	19	-.71
% podílu faktoru ^c	61	39		

Poznámky:

^a Aplikace metody LINDA pro profily z tabulky 11.

^b Rotace skupin byla provedena pro jejich výraznější porovnání.

^c Oba faktory vyčerpávají 98 % celkové variability interakci.

^d Faktorová analýza byla provedena na skóry původní nepřepracované stupnice 1–7.

akční korespondenci mezi oběma systémy, kterou opět odhalíme metodou LINDA.(15)

První korespondenční faktor ukazuje na kontrast mezi *EZ* na jedné straně, proti *A* a *D* na druhé straně, který se projevuje především v rozdílném důrazu na osobní rozvoj versus vztahy k lidem a klidné životní zázemí. Druhý faktor proti sobě staví *E* a *Z* v rozdílných důrazech na optimální rozvoj osobnosti spolu s potřebami osobní aktivity proti povrchnějším potřebám osobní realizace a sociability. Souběžné působení obou faktorů (viz obr. 3) dělí korespondenční mapu na dva útvary, z nichž každý má samostatný význam. Všechny typy obsahující estetickou složku kulturních potřeb spjatých s recepcí umění tvoří seskupení spolu s proměnnou optimálního osobního rozvoje a osobní aktivity a tak vytvářejí nový samostatný typ vyššího řádu (obecnější úrovně), který je charakterizován potřebami všestranného a harmonického rozvoje osobnosti a zapojení do veřejného života. Zbývá část populace tvoří jednorozměrnou škálu, která je určena na jedné straně důrazem na dobré lidské vztahy a klidné životní zázemí a na druhé straně na potřeby osobní realizace a sociability, mezi nimiž jsou uspořádány skupiny v pořadí *A*, *D*, *ZD*, *Z*. Tak dostáváme nový pohled a nové hypotézy o kvalitě jednotlivých typů.(16)

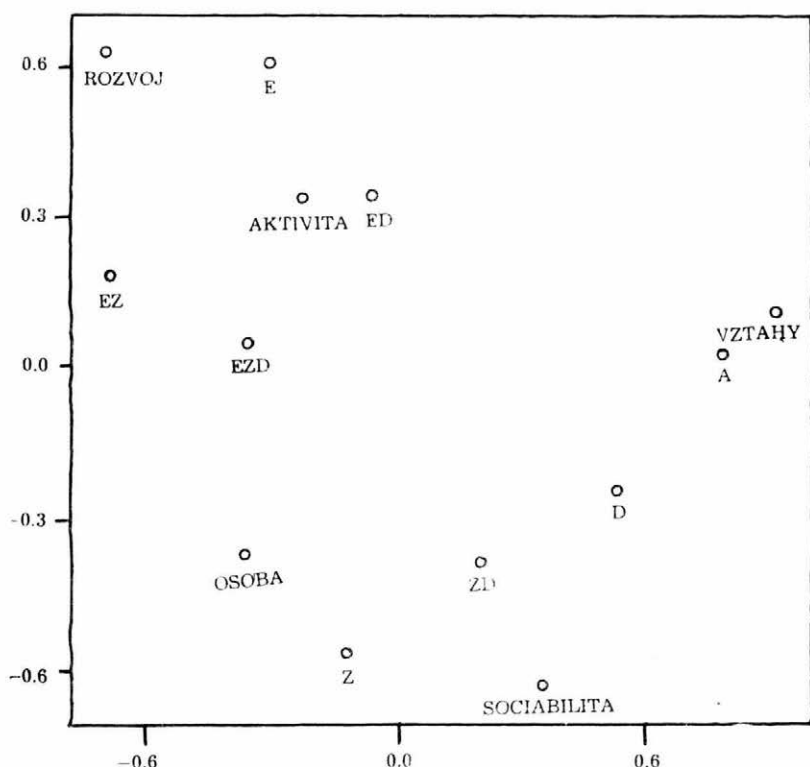
Estetická výchova, vztah k umění (pasivní i aktivní) se tak ukazují v těsné souvislosti s celkovým rozvojem člověka, mají úzký vztah k realizaci potřeby

(15) Faktorovou dekompozici profilů metodou Linda provádíme bez transformace.

(16) Obrázek korespondenčních vztahů má tu důležitou vlastnost, že odhaluje vztahy mezi skupinami a profilem vcelku, při současném využití všech zjištěných relací. Tak dostáváme výsledky, které jsou bohatší než při jednoduché aplikaci lineární regresní analýzy.

všestranného rozvoje člověka ve společnosti. Výsledek pouze podtrhuje důležitost působení umění v ideové sféře, v přenášení a upevňování hodnot socialistického člověka.

Obr. 3. Korespondenční analýza typů kulturních potřeb a profilů obecných potřeb

Vzhledem k zjištěným souvislostem dostávají skupiny A a D jiný obsah, jeví se v daleko příznivějším světle než při přímé (a zjednodušené) interpretaci absence potřeby estetických zážitků. Věkové vztahy se škálou A—Z, vyvozené v předešlé části, naznačují vývoj hodnotového zrání při absenci potřeby estetických zážitků a osobnostní aktivity a dynamičnosti. Pro odhalení rozdílů ontogenetického a generačního vlivu na posun po škále by bylo nutné (a dle našeho názoru též důležité) návazně koncipovat samostatné výzkumné šetření.

6. Závěr

Zjištění získaná popsány komplementárními metodami mohou být využita při koncipování kulturní politiky, a to především na úrovni školství a výchovy mladé generace: základní estetická výchova by měla připravit tuto generaci na recepci nejružnějších uměleckých forem a tudíž i otevřít schopnosti recepce vlivu socialistického umění na člověka. Hluboká estetická výchova, připravující mladé jedince na vnímání umění, může mít vliv na rozvoj osobnosti,

který — jak patrně z předchozí argumentace — se může začít projevovat až po překonání negatívniho období adolescence. Vliv estetické výchovy nelze hodnotit jen podle bezprostředně projevených schopností a zájmů dětí, ale také podle důsledků dlouhodobých, které umožňují dospělému člověku nejen orientovat se v umění a jeho kvalitě, ale i v životních hodnotách, ve vztahu k sobě, okolí, kolektivu i společnosti.

Význam popsané analýzy nespátřujeme pouze v oblasti meritorní, ale i metodologické. V sociologii umění, kultury, volného času i životního způsobu je velmi obtížné zjišťovat kulturní potřeby, vztah k uměleckým dílům obecně a význam jednotlivých forem pro recipienty nejen proto, že dotázaný sám často ani netuší prvotní zdroj svého vztahu k určitým dílům, ale i proto, že jedno a totéž dílo může být vnímáno v různých rovinách svého obsahu v závislosti na celé řadě parametrů recipientovy osobnosti. Odhalené diferenciální osy a polaritní typy umožňují orientaci v problematice a naznačují možné perspektivy výzkumu.

Literatura

- Blaho, V.: *Aktivita divadelního návštěvníka*. Bratislava, VÚK 1980.
- Dmitrijevskij, V. N. — Alexejev, A.: *Těatr', spektakl', zriteľ' (opyt sociologičeskogo issledovanija „vněteatralnych“ i „teatralnych“ faktorov formirovanija zritel'skoj auditorii)*. In: *Těatr' i chudožestvennaja kul'tura*. Moskva, Vserossijskoje teatral'noje obščestvo 1980.
- Filipcová, B.: *Volný čas a kultura v průmyslovém městě*. Praha, ÚKVC 1974.
- Filipcová, B.: *Sociálně třídní diferenciace společnosti a utváření socialistického způsobu života jako předmět empirického průzkumu*. Sociologický časopis 1980, č. 3, s. 234—248.
- Gawlik, L. — Paška, P. a kol.: *Kulturní potřeby pracujících v etapě výstavby rozvinuté socialistické společnosti. Hlavní výsledná práce Jednotného programu společenských věd po XV. sjezdu KSČ, téma č. 10*. Praha, ÚVK; Bratislava, VÚK 1980.
- Goodlad, J. S. R.: *A Sociology of Popular Drama*. London, Heinemann 1971.
- Hepner, V. — Malá, E.: *Potreby a záujmy pracujících*. Praha, ÚVK; Bratislava, VÚK, 1980.
- Hora, L. a kol.: *Současná etapa socialistické kulturní revoluce. Sborník z konference uspořádané katedrou teorie kultury FF UK v Praze 11. 10. 1977*. Praha, ÚKVC 1978.
- Hromádka, M. a kol.: *Kultura a budoucnost. Studijní edice k úkolu Výzkum dlouhodobého rozvoje oblasti kultury, sv. 1—25*. Praha, ÚVK 1974—6.
- Kasalová, H.: *Funkce umění ve struktuře kulturních potřeb, zájmů a motivací socialistického člověka*. Praha, ÚVK 1979 (strojopis).
- Kasalová, H.: *Postoje české veřejnosti k dramatickému umění*. Praha, ÚVK 1979.
- Kotek, J.: *Vývoj hudebního vkusu obyvatelstva ČSR po roce 1945*. Hudební věda 1978, č. 3, s. 220—232.
- Loučková, I. — Řehák, J.: *Korespondenční analýza dvou objektů*: In: J. Řehák (red.): *Skalování a kvantifikace. Kapitoly ze sociologických metod a technik IV*. Mikulov, ČSSS, sekce metod a technik 1981, s. 102—111.
- Loučková, I. — Řehák, J.: *Faktorová analýza kontingenčních tabulek*. Podkost, Robust 1982.
- Loučková, I. — Řehák, J.: *Linda — soubor programů pro analýzu reziduálních odchylek v dvojrozměrných uspořádáních dat*. In: *Současný vývoj programů pro potřeby sociologie*. Štířín, ČSSS, sekce metod a technik 1979, s. 24—44.
- Malá, E. a kol.: *Prax—výzkum—prax, sborník z příspěvků výzkumů VÚK v letech 1976—9*. Bratislava, Osvětový ústav 1980.
- Ošmerová, J. a kol.: *Podiel kultury na formovaní socialistickej osobnosti, štúdie k výskumnej úlohe ŠPV VII-5-7-1*. Bratislava, VÚK 1979.
- Řehák, J. — Řeháková, B.: *Analýza kategorizovaných dat v sociologii*. Praha, Academia (v tisku).

Вýzkumné zprávy, které se zabývaly problematikou kulturních potřeb

- Sládková, S.: *Průzkum postojů veřejnosti ke kultuře, k její funkci ve volném čase a k významným uměleckým a kulturním hodnotám a tvůrcům*. Praha, ÚVK 1971.
- Šimek, M. — Randlíková, A.: *Průzkum postojů mládeže k vybraným kulturním hodnotám a zájmovým kulturním aktivitám*. Praha, ÚVK 1971.
- Hepner, V. a kol.: *Průzkum postojů české veřejnosti ke knize a jejímu šíření*. Praha, ÚVK 1975.
- Adamec, Č. a kol.: *Průzkum postojů české veřejnosti k ochraně přírodního prostředí*. Praha, ÚVK 1975.
- Cejp, M.: *Postoje české veřejnosti k hodnotě, funkci a náplni volného času*. Praha, ÚVK 1975.
- Hepner, V. — Maříková, I.: *Postoje české veřejnosti k populárním zpěvákům*. Praha, ÚVK 1975.
- Kasalová, H.: *Postoje české veřejnosti ke kulturním památkám a k památkové péči*. Praha, ÚVK 1976.
- Hepner, V.: *Postoje české veřejnosti k dosaženému stupni kulturní úrovně v roce 30. výročí osvobození ČSSR*. Praha, ÚVK 1976.
- Maříková, I. a kol.: *Postoje české veřejnosti k výtvarnému umění, galeriím a výstavám*. Praha, ÚVK 1979.
- Maříková, I.: *Rodina a kulturní život společnosti*. Praha, ÚVK 1979.
- Hepner, V. a kol.: *Postoje české veřejnosti k problematice výchovy k manželství a rodičovství*. Praha, ÚVK 1980.
- Randlíková, A.: *Zájemové umělecké aktivity mládeže*. Praha, ÚVK 1980.
- Chyba, M.: *Kulturní život dělnické třídy*. Praha, ÚVK 1980.
- Janská, S.: *Kulturní oddech a jeho funkce v kulturním životě pracujících*. Praha, ÚVK 1980.
- Šimek, M.: *Kulturní život dnešní vesnice*. Praha, ÚVK 1980.
- Cejp, M. — Tůmová, E. — Tyl, J.: *Demoskopické šetření k některým otázkám budoucího vývoje kultury*. Praha, ÚVK 1980.
- Kasalová, H. — Tyl, J.: *Kultura 80*. Praha, ÚVK 1981.
- Kasalová, H. — Maříková, I.: *Čtenáři a knihovny II.*, Praha, SK 1979.
- Daněk, J. — Kasalová, H. — Vysekalová, J.: *Mládež a divadlo*. Praha, DÚ a ÚVK 1979 (strojopis).
- Mladí televizní diváci I.* Praha, ČsTV 1977.
- Mladí televizní diváci II.* Praha, ČsTV 1979.

Резюме

Г. Касалова - Я. Ржегак: Тенденции дифференциации в рецепции искусства

В статье обобщаются результаты анализа нескольких эмпирических обследований, в которых ставилась цель содействовать раскрытию мотивации в рецепции художественных произведений. Здесь предпринимается попытка дать систематическую характеристику взаимосвязей культурных потребностей, связанных с рецепцией произведений искусства, и вскрыть дифференцирующие влияния, действующие при их реализации. Основные культурные потребности, реализующиеся в процессе восприятия искусства, показывают структуру, возникшую вследствие действия основных факторов:

- а) потребности чисто эстетического характера (слушание классической музыки, чтение художественной литературы, посещение театров, посещение выставок изобразительного искусства, собственное художественное творчество),
- б) потребности, реализованные домашней формой рецепции драматических произведений (слушание радиопостановок, просмотр телевизионных постановок),
- в) потребности, реализованные посредством развлечений вне дома (слушание популярной музыки и посещение кино).

На основе комбинации этих трех групп (факторов) было выведено восемь типов. Наличие сравнительно диффузионной границы между ними говорит о том, что между типами существует динамическое отношение, свидетельствующее о возможности взаимозаменяемости отдельных видов искусства в удовлетворении соответствующих культурных запросов. Более отчетливую картину взаимоотношений в этой типологии обеспечило исключение модальных категорий у отдельных факторов. В возникшей таким образом

новой «полярной» типологии принимались во внимание лишь представители исключительно высокого или исключительно низкого валичия данной системы потребностей.

Подробный анализ взаимосвязей с социодемографическими показателями и с системой общих культурных потребностей (19 общих культурных потребностей с помощью факторного анализа сведено в 5 сводных переменных) дает характеристику отдельных типов. Наиболее выразительным фактором дифференциации оказался возраст. Анализ корреспонденций возраста и типов углубил представление (6 отдельных типов: молодой возраст оказался в тесной связи с теми типами, в которых реализуется влияние 3-го фактора (развлечение вне дома), с повышающимся возрастом увеличивается влияние второго фактора (рецепция драматических произведений в домашних условиях). Анализ корреспонденций вскрыл в данной связи также определенное сходство крайних возрастных групп, хотя пути, ведущие к этому сходству, диаметрально противоположны.

Анализ корреспонденций взаимоотношения производных типов и системы общих культурных потребностей вскрыл параллельное действие двух факторов, разделивших схему корреспонденции на две самостоятельные части: в одной сгруппировались все типы, содержащие эстетический компонент культурных потребностей, вместе с общими культурными запросами, представляющими потребность оптимального личного развития и личной активности, образован новый самостоятельный тип высшего разряда, характеризующийся потребностями всестороннего и гармоничного развития личности и участия в общественной жизни. Вторая часть схемы корреспонденции представляет одномерную шкалу, определенную, с одной стороны, акцентированием хороших отношений между людьми и спокойной личной жизни, а с другой, акцентированием индивидуальных потребностей и потребностей развлечения. Данный анализ корреспонденций открыл новый взгляд на качество отдельных типов и на перспективы их созревания. Чтобы познать более глубокие причины возникновения данного явления, необходимо подготовить новое исследование, основное направление которого намечено в данной статье. В целом работа подчеркивает значение эстетического воспитания для развития личности социалистического человека.

Summary

H. Kasalová — J. Řehák: Differentiation Tendencies in Art Reception

The paper sums up the results of an analysis of several empirical investigations aimed at finding out the motivation underlying the reception of works of art. It endeavours to characterize systematically the influences of cultural needs concerning the reception of arts and to describe the differences of the population's actual behaviour. The basic cultural needs, asserting themselves in the perception of art, indicate the structure ensuing from the operation of three basic factors:

- a) Needs of a purely aesthetic character (listening to serious music, reading polite literature, visits to a theatre, visits to plastic and/or graphic arts exhibitions, one's own artistic activity).
- b) Needs satisfied by means of the domestic form of reception of dramatic works (listening to plays on the radio or watching TV plays).
- c) Needs satisfied by entertainment outside the home (listening to popular music, visits to a cinema).

A combination of the above three groups (factors) gave rise to eight types. Their delimitation by a relatively diffuse boundary implies the existence of a dynamic relation among the types, tending to suggest the possibility of a mutual substitution of individual kinds of art in the saturation of the respective cultural needs. A less unambiguous idea of interrelations current in this typology was arrived at by the elimination of modal categories in the individual factors. In the new "polarity" typology arisen in this way, only representatives of an above-average high or low occurrence of the given system of needs were taken into account.

A detailed analysis of interconnections with sociodemographic indicators and with the system of general cultural needs (19 general cultural needs were summed up by factor analytic techniques into 5 general variables) facilitates the characterization of individual types. Age was shown to be the most distinctly differentiating factor. The correspondence analysis of age and types contributed to a more thoroughful comprehension of individual types. Young age was found to be in close relation to

the types characterized by the influence of the third factor (entertainment outside the home); with age the influence of the second factor makes itself felt (domestic form of following dramatic works). In this connection, the correspondence analysis also revealed a certain similarity of the extreme age groups — even though the ways leading to this similarity are diametrically different.

The correspondence analysis of the relation between the derived types and the system of general cultural needs revealed a parallel influence of two factors which divided the correspondence map into two independent parts. In the first of these, all types containing the aesthetic component of cultural needs were assembled, hand in hand with general cultural needs representing the need of optimal personal development and personal activity; they formed a new, independent type of a higher order, characterized by the needs of an all-round and harmonic personality development and involvement in public life. The second part of the correspondence map represents a unidimensional scale which is determined by the emphasis laid on good human relations and peaceful living conditions, and, on the other hand, on individually centered needs, on the need of entertainment. This correspondence analysis offers a new view of the quality of individual types as well as of the perspective of their full development. The intention of becoming acquainted with the origin of this phenomenon leads to the necessity of a further investigation whose basic orientation is outlined in the present paper.

Rozvod je pouze jednou eventualitou řešení manželských konfliktů, nevykrývá ovšem celou problematiku dezorganizace rodiny. Společensky patologickým jevem je každý stav, kdy manželství a rodina jím založená trpí konflikty a manželé nejsou schopni vlastními silami nebo za pomoci jiných subjektů [včetně odborných manželských poraden] tyto konflikty vyřešit a obnovit bezporuchové soužití.

Manželé žijící v konfliktním manželství mají volbu, zda se rozhodnout usilovat o rozvod, nebo budou hledat jiné prostředky k vyřešení svých potíží. Při této volbě hrají roli zejména:

- a) právní dostupnost rozvodu,
- b) ekonomická vhodnost rozvodu,
- c) morální přijatelnost rozvodu.

Souvislost mezi zrušením soužití a právní úpravou rozvodu je tedy složitá. Nutno počítat s mnohonásobnými a zpětnými vazbami mezi právní úpravou rozvodu, ekonomickou situací manželů, jejich morálním přesvědčením, kulturními a morálními hodnotami, převládajícími ve společnosti, právními technikami používanými při aplikaci psaného práva v advokátní a soudní praxi apod. Zdaleka tedy nelze jednoznačně tvrdit, že „blahovolnější právní úprava vyvolává sama o sobě větší rozvodovost“. Viz například Rheinstein [1972]; Glendon [1979]; Chester [1977].

Nicméně existuje určitá vazba mezi právní úpravou rozvodu a rozsahem rozvodovosti, jak ukazuje i následující rozbor. V této souvislosti je především nutné uvědomit si základní etapy československého právního vývoje po druhé světové válce, charakterizovaného tendencí od rigorozity k postupné liberalizaci.

1. První unifikovanou úpravu rozvodu na našem území představuje zákon o právu rodinném č. 265/1949 Sb., který nabyl účinnosti od 1. 1. 1950. Rozvod v něm byl normován na podkladě jediného, obecně formulovaného důvodu, a to existence objektivního rozvratu manželství. Přitom byly uznávány dva negativní předpoklady proti povolení rozvodu i při existenci hlubokého a trvalého rozvratu:

- a) domáhal-li se ho výlučně vinný manžel proti vůli nevinného manžela,
- b) existoval-li rozpor mezi povolením rozvodu a zájmem společných nezletilých dětí manželů.

V souvislosti s rozvodem bylo rozhodováno o tom, zda a který manžel je vinen rozvodem (vlastně rozvratem) manželství. Od tohoto výroku bylo možno upustit na souhlasný návrh manželů. Výrok o vině měl značný význam pro rozhodování o výživném manžela na dobu po rozvodu (v praxi hlavně pro ženu) a pro rozhodování o způsobu dělení společného majetku manželů.

2. Další etapu právního vývoje znamenala novela zákona o právu rodinném č. 61/1955 Sb. [účinná od 1. 1. 1956], která zeslabovala důsledky negativního předpokladu rozvodu tak, že rozvodu mohl napříště dosáhnout i výlučně vinný

manžel proti vůli nevinného manžela, šlo-li o výjimečný případ, manžele spolu nežili po dlouhou dobu a toto řešení bylo v zájmu společnosti. Tak bylo umožněno zrušit tzv. mrtvá manželství, zejména když již existoval nový faktický svazek s dětmi. Pokud jde o časový faktor, ustálila se právní praxe posléze na požadavku tříleté faktické separace.

3. Tato právní úprava byla od 1. 4. 1964 vystřídána zákonem o rodině č. 94/1963 Sb., podle něhož je povolení rozvodu manželství podmíněno již jen existencí objektivního rozvratu manželství. Negativní předpoklady obsažené v předešlé úpravě byly odstraněny, takže při existenci pozitivního předpokladu, tj. rozvratu, rozvod povolen být musí. Subjektivní princip viny byl zcela odstraněn. Vínu na rozvratu nelze ve výroku rozhodnutí vůbec zjišťovat. Pouze v odůvodnění rozhodnutí se soud má zabývat příčinami rozvratu, ať už jsou, či nejsou zaviněné.

Procesní otázky řeší občanský soudní řád (č. 99/1963 Sb.), v němž zvláště pozoruhodná byla v zásadě obligatorní předrozvodová instituce smířčího řízení.

4. Procesní novela (zák. č. 49/1973 Sb.) zrušila zvláštní smířčí řízení a nařídila provádění smířčích pokusů v rámci rozvodového řízení.

Již za účinnosti zákona o právu rodinném se projevovala určitá tendence

Tabulka 1. Rozvodovost 1949–1981 na 1000 obyvatel

rok	ČSSR		ČSR	
	počet rozvodů	index na 1000 obyvatel	počet rozvodů	index na 1000 obyvatel
1949	11 257	0,91	10 625	1,19
1950	13 112	1,06	11 312	1,27
1951	12 125	0,97	10 261	1,14
1952	13 326	1,05	11 219	1,23
1953	11 414	0,89	9 897	1,07
1954	11 280	0,87	9 989	1,08
1955	13 756	1,05	12 221	1,30
1956	14 571	1,10	12 809	1,36
1957	14 348	1,07	12 521	1,32
1958	15 830	1,18	13 589	1,42
1959	15 631	1,15	13 222	1,38
1960	15 291	1,12	12 970	1,34
1961	16 427	1,19	13 939	1,45
1962	16 603	1,20	14 137	1,47
1963	17 040	1,22	14 703	1,52
1964	16 802	1,22	14 446	1,48
1965	18 702	1,32	16 196	1,66
1966	20 244	1,42	17 439	1,77
1967	19 889	1,39	17 352	1,76
1968	21 641	1,51	18 647	1,89
1969	23 936	1,66	20 550	2,08
1970	24 936	1,77	21 516	2,19
1971	28 074	1,95	23 616	2,40
1972	26 582	1,84	22 392	2,27
1973	29 458	2,02	25 271	2,55
1974	30 415	2,07	24 970	2,50
1975	32 308	2,18	26 154	2,60
1976	31 561	2,12	25 544	2,52
1977	31 223	2,08	25 442	2,50
1978	33 222	2,19	27 071	2,64
1979	32 241	2,12	26 191	2,54
1980	33 863	nezjištěno	27 218	2,64
1981	34 595	nezjištěno	27 608	nezjištěno

k postupnému nárůstu rozvodovosti. Výraznější vzestup však nastal po vydání novely č. 61/1955 Sb., která nepochybně rozvod usnadnila.

Pokud jde o index rozvodovosti na 100 uzavřených manželství, byl rovněž na vzestupu a v r. 1963 činil pro ČSSR 15,4, pro ČSR 18,4. Na Slovensku — s výjimkou mimořádně nízkého stavu z r. 1949 — rozvodovost v tomto období sice stoupala, ale nijak výrazně: v r. 1963 zde dosáhl index rozvodovosti na 1000 obyvatel 0,52 a na 100 sňatků 7,6.

Daleko prudší progres rozvodovosti nastal za účinnosti zákona o rodině, tedy od r. 1964. Nelze popřít, že tento zákon vytvořil snazší podmínky pro rozvod než předchozí právní úprava. Index rozvodovosti v tomto období stále stoupal a v r. 1979 činil v ČSSR 25,4 a v ČSR 31,0 na 100 sňatků.

Zajímavě je znázorněn nárůst rozvodovosti od r. 1965 do současnosti podle počtu rozvodů na 1000 všech vdaných žen (viz tabulka 2).

Tabulka 2. Rozvodovost 1965—1980 na 1000 vdaných žen

rok	index ČSSR	ČSR	rok	index ČSSR	ČSR
1965	5,36	6,56	1973	8,00	9,85
1966	5,76	7,02	1974	8,20	9,68
1967	5,61	6,94	1975	8,64	10,08
1968	6,06	7,41	1976	8,37	9,79
1969	6,66	8,14	1977	8,22	9,71
1970	6,94	8,55	1978	8,69	10,30
1971	7,77	9,35	1979	8,41	9,95
1972	7,29	8,80	1980	8,83	10,35

Jiný pohled poskytuje srovnání počtu rozvodů po dekádách od r. 1950 (viz tabulka 3).

Skutečnost, že navrhovatelkami rozvodu jsou ve stoupající míře ženy (nyní téměř ze 2/5) zde blíže rozebírat nebudu. Je to fenomén, který se vyskytuje i v SSSR a dalších evropských socialistických státech i ve státech kapitalistických a byl pro naše poměry rozebrán výstižně J. Prokopcem a kol.⁽¹⁾ Okolnost, kdo se formálně stal navrhovatelem rozvodu, však nelze přeceňovat tam, kde se manželé na tomto řešení předem dohodli.

Obecně — s přihlédnutím k zahraničním poznatkům, zejména ze SSSR a Francie — lze vyslovit hypotézu, že mladší sňatečné ročníky, zvláště od poloviny šedesátých let, daleko méně rozpačitě přistupují k rozvodu jako prostředku řešení svých manželských potíží, než činily sňatečné ročníky z předchozích decenií. Také existence společných nezletilých dětí je pro ně stále

Tabulka 3. Rozvodovost 1950—1981 (po dekádách, r. 1950 = 100 %)

rok	ČSSR		ČSR		SSR	
	počet	%	počet	%	počet	%
1950	13 112	100	11 312	100	1 800	101
1960	15 291	117	12 970	115	2 321	139
1970	24 936	190	21 516	190	3 420	190
1980	33 863	258	27 212	241	6 651	370
1981	34 595	264	27 610	244	6 958	387

(1) Viz Prokopec — Dytrych — Schüller: *Rozvodové chování a manželský nesoulad* [1973]. V jisté zkratce se hovoří o fenoménu „mladých rozhňevaných žen“.

méně momentem odrazujícím od tohoto kroku. V širokých vrstvách je pak rozvod stále více přijímán jako běžný jev rodinného života. Stále většímu okruhu dětí se takto před oči dostává model likvidace původního rodinného celku a vzniku nových náhradních útvarů. Druhovský poměr ztrácí pejorativní příděch a i právně se v občanskoprávních a administrativně právních vztazích do jisté míry stává čímsi na způsob matrimonia minus quam plena. Všech těchto životních zkušeností nebo alespoň postojoyých vlivů okolí nejsou ušetřeni ani ti, kteří v rozvodových věcech rozhodují. Tato okolnost stěží může zůstat zcela bez vlivu na jejich způsob judikování. Lze se proto odvážit další hypotézy, že bezvýznamná nebude patrně ani změna ve věkovém složení soudcovského sboru směrem k nižšímu věkovému průměru a podstatná feminizace. Konkrétní data pohříchu k dispozici nejsou a analýzy tohoto druhu zatím prováděny nebyly ani pokud jde o soudce z povolání; tím méně pak pokud jde o soudce z lidu, působící na tomto úseku.

Jestliže v r. 1949 zpravodaj uvádějící osnovu zákona o právu rodinném v zákonodárném sboru přednesl názor, že rozvod v naší společnosti bude něčím výjimečným, pak se tato prognóza ukázala zcela mylnou. Objem rozvodové agendy se rozrostl způsobem tehdy zcela neočekávaným a v současné době u řady okresních soudů tvoří od $\frac{1}{3}$ do $\frac{1}{2}$ celkové tzv. sporné agendy. Jaká je „technologie“ současného rozvodového procesu? Víceméně je ustálena relace, v níž se rozvodové návrhy setkávají, nebo nesetkávají s úspěchem.

Tabulka 4. Podíl povolených a nepovolených rozvodů na území ČSSR v r. 1980, 1981

Rok a územní celek	Povolené rozvody počet	%	Nepovolené rozvody počet	%	Vyřízeno případů počet	%
1980						
ČSSR	33 863	72,5	12 871	27,5	46 734	100,0
ČSR	27 212	74,1	9 508	25,9	36 720	100,0
SSR	6 651	66,4	3 363	33,6	10 014	100,0
1981						
ČSSR	34 595	72,6	13 075	27,4	47 670	100,0
ČSR	27 610	73,0	9 623	26,4	37 433	100,0
SSR	6 935	68,2	3 252	31,8	10 237	100,0

V poslední době se asi 72 % rozvodových návrhů, o nichž bylo rozhodnuto, setkává s úspěchem, a to častěji v ČSR (tři čtvrtiny) než v SSR (dvě třetiny).

Rozvodové řízení v současné době netrvá dlouho, průměrně cca 151 dní. Navrhovatel rozvodu tedy může počítat s více než 70 % nadějí, že mu rozvod bude povolen (pokud na něm setrvá) a že k vyřízení této záležitosti bude potřebovat něco více než pět měsíců. Od případného nového sňatku ho tedy dělí zhruba půl roku. (2)

(2) V té souvislosti dodejme, že dřívější smírčí řízení dle §§ 70–72 občanského soudního řádu mělo i retardační funkci ve vztahu k vlastnímu rozvodovému řízení. Podle mé průzkumné sondy asi v polovině případů byl před r. 1973 rozvodový návrh podán do 1 měsíce po skončení smírčího řízení, ve více než jedné pětině případů do tří měsíců a v jedné čtvrtině případů až po třech měsících. Avšak globál případů, kdy po skončení smírčího řízení došlo k rozvodovému řízení představoval pouze tři čtvrtiny všech případů, v nichž smírčí řízení bylo provedeno, protože v další čtvrtině případů po smírčím řízení již vůbec k rozvodovému řízení nedošlo [Haderka 1978]. Po zrušení smírčího řízení nápad rozvodových věcí okamžitě stoupl o jednu čtvrtinu,

Naděje nynějšího navrhovatele rozvodu na kladný výsledek může živit i vědomí, že vydrží-li ve svém předsevzetí a bude-li nadále vytvářet nebo spolu-vytvářet stav, který zakládá prokazatelný rozvrat vztahů mezi účastníky, rozveden nakonec být musí. Odpůrce, který se miní bránit rozvodu, musí být také každým svědomitým právníkem upozorněn na to, že trvale se při nynějším právním stavu rozvodu ubránit nemůže, jestliže nedokáže zviklat odhodlání navrhovatele. Podle zákona o rodině ani v omezeném rozsahu neplatí zásada „nemo audiatur, turpitudinem suam allegans“ (tj. „nebude vyhověno tomu, kdo poukazuje na vlastní závadné chování“). (3)

Povšimněme si však nyní blíže oně téměř jedné čtvrtiny případů, kdy v současné době rozvodové řízení končí jinak než povolením rozvodu: Větší část těchto případů představuje zpětvzetí návrhu na rozvod. Dílčí sondáže ukazují, že k tomu dochází namnoze předtím, než soud rozvine nějakou podstatnější činnost. Tento dispozitivní úkon je totiž mnohdy prováděn buď po doručení stejnopisu žaloby odpůrci, nebo v souvislosti s prvním jednáním u soudu, ale předtím, než je zahájeno — to vše namnoze spontánně, bez vydatnějšího působení soudu. To by se zdálo naznačovat, že takové návrhy na rozvod mají spíše demonstrativní povahu a navrhovatelům (těmi jsou v případech tohoto druhu téměř výlučně ženy) jde spíše o vyvolání nějakého mementa pro odpůrce než o to, aby jim byl povolen rozvod.

Navrhující strana si v takových případech přinejmenším není zcela jista, že by manželství nebylo možno zachovat. Kromě toho se ovšem vyskytují i jinak motivovaná zpětvzetí návrhu: z důvodu procesního taktizování, když navrhovatel shledá, že toho času nemá vyhlídky na úspěch, zvláště pro krátkost doby uplynulé od zrušení soužití, a hledí si opatřit důkaz o tom, že již jednou rozvodové řízení bylo vedeno, a tím si připravuje pozici pro další rozvodový spor. Tím, co jsme uvedli, nijak nechceme bagatelizovat práci soudů: je i další, byť početně slabší skupina případů, kdy návrh je brán zpět až teprve po úporném úsilí soudu urovnat manželské vztahy účastníků, a to i se zainteresováním odborných manželských poraden. Činnost posléze uvedených specializovaných orgánů však patrně podstatně rozsah rozvodovosti neovlivňuje.

Zamítání návrhu na rozvod je jevem poměrně vzácným. V tomto směru však existuje výrazný rozdíl mezi ČSR a SSR. Může být způsoben buď soudní praxí (soudy v ČSR dávají navrhovatelům více příležitostí, aby brali zpět návrhy, které jsou bez vyhlídek, nebo aby se souhlasem protistrany sahalí k přerušení řízení), rozvážnějším přístupem občanů SSR k rozvodu či oběma důvody.

Tabulka 5. Přehled způsobů neryhovění návrhu na rozvod (v %)

Způsob vyřízení	ČSR		SSR		ČSSR	
	1980	1981	1980	1981	1980	1981
zpětvzetí návrhu	67,8	68,5	62,1	63,6	66,3	67,3
zamítnutí návrhu	12,6	12,5	30,7	29,4	17,3	16,9
zánik řízení po jeho přerušení	15,9	15,6	0,9	0,3	12,1	11,7
skončeno jinak	3,7	3,4	6,3	6,7	4,3	4,1
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

což znamenalo i podstatně větší zatížení soudního aparátu. Odpadla tím také možnost, aby manželské disharmonie byly projednány před soudem mimo rámec rozvodového řízení s vynucením přítomnosti protistrany.

(3) Znění § 24 zákona o rodině by bylo sice dovolovalo za pomoci § 104 aplikovat čl. VI, VII občanského zákoníku č. 40/1964 Sb. a tak vytvořit vlastně klauzuli proti tvrdosti, ale nyní již ustálená judikatura šla jinými cestami.

Trvání rozvodového řízení je zpravidla velmi krátké, téměř polovina případů je vyřízena v době kratší než 3 měsíce, a to většinou při jednom stání. (I v případě rodin s nezletilými dětmi je to jedna čtvrtina případů.) Stačí se při takovém tempu soud náležitě obeznámit se všemi okolnostmi rozhodnými pro posouzení případu a ještě splnit povinnost působit k usmíření manželů účinným způsobem?

Statistické údaje nemohou sice samy o sobě vypovědět vše o průběhu řízení z hlediska dokazování. Představují však varovný signál a vyvolávají nutnost zkoumat, zda rozvodové řízení plní funkci, která mu přísluší. (4)

Dílčí sondáže naznačují, že asi v jedné třetině všech rozvedených manželství v ČSR (včetně manželství s nezletilými dětmi) se vůbec neprovádějí žádné svědecké důkazy; v další asi jedné polovině těchto případů jsou slyšení maximálně dva svědci [Haderka 1978].

Za tohoto stavu se není možno zbavit pochybností nad tím, zda rozvodové řízení může zcela plnit své poslání. Odpůrce se v podstatě nemůže rozvodu bránit, jestliže navrhovatel tvrdě prosazuje svůj požadavek, byť i odpůrce měl takřikajíc „čisté konto“ a sám manželské vztahy nenarušil. Chce-li rozvodu zabránit, má jedinou možnost: prokázat, že dosud nedošlo ke kvalifikovanému rozvratu manželství, ovšem s perspektivou, že nadejde čas, kdy se tato obrana stane neúčinnou. Ani povinnost soudu přihlížet k zájmu nezletilých dětí účastníků nepředstavuje účinnou brzdu proti rozvodu, jestliže výchovná funkce manželství vzala za své. Počet odvolání v rozvodových věcech je proto také mizivý. V r. 1980—81 v ČSSR činil 1,4 %, z toho na ČSR připadalo asi 1 %, na SSR asi 3 %.

Soudní spory nám neřeknou příliš mnoho o skutečných příčinách rozvratu manželství účastníků. Ke statistice v tomto ohledu musíme přistupovat s rezervou. Je třeba si uvědomit, že

- a) tvrzení rozvodového důvodu je v rukách účastníků a přinejmenším část z nich má na zřeteli přednes takové konstrukce, která se jim jeví jako optimální k dosažení sledovaného cíle, nutno zde počítat tedy i s koluzí,
- b) soud má jen omezené možnosti, jak zjistit skutečný stav věci.

Pokusme se přesto vytěžit ze soudní statistiky maximum, protože i sociologické průzkumy na tomto úseku jsou problematické, jak opětovně upozorňuje A. G. Charčev [1979].

*Tabulka 6. Příčiny rozvratu manželství
(podle soudní rozvodové agendy (v %), průměry z let 1979—81)*

Příčina rozvratu	na straně	
	muže	ženy
neshoda povah, zájmů a názorů	25,7	24,7
neuvážené uzavření manželství	4,1	4,1
sexuální neshody, impotence	3,5	3,4
manželská nevěra	19,1	16,8
alkoholismus	18,0	0,9
nezájem o rodinný život	6,1	6,4
zlé nakládání s manželem	4,7	0,2
zrušení společné domácnosti	3,6	3,1
ostatní	4,2	4,3
žádná příčina nezjištěna	10,0	36,1

(4) V SSSR velmi zevrubně a kriticky hodnotili výsledky takových výzkumů Jurkevič — Burova [1978].

V rozvodové praxi se tak objevují v podstatě dvě velké skupiny případů:

- a) Skupina, v níž věc končí tím, že nikomu nelze přičítat zavinění na rozvratu manželství. To jsou ony „neshody povah, zájmů a názorů“, popřípadě „nerozvážné uzavření manželství“, „sexuální neshody a impotence“ i další, statisticky nevýznamné příčiny, jako „nemoc“, „následek úrazu“, „neplodnost“ apod. Viněta, pod níž se takové případy zařazují, je velmi rámcová a málo vypovídá o důvodech, pro něž manželství ztroskotalo. Tato skupina představuje asi jednu třetinu soudní rozvodové agendy. Účastníkům zde evidentně na nějakém konstatování důvodu jejich rozchodu příliš nezáleží.
- b) Skupina, v níž se nadále — přes všechny peripetie soudní úpravy — objevují tradiční rozvodové důvody na základě provinění. Prim zde hraje manželská nevěra, která je výraznější na straně mužů. Zatímco v první skupině panuje vyváženost příčin u obou pohlaví, pak v druhé skupině je velká převaha provinění na straně mužů. Forenzní zkušenosti ukazují, že i za nynější právní úpravy ženám daleko více záleží na tom, aby z rozvodového procesu nevyšly s pošramocenou pověstí, protože pejorativní stigma není společensky bezvýznamné. I když vina ve výroku rozhodnutí již nefiguruje, přece jen se zračí v odůvodnění rozhodnutí. Mimo to nevhodné chování vedoucí k rozvratu má svůj význam při soudním řešení některých důsledků rozvodu, jako je otázka alimentací, bytová, rozhodování o dětech atd.

* * *

Na pořad teoretických úvah se dostává otázka reformy právní úpravy rozvodu. Na jedné straně se objevuje téma zavedení konsenzuálního rozvodu bezdětných manželství, na druhé straně jsou vyslovovány pochybnosti o tom, zda zrušení smířčího řízení a úplné odstranění subjektivního principu z rozvodového důvodu nemělo příliš stinné důsledky [Češka—Švestka 1982; Planková 1982; Fekete 1982].

Každé příští reformě právní úpravy rozvodu a rozvodového řízení by měla předcházet sociologická analýza. Vždyť právní úprava by neměla na jedné straně odrazovat od toho civilizovaného způsobu likvidace rozvrácených manželských vztahů, jakým je právě rozvod. Na druhé straně by neměla umožňovat neopodstatněné používání tohoto prostředku tam, kde jsou k dispozici řešení jiná, dávající vyhlídky na odstranění poruchového stavu, a rozvíjení těchto jiných řešení by měla podporovat.

Literatura

- Češka, Z. — Švestka, J.: XVI. sjezd KSC a úkoly vědy občanského práva hmotného, občanského práva procesního a rodinného práva. Právník 1982, č. 4.
- Fekete, I.: XIV. plenárne zasadanie sekcií PÚMS SSR pre občanské a rodinné právo. Socialistické súdnictvo 1982, č. 7.
- Glendon, M.: *State, Law and Family*. Amsterdam, North-Holland Publishing Company 1979.
- Haderka, J.: *Právně sociologické průzkumy rozvodovosti a ranné sňatečnosti v Severomoravském kraji*. In: *Prevence rozvodovosti*. Praha, Československá sociologická společnost 1978.
- Charčev, A. G.: *Brak i sem'ja v SSSR*. Moskva, Nauka 1979.
- Chester, R. (Ed.): *Divorce in Europe*. Leiden, Martinus Nijhoff Social Sciences Division 1977.
- Jurkevič, N. G. — Burova, S. N.: *Ob effektivnosti primeneniya sudami zakonodatel'stva o razvodach*. In: *Osnovy zakonov o brake i sem'je SSSR i sojuznykh respublik v pravoprimeritel'noj praktike*. Moskva, Nauka 1978.

- Planková, O.: *Připravovaná novelizace zákona o rodině*. Socialistické soudnictvo 1982, č. 7.
- Prokopec, J. — Dytrych, Z. — Schüller, V.: *Rozvodové chování a manželský nesoulad*. Praha, Výzkumný ústav psychologický 1973.
- Rheinstein, M.: *Marriage Stability, Divorce and the Law*. Chicago, The Chicago University Press 1972.

Резюме

II. Хадерка: К некоторым правово-социологическим аспектам разводимости

В Чехословакии проявляется долгосрочная тенденция к росту разводимости, которая в последние годы составляет около 2,1 разводов на 1000 человек населения. Около 1/4 дел по разводу заканчивается без разрешения развода, причем наиболее значительную долю в этой группе представляют снятия заявок. Что касается разрешенных разводов, то судебное делопроизводство длится около 5 месяцев. Приблизительно 3/4 разводимых браков — браки с несовершеннолетними детьми. Из общего количества дел, по которым был разрешен развод, уже при первом разбирательстве решено около 25% дел по бракам с несовершеннолетними детьми, по остальным бракам — почти 60%. Центр тяжести доказывания заключается в опросе самих супругов. Среднее число заслушанных свидетелей не превышает 2 человек. Для установления фактических причин разлада современный процесс по разводу предоставляет лишь весьма ограниченные возможности.

Социологический анализ случаев разводимости важен и по другим причинам. Дело в том, что он представляет важный метод для проверки функциональности правового урегулирования и применяемых судебных примеров. Сегодняшний уровень познания в этом отношении позволяет выдвинуть лишь некоторые гипотезы.

Summary

J. Haderka: On Some Legal-sociological Aspects of the Divorce Rate

In Czechoslovakia, a longitudinal trend to an increased divorce rate is making itself felt. In the past years it has amounted to approximately 2.1 divorce per 1000 inhabitants. In about 1/4 of divorce cases the marriage bond is not dissolved; the strongest component of this group is the withdrawal of the proposal. In granted divorces, the duration of court proceedings is approximately five months. In roughly 3/4 cases, married couples with under-age children are divorced. From the totality of things wherein divorce was obtained, this happened already in the course of the first proceedings in about 25% in case of married couples with under-age children, and in as much as 60% cases in other married couples. In establishing the validity of arguments, greatest stress is laid on the interrogation of the marriage partners themselves; the average number of questioned witnesses does not exceed two persons. The contemporary divorce suit supplies but limited possibilities for ascertaining the actual causes of the split.

A sociological analysis of divorce cases is necessary also in other aspects. It is an important method of verifying the functionality of legal regulations as well as of the forensic techniques applied. The present state of knowledge in this respect allows of nothing but some hypotheses.

K metodologickým otázkám analýzy sociálních procesů

FRANTIŠEK ZICH

Vysoká škola politická ÚV KSČ, Praha

Předním úkolem rozvoje soudobé marxistické vědy je zkoumání dialektiky výstavby rozvinuté socialistické společnosti. Rostoucí komplexnost a složitost všech společenských procesů vyžaduje, aby byla rozvíjena vědecká teorie na základě poznání konkrétních faktů, konkrétních podmínek. To je také objektivní a velmi praktický základ rozvoje marxistické sociologie jako vědy, která díky své specifické metodické vybavenosti umožňuje efektivně shromažďovat data o sociálních jevech a jejich analýzou se dobírat poznání nových společenských procesů rozvíjejících se v důsledku působení objektivních zákonů vývoje.

Zkušenosti z řešení praktických problémů v procesu budování rozvinuté socialistické společnosti, zobecnění poznatků z oblasti rozvoje a fungování všech sfér společenského života ukazují, že společenskovědní fronta je dosud mnoho dlužna zejména rozpracování marxisticko-leninské teorie řízení sociálně ekonomických a sociálně politických procesů. Společenská věda je zatím příliš soustředěna na obecně metodologické problémy a je proto oprávněná kritika, která byla vznesena na její adresu na XXVI. sjezdu KSSS a která zřejmě platí i o situaci této oblasti u nás. „...byl udělán velký kus práce, která si zasluhuje uznání. Avšak zdaleka ne vše na poli společenských věd vyvolává uspokojení. Dosud nebyla překonána tendence scholastického teoretizování, o němž se mluvilo i na XXV. sjezdu. Filozofové velmi často raději dokazují dokázané, místo aby zdůvodňovali nové jevy života“ [XXVI. sjezd 1981 : 77—78].

V oblasti marxisticko-leninské sociologie se i v našich podmínkách projevují podobné problémy. Naše sociologická badatelská činnost je kromě toho stále až příliš soustředěna na technické, metodické a některé nejobecnější metodologické otázky, zatímco řešení hlavních metodologických a meritorních problémů, významných pro praktické využití v řízení procesů budování socialismu, zaostává. To platí přesto, že jak v oblasti základního, tak i aplikovaného výzkumu byly publikovány zajímavé a podnětné práce s praktickým vyústěním. Jejich hodnota je však značně snižována tím, že nejsou vyjasněny a dostatečně propracovány cesty vstupu tohoto druhu sociální informace do řídicího rozhodování. To má řadu příčin. Z nich mnohé spočívají mimo vlastní společenskovědní sféru. Jednou z příčin, která však nesporně leží v sociologii samé, je dosud malá propracovanost dostatečně obecných a současně dostatečně praktických teorií. Tento fakt je samotnými sociology pocítován velmi výrazně a objevuje se v požadavcích na koncipování sociologické teorie (nebo teorií), jež by vycházela z teoreticko-metodologického základu tří základních součástí marxismu-leninismu a současně reflektovala sociální realitu v její konkrétní historicky vymezené etapě. Předpokládá se oprávněně, že tato forma poznání je vhodná pro adekvátnější vstupy do řízení společenských procesů.

Ústředním problémem marxistické sociologie v současné době tedy je rozpracování historického materialismu jako nejobecnější marxistické sociologické teorie až do roviny zkoumání jednotlivých sociálních procesů tak, aby bylo

možno postihnout jejich dynamiku, směr, významnost a schopnost ovlivňovat další procesy. Úkolem tedy je postihnout společenský pohyb v celku i pohyb relativně samostatných sociálních systémů, a to v dostatečně konkrétní a exaktní podobě tak, aby bylo možno nejen provádět teoretickou explana-ci těchto procesů, ale i jejich prognózování v komplexní podobě. Většina dosa-vadních praktik sociologického zkoumání společnosti však takovéto poznání umožňuje jen částečně. Je zaměřena především na strukturní výzkum nebo na výzkum dílčích a izolovaně pojatých částí společenského organismu. Plyne to zřejmě z dosaženého stavu rozvoje této vědy. Nelze se však smířit s tím, že so-ciologický výzkum poskytuje sice poměrně podrobný, ale převážně pouze sta-tický obraz o zkoumaném jevu, že sociologický výzkum není schopen dosta-tečně exaktně a komplexně zachytit vývoj sociálních jevů. To samozřejmě ne-znamená, že dobrý výzkum stavu určitého problému nemůže být vhodným vý-chodiskem jak pro rozvoj vědy, tak pro praktická opatření.

Řešení tohoto složitého problému vyžaduje předem si ujasnit možnosti posti-žení změny, vývoje, procesu prostřednictvím sociologických metod.

První otázka, která vyvstane, začneme-li se zabývat pojmem „sociální pro-ces“, je spojena s tím, že vlastně dosud přesně neznáme jeho obsah. Tato nejas-nost se netýká pouze adjektiva sociální, ale i samého pojmu proces. Velmi ob-tížně bychom hledali v literatuře vymezení těchto pojmů v preciznější podobě. Obecně se pojmem proces rozumí něco, co je v pohybu, ve vývoji, co směřuje zpravidla od jedné kvality věci, jevu, předmětu ke kvalitě jiné. Tak mluvíme o procesu sbližování tříd, procesu zrání osobnosti, procesu adaptace, rozkladu kapitalismu, procesu budování rozvinuté socialistické společnosti atd. Přestože pojem proces není dostatečně vymezen, je zřejmé, že implikuje vývojovou změ-nu (progresivní či regresivní) určitého objektu. Zdá se, že bychom proto mohli být s tímto kontextovým chápáním pojmu proces spokojeni a že není třeba se jím podrobně dále zabývat.

Domnívám se, že tak by tomu mohlo být tehdy, neoznačoval-li by tento po-jem právě jednu z nejdůležitějších vlastností sociálních jevů, nebyl-li by fak-ticky synonymem pro základní atribut hmoty vůbec.⁽¹⁾ Pojmy, jako sociální proces, změna, vývoj, pohyb, postup atd. slouží k zachycení, poznání a vysvět-lení existence celé sociální reality či její části v její historicky podmíněné po-době. Pojem sociální proces je ovšem zřejmě specifikací tohoto pohybu. Zahr-nuje právě určitý vývojový aspekt, určitý úsek pohybu, změnu pozorovatelnou [či pouze potencionální] v kvalitě společenského celku. Poznání vývoje, po-hybu, procesu patří mezi velmi složité vědecké úkoly.

Zdánlivě jako by existovaly dva typy přístupů k tomuto poznání:

1. stanovení vývojové zákonitosti,
2. posouzení stavu vývoje předmětu v různých časových okamžicích.

Prvý přístup je možno označit jako „teoretický“. Spočívá v odhalení záko-nitostí vývoje jevu (objektu, systému). Formulace vědeckého vývojového zá-kona je faktickým vyjádřením nejen příčinných souvislostí⁽²⁾ existence jevu v určitých podmínkách, ale také vyjádřením možností jeho pravděpodobného dalšího vývoje. Procesuální charakter sociálních jevů může být postižen a vy-

---

(1) „Pohyb -- nejdůležitější atribut a způsob existence hmoty. Zahrnuje všechny procesy probíhající v přírodě a společnosti.“ [Filozofický slovník 1976: 3, 6, 2]

(2) Aniž je však tento zákon chápán ve smyslu jednoduchého příčinného vztahu „každé A vede vždy k B“. Zákony společenského vývoje existují objektivně, je to výraz nutných podstatných vztahů, prosazují se však prostřednictvím činnosti lidí, jsou modifikovány řadou podmínek a vlivů, mají proto zpravidla statistický charakter [Glezerman 1982].

světlen poznáním zákonem jeho existence a vývoje, odhalením jeho podstaty. Metody poznání procesualnosti jsou součástí vědecké praxe a formulace zákona vývoje jevu (objektu, systému), je vlastně hlavním cílem vědeckého bádání. Postižení procesualnosti společenských jevů je tedy možné především prostřednictvím poznání zákonů jejich vývoje, zákonů dynamických. Ostatní zákony (zákony fungování, struktury) lze pokládat za komplementární. Formulace vývojového zákona předpokládá odhalení základního rozporu příslušného jevu jako příčinně důsledkových vztahů v opakovatelných a opakujících se určitých relativně konstantních podmínkách. Vývojový zákon vyjadřuje podstatu dialektického pojetí existence objektivního světa, která vychází z faktu, že cokoliv existuje objektivně (jakýkoli jev, věc, objekt, systém), vzniká, mění se a zaniká. Věci tedy neexistují odjakživa a navždy, ale vznikají, rodí se a podmiňují vznik jiných dalších věcí a samy jsou produktem jiných věcí a jiných podmínek. Vznikají v důsledku řešení existujících rozporů jako výsledek boje protikladů v jednotě existujících věcí. V těchto vztazích, zdánlivě téměř nepřehledně složitých, existuje určitý řád, podmíněnost, opakovatelnost a zákonitost. Poznání této zákonitosti je jednou z možností poznání procesualnosti sociálních jevů a důležitým úkolem marxistické sociologie. Společenské zákony zahrnují všechny podstatné společenské souvislosti, existující objektivně jako celostný systém. Proto i poznané a formulované společenské zákony se vyznačují takovouto systémostí. [3]

Pro odhalení zákona vývoje jevů je důležité poznání jejich stavů. Poznání stavů v podstatě pak představuje druhou cestu odhalování procesualnosti sociálních jevů. Nejde však ve skutečnosti o odhalení procesualnosti, ale o posouzení stavu jevu, nebo určitých stránek jeho struktury v různých časově více či méně odlehklých situacích. Tato cesta je tedy fakticky metodou poznání změny stavu. Proto jsme také již uvedli výše, že existují zdánlivě dvě cesty poznání procesualnosti. Ve skutečnosti však jde o cestu jedinou, jež tvoří složitě strukturovaný dialektický celek, zahrnující různé metodické kroky. Kontinuální charakter změny stavu věci je výrazem její existence v čase. Skutečné postižení sociálního procesu je tedy možné jen na základě odhalení jeho vývojového zákona, zákona vývoje objektu, systému, který je nositelem tohoto procesu. Přitom je důležité si uvědomit, že každý proces, tj. pohyb určitého objektu, vystupuje jako podmínka či funkce ve vztahu k dalšímu objektu (systému). Vývoj systému v etapě jeho fungování (v němž se zásadně nemění jeho podstata) je fakticky dán vývojem jeho částí, tj. změnou kvality rozporu podstaty existence těchto částí v důsledku a prostřednictvím jeho aktivity. Při analýze této složité dialektiky je nutno důsledně uplatňovat dialektickomaterialistický přístup.

Současné sociologické bádání se však při zkoumání procesualnosti většinou omezuje jen na zjišťování stavu systému, jeho struktury a změny tohoto stavu. Většina dosavadních přístupů k osvětlení sociálních procesů má tedy, možno říci, strukturně systémový charakter. To znamená, že odhaluje strukturovanost společnosti, vazby jednotlivých systémů, subsystémů a jejich prvků (tedy v podstatě zákony struktury), ale jejich procesualnost, vývoj se spíše jen konstatuje a má jakýsi „dodatkový charakter“. Jsou do jisté míry odhalovány pod-

---

(3) A. K. Uledov uvádí, že ve společnosti působí všeobecné, obecné a specifické zákony. Všeobecné jsou zákony materialistické dialektiky. Obecné zákony působí ve všech nebo v několika společenských formacích, specifické v rámci jedné formace. Sociologické zákony tvoří součást systému společenských zákonů a člení se na zákony struktury, fungování, vývoje, podle charakteru dále na dynamické, statické, absolutní a zákony tendence [Uledov 1975].

mínky a některé příčinné souvislosti pohybu věcí, ale je nedostatečně objasněn pohyb věci samé, tj. není osvětlen v dostatečně komplexní, exaktní a uchopitelné (v praxi využitelné) podobě. Tento stav má pak své negativní dopady, které se ovšem projevují složitě a zprostředkovaně. Ve vědě to vede k přeceňování úlohy „klidových momentů“ společenského vývoje, tj. především jeho strukturních stránek — pospolitostí a institucí. V společenské praxi to posiluje tendence k byrokratizaci institucí, či naopak k unáhleným nedomyšleným reorganizacím. V řízení se to pak projevuje v přehnaném soustředění pozornosti subjektu jen na jednotlivě izolované nebo nekomplexně chápané stránky společenského vývoje a v nedoceňování souvislosti funkčních a vývojových aspektů příslušných systémů.

Pokusy identifikovat sociální proces, jeho zákony, strukturu a systém nesporně přispívají k hlubšímu poznávání dynamického působení zákonů společenského vývoje. V této souvislosti stojíme před otázkou, zda je možné vymezit strukturu a systém sociálního procesu. Podle mého soudu je takový obecný systém možno vymezit jako předpoklad pro analýzu dialektiky společenského pohybu.

Vynikající východiska pro poznání procesualnosti společenských jevů a identifikace systémů sociálních procesů nebo systémů vazeb základních částí sociálních procesů poskytuje práce K. Marxe. Zejména v práci Německá ideologie je úvaha umožňující bližší identifikaci sociálního procesu. K. Marx zde píše: „Skutečnost je taková: určitá individua, která jsou určitým způsobem produktivně činná, vstupují do těchto určitých společenských a politických vztahů. Empirické pozorování musí v každém jednotlivém případě empiricky a bez jakékoliv mystifikace a spekulace prokázat souvislosti této společenské a politické struktury s výrobou“ [Marx 1976 : 230].

Marx dále rozebírá základní momenty životních procesů lidí. Říká, že prvním historickým činem člověka je výroba prostředků k uspokojování potřeb; za druhé, že uspokojená potřeba, činnost uspokojování vedou k novým potřebám; třetí moment vývoje je reprodukce lidského rodu; čtvrtým momentem je fakt, že určitý způsob výroby (činnosti uspokojování potřeb) je vždy spojen s určitým způsobem součinnosti, čili s určitým společenským stykem; a konečně je zde vědomí, spojené od počátku s činností lidí, je společenským produktem a zůstává jím, pokud vůbec existují lidé. Marx se zde a později v dalších pracích zabývá analýzou určujícího vlivu výrobního procesu na společenské a politické uspořádání i úlohou tohoto procesu v oblasti ostatních životních činností lidí a zkoumá jejich vzájemnou dialektiku. Naplňuje tak dialekticko-materialistický přístup k analýze společenských jevů. Toto pojetí má mimořádný metodologický význam pro rozvoj vědecké sociologie, pro zkoumání zákonů společenského vývoje, neboť vytváří i předpoklady pro systémové vymezení sociálního procesu. Marx zde velice výstižně postihuje dialektiku společenského pohybu a jeho materiální základ. Vycházíme-li z tohoto metodologického odkazu, je možné se pokusit o vymezení systému sociálního procesu a vztahů jeho složek. Podle mého soudu je tvořen následujícími složkami: Činnostmi, vztahy, pospolitostmi, institucemi, vědomím, vnitřním a vnějším prostředím. Složky vytvářejí strukturu každého sociálního systému a jsou současně strukturními elementy systému sociálního procesu. „Vše, co existuje, je buď časoprostorový strukturovaný proces (čili procesuální struktura), nebo (v odvozené sféře významů, v abstraktní idealizaci) více nebo méně fixovaná a z časoprostorového procesu abstrahovaná významová struktura, mezi jejímiž prvky jsou významové genetické souvislosti“ [Marx 1976 : 226]. Tato slova vystihují neoddělitelnost pohybu od času a prostoru a současně potvrzují význam a možnost

smysluplné abstrakce struktury systému. Způsob uspořádání složek sociálního systému je výsledkem jejich vzájemného působení a působení okolních systémů a jejich struktur. Zakládá i formu jejich působení v každém konkrétně historicky určeném okamžiku. Zdrojem tohoto působení jsou reálné rozpory existující ve všech složkách systému, jejich uspořádání i jejich řešení. Výsledkem (projevem) tohoto působení jsou určité změny a sled změn, tj. určitý proces. Sociálním procesem pak nazýváme takové působení jednotlivých složek struktury sociálního systému, jež vede ke změně v uspořádanosti vztahů mezi lidmi, k stabilizaci či destabilizaci těchto vztahů, vyvíření pospolitostí (integraci či dezintegraci) a jejich institucionalizaci. Jádrem sociálního procesu, obecně řečeno, je tedy postupné zdokonalování organizovanosti (negentropie) společenského systému. Taková koncepce sociálního procesu odpovídá současně vymezení „sociálního“ v rámci společnosti jako „sociálního v užším smyslu“ [Glezerman 1982].

Toto pojetí je abstrakcí jedné ze složek společenského pohybu, který zahrnuje další podstatné procesy, především výrobně ekonomické, sociálně politické, duchovní atd. Všechny tyto procesy spolu úzce souvisí, jsou fakticky rovněž abstrakcemi z celkového společenského pohybu. Vyznačují se složitou vzájemnou, hierarchizovanou determinací, jejíž charakter závisí na konkrétně historicky určité situaci. Aniž zde dále budeme rozebírat tuto problematiku, je důležité konstatovat, že neexistuje žádná forma pohybu hmoty, která by nebyla pohybem strukturovaným. Identifikace struktury sociálního procesu má tedy své oprávnění.

Činnostní základ sociálních procesů

Analýzu procesualnosti je možné začít od činností, ale při bližším rozboru se ukáže, že stejně tak by bylo možné začít od kterékoli složky systému sociálního procesu. Při důsledném zachování dialektického přístupu dojdeme totiž postupně k odhalení významu všech jednotlivých složek sociálních procesů a k poznání jejich vzájemné souvislosti. Žádná z nich nemůže být dostatečně poznána, není-li posuzována v souvislosti s celým systémem sociálního procesu.

Základní a svým způsobem určující částí každého společenského procesu je předmětná činnost lidí. Je totiž zdrojem jakékoli změny, bez praktické činnosti lidí se nemůže uskutečnit žádný, byť sebelepší záměr, plán, žádné přání, žádná potřeba nemůže být vyplněna. Činnost člověka však předpokládá určitou cílevědomost a předpojatost. „Rozdíl mezi lidmi a zvířady je možno vidět ve vědomí, v náboženství, ve spoustě jiných věcí. Lidé se sami začínají odlišovat od zvířat, jakmile začínají vyrábět prostředky ke svému životu a tento pokrok je podmíněn jejich tělesnou stavbou“ [Marx 1976 : 226].

Lidé se liší od zvířat především tím, že vyrábějí, že vykonávají určité činnosti, které předpokládají cílevědomé jednání. Vznik člověka jako společenské bytosti, jako druhu Homo sapiens je spojen s pracovní činností. Již jeho počáteční — jakási živočišně instinktivní — aktivita nutně obsahovala určité prvky vědomého, poznaného, zkušenostního jednání, které se postupně rozšiřovaly. K. Marx uvádí srovnání mezi životní aktivitou pavouka a včely a aktivitou člověka. „... nejhorší stavitel se od počátku liší od nejlepší včely tím, že dříve než začne stavět buňku z vosku, vystaví ji už ve své hlavě... Dělník se liší od včely nejen tím, že mění formu toho, co je dáno přírodou, ale v tom, co je dáno od přírody, uskutečňuje zároveň svůj vědomý cíl, který určuje jako zákon celý způsob a charakter jeho činnosti a kterému musí podřizovat svou vůli“ [Marx 1978 : 185]. Tím je výstižně řečeno právě to, čím se liší činnost lidí od

činnosti všech ostatních živých subjektů. Je tím přesně vystižena specifika aktivity člověka. Činy člověka, činnosti lidí, jsou tedy v naprosté své většině v současných podmínkách nejen uvědomované a vědomé, ale i cílevědomé. To ovšem neznámá, že tato cílevědomost je nezávislá, předpojatá, že je jakýmsi prvním hybatelem lidské činnosti. Činnosti obsahují vždy určité silové působení o určité vydání či směnu energií. Bez činu, tj. bez příslušného vydání energie jednoho objektu či soustav objektů by nemohlo dojít ke styku a ke změně jiného objektu. Činnosti lidí jsou zdrojem, příčinou i cestou řešení všech reálných rozporů mezi člověkem a podmínkami jeho života i mezi lidmi navzájem a mezi lidstvem jako celkem a přírodou atd.

Za výchozí bod (podmíněný předcházejícím vývojem) v realizaci určité činnosti lidí můžeme pokládat potřebu a zájem, které vznikly jako produkt objektivních podmínek, v nichž lidé žijí.

Zájmy tedy vytvářejí bezprostřední podněty pro realizaci určitých činností. Lidé jednají na základě svých zájmů, které si uvědomují jako něco, čeho chtějí dosáhnout, uskutečnit, získat, mít, vlastnit, prožít, změnit, vytvořit, vybudovat atd. Především v této činné (slovesné) podobě je zájem registrován v běžném vědomí lidí. Činná podoba formulace zájmu ve vědomí předpokládá zpravidla v dalším kroku precizaci do podoby cíle, to znamená mimo jiné konfrontaci chtěného s možnostmi, prostředky, reálnými podmínkami dosažení cíle (posouzení efektivity z hlediska nákladů, energie atd.). Teprve po této konfrontaci dochází k racionalizaci zájmu a formulaci reálného cíle. (Předpokladem zde ovšem je dostatečná znalost podmínek, schopnost a exaktnost konfrontace apod. Kdyby všichni lidé měli dostatečné schopnosti a podmínky pro tuto konfrontaci, bylo by méně nenaplněných cílů.) Stanovení cílů na základě racionální konfrontace zájmu a podmínek zahrnuje často také určení pomocných a postupných cílů a prostředků dosažení cíle hlavního. Teprve pak zpravidla následuje výkon konkrétní činnosti, skutečné použití příslušných prostředků a vydání energie, tj. realizace činnosti. Pak následuje *výsledek, efekt*, to je buď úplné nebo částečné dosažení cíle — tedy buď úplné, nebo částečné uspokojení zájmu cestou výkonu určité činnosti (změnou předmětu, ale i prostředku, subjektu), dosažení změny objektivních podmínek jako předpokladu vzniku dalších nových potřeb a zájmů atd., atd. Činnost je proces, jímž se, jak bylo již uvedeno, zprostředkovává látková výměna mezi člověkem a přírodou (nebo člověkem a „druhou“ přírodou). Je tedy především prostředkem spojení člověka s podmínkami jeho existence a současně nástrojem jejich přetváření a vytváření. Přitom se mnohé z těchto podmínek v závislosti na konkrétně historické situaci mění na determinanty činnosti či na její modifikující faktory. Činnost je proces, který tím, že je realizován člověkem, lidmi v reálném prostředí hmotného světa, přináší nejen dosažení plánovaného cíle, ale také některé další výsledky. Každá lidská činnost vedle cílevědomě dosahovaných výsledků produkuje řadu vedlejších paralelních a nepřímých efektů, které tvoří důležitý moment při fungování sociálních systémů. Jedním z nejdůležitějších vedlejších výsledků (efektů) většiny lidských činností je, jak známo, sociální vztah. Lidé ve své činnosti působí nejen na předmět pomocí příslušných prostředků, ale tyto prostředky v té či oné míře v závislosti na charakteru předmětu a podmínek působení také ovlivňují a vytvářejí vztahy mezi lidmi. Produkují člověka jako sociální bytost, jako „průsečík lidských vztahů“. V tomto smyslu chápeme činnost jako základ sociálních procesů. *Sociální procesy ve své většině vlastně vznikly a vznikají jako paralelní výsledek činností, jež lidé vykonali a vykonávají v reálných přírodních a společenských podmínkách.* Tyto „vedlejší“ sociální efekty jsou zejména patrné u těch činností, jež jsou

nezbytné pro zachování života. To jsou činnosti, jimiž člověk vytváří materiální hodnoty potřebné pro reprodukci života a pro rozvoj společnosti, tj. činnosti pracovní. Práce jako základní podmínka lidské existence poskytuje lidem nutné prostředky k životu a současně formuje člověka jako skutečně lidskou společenskou bytost. Lidé se ve výrobním procesu sdružují a vstupují do důležitých i méně důležitých vzájemných vztahů. V návaznosti na to a spolu s tím pak další procesy, zejména procesy směny, rozdělování a spotřeby, vytvářejí a utvrzují určité sociální vztahy, jež vznikly bezprostředně v oblasti výroby a dávají vznik specifickým sociálním pospolitostem — třídám, které hrají rozhodující úlohu ve společenském životě.

Dialektická souvislost všech sfér společenského života, jejich vzájemná systémová podmíněnost obsahuje možnosti (a současně je výsledkem) vzniku „vedlejších“ sociálních efektů u všech typů lidských činností, tedy i u činností nepracovních. Tyto vedlejší efekty se příslušným a velmi složitým způsobem kumulují, integrují a projevují ve všech strukturních složkách dané společnosti.

Z hlediska analýzy lidského činu jde vedle meritorních efektů tedy vždy ještě o následující paralelní výsledky:

1. *Efekt v oblasti prostředku*

je vyvolán tím, že pro dosažení určitého cíle byl použit prostředek s příslušným vydáním energie. Efekt na prostředku se projevuje zpravidla jako změna směrem k opotřeбенí prostředku.

2. *Efekt v oblasti prostředí*

Čin je realizován vždy v rámci určitého „vnitřního“ prostředí procesu a celý proces probíhá v rámci „vnějšího“ prostředí. Použití prostředku vede ke změnám v rámci podmínek prostředí.

3. *Efekt v oblasti vědomí subjektu (vykonavatele činu)*

Cílevědomost realizovaného činu, jak jsme výše naznačili, závisí na schopnostech subjektu, objektivních podmínkách činnosti a stupni rozvoje společenského systému. Každý čin přináší změnu (byť i nepatrnou) ve vědomí subjektu. Může jít o rozšíření zkušeností s použitím prostředků k dosažení cíle nebo zkušenost z reálností cíle ve vztahu k podmínkám jeho dosažení, z průběhu činu, jeho souvislosti apod. To jsou možné efekty činnosti, jež můžeme označit jako přímé, neboť plynou z bezprostřední realizace činu. Současně však efekt konkrétního činu ve vědomí může mít charakter nepřímý. Může být zprostředkován dalšími subjekty. Charakter tohoto efektu má pak výrazně společenský aspekt a spojujeme jej s efekty činů sociální oblasti.

4. *Efekt antropobiologický*

Tuto linii efektů sledujeme ve vztahu k subjektu činu. Použití určitého prostředku, které vyžaduje příslušnou kvalifikaci, spotřebovává také příslušnou dávku síly člověka. I v tomto směru má tedy realizovaný čin svůj dopad. Opět ovšem záleží na charakteru procesu a činnosti. Projevuje se např. v oblasti adaptace člověka (psychické, fyziologické, fyzické apod.) na určitou činnost. Běžný efekt tohoto typu je však zjištělný již například v rovině únavy a je pochopitelně markantnější u opakovaných činností než u jednotlivých izolovaných činů.

5. *Efekt sociální*

Zejména tento výsledek konkrétního činu nás v této úvaze nejvíce zajímá. Projevuje se v tom, že příslušný čin vede ke vzniku, ovlivnění, zániku, změně apod. určitého sociálního vztahu (vztahu mezi lidmi). Žádný čin člověka není

zcela izolovaný. I když se samozřejmě (v závislosti na charakteru procesu či jeho obsahu) sociální dopad činů liší, vždy je zde v té či oné podobě přítomen.

Výraznější jsou všechny tyto, popřípadě další efekty, samozřejmě u procesů probíhajících ve společenské základně, tj. u výrobně ekonomických, než například u procesů výchovných a komunikačních či poznávacích, u procesů zábavy a rekreace. Nicméně i zde bychom při důkladném zjišťování patrně určité efekty zaznamenali, a to i u jednotlivých činů. Problém zjištění tohoto efektu je však především problémem citlivosti nástroje zjišťování.

Těchto pět linií, v nichž se projevují paralelní efekty všech činností individuů, vystihuje podle mého soudu systémovost výkonu i dopadu lidské aktivity. Síla projevu, váha a význam efektů jsou však velmi rozdílné. Přestože skutečně existují, často je vůbec neregistrujeme jako jednotlivé dílčí výsledky naší činnosti. Mnohé z nich zaznamenáváme až v určitých podmínkách nebo až v určité kumulaci jako výsledky činností lidí. Výsledky činů lidí se tedy výrazně projevují při jejich opakování, k němuž dochází v rámci společenských procesů. Z hlediska zjistitelnosti efektů lidských činů můžeme rozlišit:

Výsledky okamžitě zjistitelné — jsou charakteristické především pro většinu procesů probíhajících v oblasti výrobně ekonomické základny společnosti. Přestože i zde existuje řada konkrétních činností, jejichž výsledek se projevuje pouze v parciální podobě, neboť jsou například součástmi složitějších postupů výroby a jejich skutečný smysl se projeví až jako konečný efekt těchto složitých postupů.

Velmi obtížně je bezprostředně zjistitelná většina efektů paralelních. Jak jsme uvedli, většinu konkrétních paralelních efektů subjekt činnosti (ale ani ostatní subjekty) vůbec neregistruje. Tyto efekty jsou zjistitelné zpravidla až po určitém čase nebo při určitém opakování činnosti. V takovém případě můžeme mluvit o kumulaci dílčích efektů. Je to typické pro všechny paralelní výsledky lidské činnosti. Mohli bychom uvést řadu příkladů těchto kumulacích efektů. Projev kumulovaných paralelních efektů v oblasti prostředků se například může objevit v podobě poruchy v důsledku únavy materiálu. Kumulované efekty paralelního charakteru v oblasti prostředí jsou dostatečně známé například v zemědělské výrobě. V důsledku jednostranného používání umělých hnojiv se po určité době projevují příznaky snížené produkce, intoxikují se spodní vody apod. Tyto efekty nejsou zpravidla patrné ihned, ale až po určité době a jejich význam je však často tak velký, že ohrožují vlastní meritorní proces.

Mimořádný význam má *kumulace efektů paralelních činností v oblasti individuálního, ale také skupinového a společenského vědomí*. Procesy vytváření vědomí zahrnují všechny tyto kumulace efektů v podobě zkušeností a v procesech výchovných, komunikačních a ideologických se s touto kumulací cílevědomě počítá, je předpokládána a projektována.

Kumulací paralelních efektů činností v sociální oblasti dochází buď ke stabilizaci, nebo k destabilizaci a změně vztahů. Výsledkem je vznik určité spolitosti lidí, nebo naopak její rozpad, popřípadě její reorganizace. Konkrétní průběh kumulace dílčích efektů záleží na charakteru procesu, orientaci jeho meritorní činnosti. Právě kumulací efektů lidských činností se v této oblasti vytváří základ vlastních sociálních procesů.

Kumulace efektů v různých oblastech činnostního systému vyžaduje alespoň stručný dodatek. Náš popis dopadu paralelních efektů činností lidí byl zatím, možno říci, jednosměrný. Jak však je zřejmé ze systémového uspořádání činností lidí, jednotlivé složky, včetně podmínek tohoto systému, se vzájemně

ovlivňují. To má za následek, že nedochází ke kumulaci efektů v rámci činnosti jednoho druhu prostou lineární sumací. Každý jednotlivý výsledek již sám o sobě je modifikován složkami systému a v závislosti na stavu celého procesu na charakteru opakovaných činností, změně podmínek apod. Proto probíhá kumulace nerovnoměrnou cestou. K tomu je nezbytné dále vzít v úvahu působení souběžných společenských procesů a jejich činností, které mohou, ale také nemusí, mít vždy souhlasný cíl a jejichž hlavní složky (subjekt činnosti, prostředky činnosti, podmínky) nejsou, ale i mohou být a často jsou totožné. Tím se ovšem kumulují efekty, ne pouze činnosti jednoho procesu, ale všech podstatných společenských procesů současně. Za této situace se často setkáváme s procesy kontradiktorickými, jejichž meritorní, či paralelní efekty působí po linii opačných vektorů rozdílnou silou. Jednotlivé společenské procesy a jejich činnosti tak vytvářejí složitý dialektický rozporný systém.

Dochází k složitému vzájemnému prolínání, působení, skladbě výsledků činností lidí a k jejich integraci v určité, relativně stálé stavy. Takovými relativně stálými stavy jsou například aktuální vědomí lidí, jejich praktická zkušenost, ale také morálně politická situace, vzdělanost atd. V sociální oblasti mají kumulované a integrované efekty lidských činností zpravidla podobu sociálních institucí a jejich organizace. Tyto formy relativně stálých stavů ve svém celku vytvářejí určitý konkrétně historicky určený způsob života lidí. Prostřednictvím efektů lidských činností dochází tedy k tomu, že se vytváří určitá forma „klidového stavu“ dynamiky společenského vývoje, diskontinuální moment tohoto pohybu. Úloha jednotlivých druhů činností, jak jsme již upozornili, je rozdílná. Vědecký přístup k analýze této problematiky vychází z faktu určující úlohy výrobně ekonomických procesů a jejich činnostního základu a z nich pramenících meritorních i paralelních efektů. „Lidé se sami začínají odlišovat od zvířat, jakmile začínají vyrábět prostředky k svému životu...“ píše K. Marx [Marx 1976 : 226]. Tím, že jsou lidé produktivní, vyrábějí, musí ovšem nutně vykonávat příslušné produktivní činnosti. Musí tedy zacházet s výrobními prostředky a působit jimi na předmět, vstupovat do reálných vztahů s ostatními lidmi, dosahovat meritorních výsledků i paralelních efektů.

Podrobnější poznání průběhu kumulace a integrace efektů lidských činností i podmínek jejich přeměny ve společenský rozpor je důležitým krokem k pochopení mechanismů sociálních vztahů a projevu zákonů společenského vývoje. Integrace efektů lidských činností probíhá na základě reálné organizace společnosti. Tato organizace odpovídá dosaženému stupni rozvoje výrobních sil a výrobních vztahů a je rozhodujícím způsobem formována zájmy tříd a velkých sociálních skupin. Organizace, tj. určitá institucionální vybavenost a uspořádání vztahů ve společnosti, je jak výsledkem kumulace a integrace efektů lidských činností, tak také jejich nástrojem. Prostřednictvím institucí a organizace jejich působení, fungování a změny může společnost ovlivňovat nejen meritorní, ale také paralelní efekty všech lidských činností. Důležitým předpokladem zde ovšem je existence takového společenského subjektu, který má zájem optimalizovat společenské procesy a jejich důsledky. Současně musí mít tento subjekt schopnost poznávat procesy a toto poznání aplikovat v příslušných organizačních a řídicích činnostech. V současné době se požadavek optimalizace dopadu lidských činností a jejich cílevědomá integrace projevuje v požadavku komplexnosti řízení všech společenských procesů.

Závěrem této úvahy o činnostním základu sociálních procesů, je nezbytné podat pracovní vymezení pojmu sociální proces. Zdá se užitečné rozlišovat pojmy společenský a sociální proces. (Sociální v „širším“ a sociální v „užším“ smyslu.) Společenské procesy tvoří celý složitý systém vývoje společnosti. Za-

hrnují nejen vlastní sociální proces (jako aspekt), ale také procesy výrobně ekonomické, ekonomické, sociálně politické, kulturní, výchovné, komunikační apod. Naproti tomu za sociální proces je v tomto pojetí považován proces kumulace a integrace těch paralelních efektů lidských činností, které vedou ke vzniku určité pospolitosti lidí a její organizace, popřípadě institucionalizace. Sociální proces je tedy to, co vede k organizaci ve společnosti. Zahrnuje však jak vznikání a vývoj společenských institucí, tak také jejich fungování, zánik či změnu.

Rozlišení společenského a sociálního procesu je užitečné především z analytických důvodů. Umožňuje přehlednější sledování všech sociálních souvislostí lidských činností. Vytváří se tím podle mého soudu možnost poznání zákonů struktury, vývoje a fungování společenských celků a tím i předpoklad účinnějšího sociologického poznání a jeho vstupu do praxe.

Literatura

- Afanasjev, V. G.: *Sistémnost i obščestvo*. Moskva, Mysl' 1980.
Dějiny marxistickéj dialektiky. Bratislava, Pravda 1973.
Dialektika a systémový přístup. Praha, Svoboda 1979.
Filosofický slovník. Praha, Svoboda 1976.
Glezerman, G. J.: *Zákony společenského vývoje, jejich charakter a využívání*. Praha, Svoboda 1982.
Charvát, F.: *Teorie sociální struktury a struktura sociálních teorií*. Praha, Svoboda 1975.
Kagan, M. S.: *Čelověčeskaja dějatěl'nost'*. Moskva, Nauka 1974.
Kutta, F.: *Teorie a praxe sociálního plánování a programování v ČSSR*. Praha, Svoboda 1981.
Lenin, V. I.: *Filozofické sešity*. Praha, SNPL 1953.
Marx, K.: *Kapitál I*. Praha, Svoboda 1978.
Marx, K. — Engels, B.: *Německá ideologie. Vybrané spisy, sv. 1*. Praha, Svoboda 1976.
Seiler, V.: *Štruktúra ľudského činu*. Bratislava, Pravda 1974.
Solcová, M.: *K vymezení sociální sféry a sociálního rozvoje socialistické společnosti*. Sociologický časopis 1981, č. 5.
Zeman, J.: *Teorie odrazu a kybernetika*. Praha, Academia 1978.

Резюме

Ф. Знх: К методологическим вопросам анализа социальных процессов

В данной статье освещается вопрос понимания социального процесса. Автор исходит из того факта, что современное развитие марксистского социологического исследования общества предполагает преодоление определенных абстрактных подходов, особенно, в познании общественного движения. Путь к пониманию общественного развития заключается в познании механизма действия законов этого развития.

В статье предпринимается попытка определить механизм действия законов путем определения системы социального процесса. Социальный процесс понимается как ряд следующих друг за другом изменений, ведущих к упорядочению определенных отношений между людьми (группами) и их институционализации в конкретно исторически определенных условиях. Воспринятый таким образом социальный процесс является абстракцией одного из компонентов общественного движения, включающего другие существенные процессы (производственно-экономические, социально-политические, духовные и пр.). Они вместе взятые образуют сложную диалектически и перархически взаимно упорядоченную систему.

Основу общественных процессов образуют общественные деятельности людей. Их деятельность характеризуется как предметными, так и параллельными результатами (эффектами). Речь идет об эффектах в области «средства действия», «среды», «сознания субъекта действия», «антропологическом» и «социальном эффектах». Затем рассматривается вопрос кумуляции этих эффектов и социальный процесс представлен как процесс,

ядром которого являются кумуляция и интеграция «социальных» эффектов видов общественной деятельности людей.

В заключение выдвигается предложение по терминологическому различению «общественного» (социальное в более широком смысле слова) и «социального» (социальное в более узком смысле слова). Социальное в более узком смысле включает отношения между индивидами и социальными группами (включая организационные и социально-психологические аспекты этих отношений).

Summary

F. Zich: On Methodological Problems of the Analysis of Social Processes

This paper discusses the issue of the conception of the social process. The fact is acknowledged that the present development of Marxist sociological research of society presupposes the overcoming of certain abstract approaches, particularly as regards the cognition of social motion. The way to understanding social development lies in the recognition of the mechanism of the operation of laws governing this motion.

The paper attempts to identify the mechanism of the operation of laws by way of defining the social-process system. The social process is conceived as a succession of changes leading to the organization of certain interhuman (intergroup) relations and their institutionalization under concretely historically determined conditions. The social process conceived in this way is an abstraction of one of the components of social motion which involves further substantial (production-economic, sociopolitical, spiritual, etc.) processes. All of these contribute to the formation of a complex, dialectically and hierarchically organized system.

The social activities of people form the basis of social processes. The people's performance is characterized by both meritorious and parallel results (effects). What is involved here are effects in the area of the "means of action", "environment", "conscience of the subject of action", the "anthropological" and "social effect". The paper goes on to discuss the question of the cumulation of these effects, and the social process is presented as a process in whose core the cumulation and integration of the "social" effects of the people's social activities are taking place.

In conclusion a proposal of a terminological differentiation between the „social“ in the broader sense of the word and the „social“ in the narrower sense of the word is advanced. The social in the narrower sense of the word involves relationships between individuals, social groups (with the exception of classes), between individuals and social groups, inclusive of organizational and sociopsychological aspects of these relations.

Úvod

Metódy matematického modelovania prenikajú čoraz viac aj do takých spoločensko-vedných disciplín, ktoré boli tradične považované za neprístupné logicko-matematickým poznávacím technikám. Pri matematizácii tu často slúžia ako vzor formalizmy, ktoré vznikli a vyvíjali sa v prírodných a technických vedách. To spôsobuje mnohé problémy pri modelovaní (resp. popise, vysvetľovaní a predvídaní) sociálnych javov. Spoločným menovateľom týchto problémov je, pravdepodobne, sémantická nekonzistentnosť používaných formalizmov s jazykom, pojmami a konceptami používanými v spoločenských vedách. Ani tento jazyk, pojmy a koncepty však zrejme nie sú bez viny. To, že vpád mechanistického, matematizujúceho a kybernetizujúceho prístupu prebehol bez vážnejšieho odporu zo strany spoločenských vied, môže mať dvojakú príčinu:

1. Napriek spomenutým problémom je heuristický náboj kybernetizujúceho a matematizujúceho prístupu v spoločenských vedách natoľko významný, že jeho prínosy prevyšujú straty, ku ktorým vedie.

2. Mechanistický spôsob nazerania je spoločenským vedám natoľko vlastný, že modelový prístup (v spomenutom význame) sa nepresadzuje zvonka, ale zo samého vnútra súčasnej podoby spoločenských vied (teda je ich obrazom).

V prvom prípade (ak je pravdivý) je teória modelovania dlžná spoločenským vedám minimálne stručnú charakteristiku možností a medzí modelového prístupu. V druhom zase dostatočne varovnú argumentáciu dôsledkov spomenutých tendencií. Autor tejto štúdie zastáva názor, že vpád modelovacích metód a techník z iných disciplín do spoločenských vied je omluviteľný za jediného predpokladu — a to, že v kontakte so spoločenskou realitou preukáže subjekt modelovania dostatok vzdelanosti, aby dokázal rozpoznať vlastnosti sociálneho sveta od konštrukcií bez hlbšieho obsahu, že dokáže súčasne toto poznanie zužitkovať ku kultivácii nástrojov poznávania tohoto sveta v jeho komplexnosti a zložitosti. Realizácia takto formulovanej úlohy však predpokladá trochu viac než akademickú diskusiu, predpokladá zažitú skúsenosť a jej následnú kritickú reflexiu. Predkladaný text možno chápať ako pokus o takúto reflexiu. Netreba snáď ani príliš zdôrazňovať, že ide o skúsenosť pomerne malej skupiny ľudí [Gál 1983] demonštrovanú na príklade jednej jedinej metodologickej paradigmy. Bude to paradigma, ktorá sa v teórii a praxi modelovania presadzuje už takmer dve desaťročia pod názvom Systémová dynamika [Forrester 1969 : 1971] a ktorého československý variant má názov „Metóda KPM“ [Faifr—Gál—Potůček — Zeman 1981 : 1983].

---

(1) Pôvodná verzia textu bola pod názvom „Niektoré problémy modelovania sociálnych javov“ spracovaná pre SPORTPROPAG, Praha. Pripomienky k tejto verzii poskytl predovšetkým: Jozef Alan, Miloš Zeman, Martin Potůček, Jiří Kabele a Dagmar Harmancová. Rukopis pre Sociologický časopis bol prepracovaný na základe podnetov, ktoré formulovali: Jiří Dvořák a Ivan Hálek. Všetkým ďakujem.

Stručne o systémovej dynamike

Systémová dynamika, ako metodológia komplexného modelovania zložitých sociálno-ekonomických systémov, sa zrodila z inšpirujúceho vplyvu klasickej teórie riadenia, teórie systémov a kybernetiky. Už vo svojich prvopočiatoch mala ambíciu poskytnúť riadeniu nástroj, ktorý by umožňoval preklenúť obmedzenia „mentálnych“ modelov sociálnej reality. Sám Forrester ich definoval ako antiintuitívnosť v správaní komplexných sociálnych systémov, ich inherentnú necitlivosť voči väčšine zásahov, ktoré človek volí v snahe zmeniť toto správanie, a ako rozpor medzi krátkodobou a dlhodobou odozvou skúmaného systému na zmenené podmienky jeho jestvovania. Počítačový model sa tak mal stať akýmsi substitútom mentálneho modelu. Mal rozhýbať štrukturálny obraz skúmaného systému v čase, prekročiť horizont bezprostrednej prítomnosti a umožniť, v podmienkach počítačového experimentu, testovať dopad rozmanitých (zväčša decíznych) impulzov na rozvojové trajektórie systému. K tomuto účelu bol rozpracovaný matematicky elementárny aparát, pomerne jednoduchý jazyk a pružný formalizmus — to preto, aby ním mohli operovať aj matematicky nedostatočne erudovaní spoločenský vedci. Redukcia spoločenského subjektu na kybernetický mechanizmus však nemohla prinášať dlhodobo uspokojivé výsledky. Predpoklad invariantnosti štruktúry modelovaného systému, jeho popis spôsobom nádrž-potrubié-ventil-nádrž, absencia natoľko významných subjektových charakteristík, ako sú napríklad hodnoty, normy, potreby a ciele vyvolali potrebu zásadnej prestavby epistemologických východísk systémovej dynamiky i jej aparátu. V odbornej literatúre sa začali objavovať zmienky o inteligentných systémo-dynamických modeloch [Bossel—Strobel 1978], o modeloch so zabudovaným mechanizmom iteratívnej optimalizácie trajektórií [Gelovani—Jegorov—Mitrofanov—Piontkovskij 1976], o symbióze systémovej dynamiky s analýzou krížových interakcií [Stover 1980], teóriou katastrof [Rahn 1981], štrukturálnym modelovaním [Fitz—Hornbach 1976] a podobne. Do tohto rangu možno zaradiť aj snahu obohatiť metodologický koncept systémovej dynamiky o niektoré z poznatkov operačnej analýzy (napríklad lineárneho programovania), systematickej heuristiky a ekonometrie. Jedným z jej výsledkov bol aj vznik svojráznej verzie systémovej dynamiky československej proveniencie označovaný ako metóda KPM [pozir Faifr—Gál—Potôček—Zeman 1981 : 1983] a viacero spoločensko-vedných aplikácií tejto metódy, z ktorých možno spomenúť napríklad model práce [Alan a kol. 1978], model životnej úrovne [Gál a kol. 1980], model celospoločenskej dynamiky [Havlín a kol. 1983] a model Československej telovýchovy [Zeman 1980]. V čom metóda KPM nesporne prekonáva forresterovské východiská, je spôsob výstavby a testovania modelových hypotéz a pokus o paralelné využívanie kvantitatívnej informácie obsiahnutej v časových radoch a kvalitatívnej informácie získanej a organizovanej prostredníctvom kvalifikovaných expertíz. V jednom však tieto východiská boli zachované — v pojatí funkcie a mechanizmu používania počítačového modelu ako nástroja poznávania a zmeny spoločenskej reality. Na nasledujúcich stránkach sa demonštrujú nebezpečenstvá preceňovania možnosti takéhoto prístupu a načrtávajú sa niektoré možnosti ich riešenia. Autor textu si je pritom vedomý faktu, že komunikuje konkrétnu skúsenosť do pléna, ktoré nemusí poznať *Systémovú dynamiku* a tobôž nie žiaden z jej variantov. Výklad sa preto pohybuje v rovine, ktorá by mala byť prístupná spoločenskému vedcovi aj bez špeciálnych znalostí z danej oblasti.

Čo môžu a čo nemôžu modely systémovej dynamiky

Podľa reklamných sloganov modely *Systémovej dynamiky* zobrazujú, vysvet-

lujú a prognózujú štruktúru a dynamiku zložitých sociálno-ekonomických systémov, a to komplexne. Činia tak ovšem spôsobom, ktorý by mal v spoločenskom vedcovi vyvolávať ostražitosť a istú dávku nedôvery — nie preto, aby sa nemodelovalo, ale preto, aby sa model správne využíval. Pokúsim sa argumentovať rozumnosť tejto tézy v postupnosti krokov výstavby systémovodynamického (a vlastne akéhokoľvek) modelu. *Kvalitatívna analýza* objektu, ktorý má byť modelovaný, je prvou etapou výstavby modelu. Nesporne správny princíp primátu teórie pred empiriou však spôsobuje tvorcom „komplexných“ modelov nemálo starostí. Cez prizma sociológie, ekonómie, ... sa dozvieme čo to iba o sociologickej, ekonomickej ... dimenzii jestvovania podniku, mesta, spoločnosti, ..., sveta. Poskladať z fragmentov obraz celku však často nie je možné. Avšak teórie podniku, mesta, spoločnosti, ..., sveta v ich komplexnosti nachádzame iba veľmi zriedka. Nehovoriac o tom, že mnohé zo spoločenských javov sa jednoducho doposiaľ nestali predmetom seriózneho záujmu niektorej zo spoločenských vied. A tak stojí tvorca modelu pred dilemou — resignovať, alebo hľadať náhradné riešenie. Náhradné riešenie sa často volá „expertné metódy“. Takýmto spôsobom bola teoreticky identifikovaná napríklad oblasť práce [Alan a kol. 1978]. Na niekoľkých brainstormingových konferenciách sa reprezentatívna vzorka expertov vyjadrila k pojmu „oblasť práce“, jeho konštitutívnym zložkám, vzťahom medzi nimi. Produktom takéhoto úsilia nemožno uprieť pragmatičnosť a inšpiratívnosť. Ako však ukazujú skúsenosti (model práce nie je zďaleka jediným prípadom), započat stavbu na zelenej lúke bez toho, že by sme sa presvedčili či pod trávou jestvuje aspoň trocha pevná zem, môže byť zradné.

Operacionalizácia a indikácia je procedúra, v priebehu ktorej prechádzame od teoretických pojmov (produkt kvalitatívnej analýzy) k pojmom s empirickým zmyslom. Bez operacionalizácie a indikácie niet merania a kvantifikácie (vo význame, ktorý nás tu zaujíma). S ňou to však tiež nie je ľahké. Teoretický protokoncept v tejto etape prác totiž naráža na problém disponibility našich štatistik. A tá nie je vždy vyhovujúca. Dôsledkom je napríklad fakt, že vzťah k práci je indikovaný počtom podaných zlepšovacích návrhov či počtom súťažiacich o titul brigáda socialistickej práce; spoločenská participácia počtom členov ROH; profesiová štruktúra počtom manuálne a duševne pracujúcich či kvalifikačná štruktúra počtom stredoškolákov, vysokoškolákov a podobne. Nič proti redukciám, ktoré sú nevyhnutné. Po nich by sa však mali veci naďalej nazývať pravými menami (teda už nie napríklad vzťah k práci či kvalifikačná štruktúra, ale zlepšovateľstvo a vzdelanosťná štruktúra).

Formalizácia je zväčša, a správne, považovaná za jednoduchý prepis verbálneho či schematického obrazu modelovaného objektu (subjektu) do jazyka zvolenej metódy modelovania. Ak napríklad poviem, že počet duševne pracujúcich (tento i predchádzajúce príklady čerpám z prác J. Alana a kol. [1978]) v čase t sa rovná počtu týchto pracujúcich v čase $t-1$ plus prírastok mínus úbytok duševne pracujúcich od $t-1$ po t , môžem napísať:

$$H_t = H_{t-1} + P_t - U_t \quad (1)$$

kde H je počet duševne pracujúcich, P prírastky a U úbytky tejto kategórie pracujúcich, t je čas.

Ďalej môžeme konštatovať, že prírastok duševne pracujúcich je rastúcou funkciou produktivity práce a technickej úrovne aktívnej časti základných prostriedkov (čo znamená, že ak rastú tieto faktory, tak rastie aj prírastok duševne pracujúcich), že oba tieto faktory pôsobia s časovým oneskorením

z intervalu O až Z rokov, že ich synergický efekt má podobu exponenciály a podobne. Vo všeobecnosti môže mať hypotéza tohto typu nasledovný tvar [Faifr 1983 : 25].

$$v(t) = r(b + \sum_{i=1}^n f_i(u_i(t-z_i)) + \varepsilon(t)) \quad (2)$$

kde t je čas, v závisle premenná, pre $i = 1, 2 \dots n$ je u_i nezávisle premenná pôsobiaca na závisle premennú s časovým oneskorením z , f_i je monotónna spojitá funkcia (funkcia senzitivity) vyjadrujúca izolovaný vplyv i -tej nezávisle premennej na závisle premennú, r je rastúca spojitá funkcia vyjadrujúca synergický efekt uvažovaných nezávisle premenných na závisle premennú a $\varepsilon(t)$ je náhodná premenná.

Podobným spôsobom by bolo možné formalizovať procesy distribúcie, aktualizácie nejakého potenciálu, agregácie či dezagregácie a podobne. Jedno sa však doposiaľ akosi nedarí — poskytnúť formalizovaným konštrukciám farbu, chuť a vôňu skutočného života, vnútorný samopohyb vlastný skutočným spoločenským systémom.

Kvantitatívna analýza hypotéz (napríklad typu 2) má za cieľ testovať (verifikovať a falzifikovať) hypoteticky predpokladané vzťahy medzi modelovými premennými. Úlohou kvantitatívnej analýzy je súčasne napomôcť pri identifikácii (špecifikácii) tých parametrov hypotéz, ktoré nebolo možné určiť iba na základe apriórnej expertnej informácie či z podkladovej teórie modelovaného systému. Ak v predchádzajúcich etapách výstavby modelu vznikal istý rozpor medzi tým, čo sa malo modelovať a čo bolo v skutočnosti modelované predovšetkým vďaka medzerám v teoretických východiskách, v možnostiach operacionalizácie a indikácie či vďaka medziam použitých formalizmov, tak v tejto etape práce vstupujú do hry aj limity zvoleného kvantifikačného aparátu. Invariantnosť štruktúry a neovládnutosť problematiky synergizmov patria medzi najvážnejšie z nich. Prognózovať budúcnosť sociálno-ekonomického systému a súčasne predpokladať, že jeho štruktúra zostane zachovaná, resp. modelovať systém a rezignovať na možnosť postihnúť synergických efektov — to jednoducho zavádza na cestu extrapolácií vývojových trajektórií a spôsobov správania. Problém je o to závažnejší, že nejde len o nedostatok systémovo-dynamických modelov, ale takmer všetkých dnes používaných matematických metód (prognostického) modelovania.

Generovanie prognóz na modeli je (ak vynecháme implementáciu modelu) zatažkávajúcou skúškou kvality modelárskej práce. V tejto súvislosti sa žiada upozorniť na jeden stále ešte prežívajúci predsudok. Podľa neho treba prognózy chápať ako, svojím spôsobom fatálnu, výpoveď o tom, čo sa má stať, o tom, čo bude. Tu niekde treba hľadať príčiny obľuby, ktorej sa tak dlho tešili ružové prognózy a utópie. Pravda o prognózach, o ich funkcií, je však trochu iná. Prognózy majú a musia poskytovať decizorovi informácie pre tvorbu takých stratégií riadenia, ktoré by anticipovali dlhodobé potreby a rozvojové možnosti. Prognózy by mali tiež umožniť tomuto decizorovi (a nielen jemu) nazrieť na prítomnosť očami budúcnosti. A prognózy by tiež mali, ako súčasť normálneho poznávacieho procesu, kultivovať všetky subjekty, ktoré sú svojím bytím zainteresované na udalostiach, ktoré určujú podobu zajtrajška. Mali by jednoducho pomôcť ľuďom organicky sa včleniť do sveta, ktorý ich obklopuje a ktorý sa tak rýchlo mení, že nazrieť za hranice prítomnosti prekračuje možnosti čo ako zdravého rozumu odkázaného iba na seba. Uvažovanie o fluktuáciách, štrukturálnych zmenách a katastrofách by teda malo byť organickou súčasťou prognostického myslenia. A simulovanie týchto fluktuácií, štrukturál-

nych zmien a katastrof by malo byť normálnym typom prognostického experimentu na modeli — nie preto, aby sme podľahli panike, až skutočne nastanú, ale najmä preto, aby sme im efektívne čelili, prípadne ich aj regulovali či využívali na ceste k požadovaným trajektóriám či spôsobom správania skúmaného systému.

Modely systémovej dynamiky a prax

V predchádzajúcej kapitole boli na prognózy a prognostické modely možno trochu pateticky vznesené mnohé požiadavky, ktoré bezprostredne predpokladajú istú mieru vplyvu na realitu, istý stupeň praktického využívania modelov v praxi — implementáciu.

Pre pojem implementácie sa už vžil výkladový rámec, s ktorým nemožno plne súhlasiť. Chápe sa ako zmysel a vyústenie modelárskej práce, ako dialóg modelu so svojim užívateľom, v priebehu ktorého sa tento obracia s otázkami k údajovej základni modelu, k jeho schopnosti poskytovať analytické a prognostické informácie pre bezprostredné potreby praxe. V chode takéhoto dialógu sa predpokladá tiež permanentná validizácia modelovej štruktúry v súlade s požiadavkami a návrhmi užívateľa [Zeman 1981]. Užívateľ teda neplní len funkciu adresáta finalizovaného modelu, ale aj akéhosi arbitra a spolutvorcu. Napriek tomu, že takmer všetky doposiaľ skonštruované modely vznikli ako reakcia na explicitne formulovanú spoločenskú objednávku, (2) prínos modelov pre prax je minimálny. Príčiny sú navonok jednoduché — užívateľ dostáva po niekoľkých rokoch intenzívnej práce model, ktorý je preňho technicky a často i vecne nepreniknuteľnou záhadou. Je síce zaplavený množstvom informácií o oblasti svojho profesionálneho záujmu, nepozná však mechanizmy, ktorými sa získali, nepozná možnosti a medze použitého aparátu.

A tak implementácia naďalej zostáva vecou dôvery, viery a dobrej vôle. O tom, že to je málo, svedčí možno skutočnosť, že v spoločenskej praxi nenašiel takmer žiadny z modelov spoločenskej reality plnohodnotné uplatnenie. Je to tak pre spoločenskú prax dobre, alebo zle? Analýza súčasného stavu metodológie modelovania sociálnych javov mnohých utvrdzuje v názore, že sa nič nedeje. Spomeňme si však na dnes už klasický Forresterov výrok (uvádzam ho vo voľnom preklade): Ľudia tvrdia, že vieme o sociálnych systémoch príliš málo na to, aby sme ich modelovali. Vieme však dosť na to, aby sme tvorili sociálne politiky a zavádzali ich do života skôr, ako ich vyskúšame na nejakom modeli?

Vo svetle takéhoto nazerania je možné veriť, že snaha po implementácii modelov je funkčná aj za súčasného stavu poznania spoločenskej reality a za súčasného stavu metodológie modelovania. Chyba však spočíva v spôsobe, akým je implementácia prezentovaná. Ako si však predstaviť konštruktívnu koncepciu implementácie? Predovšetkým ako proces permanentnej kultivácie výskumníkov a decizorov, ako dialóg medzi nimi bez Damoklovho meča bezprostrednej praktickej použiteľnosti, ako hru myšlienok a nápadov o možnostiach riešenia skutočných spoločenských problémov. Skepsa a nedôvera, opierajúca sa o znalosť skutočnej kvality použitého modelu, by mala byť nutnou súčasťou poznatkového fondu oboch zúčastnených hráčov. Malá ilustrácia na záver tejto kapitoly nemôže zaškodiť. Poskytli ju modely práce a životnej úrovne zostavené metódou KPM.

V literatúre sú dokumentované výsledky prvých prognostických experimen-

(2) Pojem „explicitne formulovanej spoločenskej objednávky“ si treba ovšem správne vysvetľovať. Často totiž išlo o trpný súhlas tých, ktorí o výskume rozhodovali či objednávku formulovali, s tými, ktorí ho mali realizovať.

tov s modelom oblasti práce [Alan 1977]. Nech už jeho vypovedaciu schopnosť hodnotíme akokoľvek, faktom zostáva, že model generoval problém ekonomického rastu do 80-tych rokov v čase, keď sa o tejto možnosti takmer nediskutovalo. Ako príčina bol identifikovaný prechod k stagnácii a poklesu spoločenskej efektivity práce. Výsledky boli pripísané na konto predpokladanej spontánnosti vývoja a celkovej nevyladenosti modelu. Nasledoval celý rad ďalších simulácií, ktorých účelom bolo „vylepšiť“ modelom generované trajektórie. Sčasti sa to technickými zásahmi do štruktúry modelu podarilo. Napriek tomu však model znovu a znovu signalizoval problém rastu a ako sa neskôr ukázalo, oprávnené. Bola však táto informácia nejakým spôsobom využitá v riadení a plánovaní spoločenských procesov? Práce na modeli sa pozastavili a oblasť práce sa na celé roky vytratila z prognostických aktivít príslušných ustanovení. Prečo? Zčasti preto, že pre tvorbu modelu bolo zvolené utvárajúce sa metodologické schéma. Rozvoj inštrumentária je prepotrebná výskumná aktivita experimentálneho charakteru. Presadzovať takto vytvorenému dielu priestor pre implementáciu však nie je korektné. Tu sa dopustili chyby tvorcovia modelu. Ďalšie príčiny neúspechu možno pripísať komunikačným bariéram — v uzavretom kolektíve roky vznikala zložitá konštrukcia, jej fragmentálna podoba sa z času na čas nechávala posúdiť na predpísaných oponentských pokračovaniach. To nebola dostatočná platforma na vecnú diskusiu. A tak miesto toho, aby sa model začal využívať na permanentné testovanie stratégií riadenia v oblasti politík práce, začalo sa uvažovať o nových modeloch a nových prognózach. Ich osud však nemal byť iný. Ďalšou príčinou zlyhania implementačných snáh bola v tomto prípade orientácia na jediného užívateľa — ako sa neskôr ukázalo, išlo o orgán bez rozhodovacích právomocí, jeho participácia na tvorbe plánov a politík rozvoja modelovanej oblasti nebola rozhodujúca.

Pokus o implementáciu modelu životnej úrovne bol zdanlivo úspešnejší. Prvé z publikovaných prognostických informácií [Gál a kol. 1980] boli síce poznačené zjavnou priepasťou medzi technickým a vecným riešením, súčasne však naznačovali možnosť priblíženia rozlišovacej úrovne modelu a metodiky tvorby plánu jeho relevantného užívateľa. V snahe po zacelení nedostatkov vo vecnej štruktúre modelu boli k riešeniu prizvaní aj reprezentanti užívateľskej inštitúcie a vybraní vecní znalci z výskumu. Pokroku sa dosiahlo v rozvoji inštrumentária a pozitívnu úlohu zohrala aj priaznivá klíma vyvolaná uznesením vlády č. 128 z roku 1979 o potrebe permanentného prognózovania. Práce na tejto úlohe mali formálne priznaný vysoký status a užívateľ prejavil vážny záujem o spoluprácu. Závažujúcou skúškou sa stali zákazkové práce pre *Štátnu plánovaciu komisiu* [Gál a kol. 1981]. A práve tu sa odhalili skutočné problémy implementačného procesu (v akokoľvek chápanom význame tohoto pojmu). Verejná odborná diskusia odhalila neadekvátnosť zvolenej konceptuálnej schémy modelu, mnohorakosť užívateľských požiadaviek, obtiažnosť problémového rozboru získaných informácií, limity zvoleného aparátu. Model i jeho tvorcovia sa pod tlakom nových faktov zachveli v samých základoch — požiadavka implementovateľnosti nadobudla zrejme rysy požiadavky principiálnej prestavby modelu. A to v situácii, keď po rokoch práce model nielen fungoval, ale keď začal byť komunikabilný, alebo práve preto. Aké závery je možné z tejto, iste špecifickej, skúsenosti vyvodiť o zmysle implementácie? Zdá sa, že jednu jedínú — formalizovaný model je konštrukcia, jeho úlohou je rozvíjať a kultivovať mentálny model všetkých zúčastnených strán, interpretovať tento model a komunikovať takto získané poznatky do teórie, metodológie modelovania i praxe riadenia ako *jeden* z možných typov informácií. Je rozumné si ešte priať inú implementáciu?

Modely systémovej dynamiky v perspektíve

Možnosti riešenia väčšiny doposiaľ načrtnutých problémov treba chápať ako existenčnú otázku perspektív modelovania. Avšak ich riešenie je nielen reálne, ale vo svetle súčasnej úrovne teórie a metodológie modelovania už aj dnes uskutočniteľné. Na niekoľko možností sa stručne poukáže v tejto kapitole.

Perspektívy modelovania vôbec, a Systémovej dynamiky zvlášť, nie sú výhradne v inštrumentálnej rovine. Tvorcovia a užívatelia modelov si budú zrejme musieť osvojiť nový spôsob nazerania na spoločenskú realitu. Zmeny používaného aparátu by potom mali z neho organicky vyplynúť. Až potom možno predpokladať, že modely budú menej pripomínať elegantný mechanizmus a viac živý organizmus schopný pamätať si, učiť sa, organizovať sa.

Problém komplexnosti sa z tohoto hľadiska javí ako ťažiskový. Pri jeho riešení nájde konečné využitie aj systémový prístup, ktorý je stále skôr deklarovaný ako fakticky uplatňovaný. Nejde totiž len o to definovať skúmanú časť objektívnej reality ako množinu vzájomne previazaných premenných veličín napojených na okolie vstupmi a výstupmi, ale predovšetkým o to, aby táto časť reality bola zobrazená vo svojej celistvosti a autonómnosti — ako organický systém s imanentnými rozvojovými zákonitostami a *cieľovým* správaním. Transdisciplinárna komunikácia a zodpovedajúci rozvoj metód a techník modelovania je jedným z prostriedkov realizácie tohoto cieľa. V tejto súvislosti sa v poslednom čase čoraz viac spomína štruktúrne [Burget 1982] a participatívne [Fitz—Hornbach 1976] modelovanie. Práve jeho prostredníctvom je totiž možné zapojiť odborníkov z rôznych oblastí pre realizáciu spoločného cieľa — konceptualizácie a štruktúracie riešeného problému. Z hľadiska rozvoja metód *systémovej dynamiky* je štruktúrne a participatívne modelovanie cestou skvalitňovania jedného z najslabších článkov metodického postupu výstavby systémo-dynamického modelu — kvalitatívnej analýzy [Warfield 1974; Burns 1977].

Problém vzťahu štruktúry a dynamiky má však aj ďalší rozmer. Aj dobre štrukturovaný model môže generovať neadekvátne spôsoby správania skúmaného systému v perspektíve. Bolo už povedané, že súčasná podoba metód *systémovej dynamiky* je výrazne poznačená petrifikáciou retrospektívneho vývoja modelovaného systému (dôsledok predpokladu invariantnosti štruktúry a zákonitostí správania). Skutočne systémové nazeranie však je predovšetkým procesuálnym nazeraním a predpoklad neustálej zmeny (aj štruktúry a správania) by mu mal byť vlastný. V tejto súvislosti sa zvykne tiež hovoriť a „poriadku prostredníctvom fluktuácií“ [Prigogine 1974] a veľa sa už tiež vykonalo na poli metód a techník umožňujúcich formalizáciu, analýzu a predikciu procesov takýchto zmien [Haken 1977; Nicolis—Prigogine 1976, Zeeman 1977]. Súčasne s tým sú však čoraz zrejmejšie aj možnosti a medze rýdzo kvantitatívnych prístupov. Nie, že by šlo o zatracovanie kvantifikácie ako takej, jednoducho sa mení jej pojmá. Experti čoraz častejšie utekajú k tzv. „mäkkým údajom“, ktoré síce neoplývajú počtom desiatinných miest, zato však umožňujú prekročiť hranice možností oficiálnych štatistík smerom k skutočnej povahe javov, ktoré majú byť modelované. Tým sa súčasne aj posúva predstava o tom, čo je vhodný údaj pre systémo-dynamický model a čo nie. Aj veľmi pekný model môže zostať slepým monštrum, ak ho nevybavíme kvalitnými čídlami. Jedným z najcitlivejších ukazovateľov existencie a kvality takýchto čídiel je schopnosť modelu správať sa cieľovo. *Problém riešenia cieľov a cieľového správania* modelu má aj celý rad významných meritórnych a pragmatických implikácií. Stačí spomenúť, že doterajšia prax sa zväčša obmedzovala na prácu s exogénne zadávanými cieľmi a ich mimomodelovú interpretáciu.

Pritom však identifikácia, hierarchizácia a analýza cieľov by mala byť uskutocňovaná rovnakým spôsobom ako identifikácia štruktúry a analýza vývojových trajektórií či spôsobov správania skúmaného systému, t. j. endogénne. Ak sú totiž systému imanentné zákonitosti vývoja, sú mu imanentné aj stavy, ku ktorým tento vývoj tenduje. Pokusom o rozpracovanie teoretickej výkladovej schémy problému cieľovosti je tzv. teleonómia [Potůček 1980; 1983]. V inštrumentálnej rovine možno medzi pokusy o riešenie tohoto problému rátať už citované práce I. Prigoginea, H. Hakena, E. C. Zeemana, ktorý nadviazal na pionierske dielo R. Thoma a ďalších [prehľadové state na toto téma u nás publikovali: Andrášik [1981; 1982], Krempašský [1982]. Popravde však treba konštatovať, že aj potom, keď budú všetky spomenuté problémy výskumne spracované, modely zostanú modelmi. Svoju dôveru voči nim bude treba neustále spochybňovať. Jednu z možností poskytuje *multimodelovanie* [Habr 1974]. Veľmi voľne ho možno definovať ako riešenie jediného problému paralelným nasadením viacerých modelovacích metód a techník opierajúcich sa o rozdielny aparát, o rozdielne metodologické východiská. Ani multimodelovanie však nemôže nič zmeniť na platnosti princípu primátu teórie pred empiriou. Nedobre konceptualizovaný problém možno modelovať desatorakým spôsobom, na zlej konceptualizácii sa tým máločo zmení. Pekným príkladom je kritika Hazela Hendersona na adresu západných ekonómov [Capra 1982]. Tvrdí sa v nej, že inflácia je množina veličín, ktoré ekonómovia vyradili zo svojích modelov. Nezostáva teda než zopakovať: dobrý model je produktom dobrej teórie, dobrá teória je produktom správneho chápania sveta, ktorý nás obklopuje. A s ním súvisí ešte posledný problém, na ktorý treba poukázať. Je ním *problém času*. Prirodovedcom, najmä biológom, je „mnohorakosť žitých časov“ faktom, o ktorom sa nediskutuje. V spoločenských vedách o ňom nájdeme sporadickú zmienku najmä v ekonómii a sociológii [Hrubý 1974; Alan 1977]. Prax modelovania a najmä prognózovania zostáva touto diskusiou nedotknutá — voľba horizontu prognóz, taktu prognostických modelov i interpretácia prognóz sa naďalej riadia (pokiaľ ide o čas) cyklickým pohybom nebeských telies — nech už sa sociálne a ekonomické procesy akokoľvek zrýchľujú, nech už sociálne systémy prechádzajú akýmikoľvek peripétiami na svojej vývojovej trajektérii, nech už je ireverzibilita času akokoľvek zrejímavá. Dôsledky takéhoto počínania možno ilustrovať na viacerých príkladoch, od nekvalifikovaného zadávania prognostických úloh (rok 2000 sa časom prežil a nahradil ho rok 2010) až po nesprávnu interpretáciu temp rastu v medzinárodnom kontexte.

Záver

Záverom si možno položiť oprávnenú útažku: Môže *systémová dynamika* prežiť rok 2000? Podľa môjho názoru môže. Bude však musieť prestať byť *systémovou dynamikou*, ako ju dnes poznáme. Bude sa musieť stať nástrojom systematickej heuristiky, nástrojom spôsobilým skúmať tak zjavné vlastnosti sociálnych systémov, ako sú komplexnosť, variabilita štruktúr, cieľov, času a podobne. Istú zmenu však budú musieť doznať aj spoločenská vedci. Povaha problémov, ktoré sa pred nami vynárajú, by to aspoň vyžadovala.

Literatúra

- Alan, J. a kol.: *Komplexný prognostický model oblasti práce*. In: *Výskumné práce* č. 41, diel I., II. Bratislava, ČSVÚPSV 1978.
 Alan, J. — Gál, F.: *Možnosti a meze prognostického modelování*. Sociologický časopis 1981, č. 1.
 Alan, J.: *Sociologická interpretace věku*. Sociológia 1977, č. 1.

- Andrášik, L.: *Bifurkačné teórie a úsilie dialektizácie pozitivisticko-scientistickej ekonómie*. Ekonomický časopis 1981, č. 4.
- Andrášik, L.: *Zrýchlenie rastu synergizmu a nároky na metódy jeho skúmania*. Ekonomický časopis 1982, č. 5. 6.
- Andrej, L.: *Synergetika*. Vesmír 1982, č. 7.
- Bossel, H. — Strobel, M.: *Experiments with an „Intelligent“ World Model*. Futures 1978, No. 3.
- Burget, I.: *Strukturální modelování*. Praha, ÚFS ČSAV 1982 (nepublikovaný text).
- Burns, J. R.: *Converting Signed Diagrams to Forrester Schematics and Converting Forrester Schematics to Differential Equations*. IEEE Transactions on System, Man and Cybernetics, Vol. SMC-9, 1977, No. 10.
- Capra, F.: *The Turning Point: A New Vision of Reality*. Futurist 1982, No. 6.
- Daub, M.: *An Examination of the Nature of Errors in Aggregate Economic Predictions*. The Review of Economics and Statistics, Vol. LIX, 1977, No. 2.
- Faifr, V. — Gál, F. — Potůček, M. — Zeman, M.: *Modelování společenských systémů metodou KPM*. Praha, Sportpropag 1981.
- Faifr, V.: *Kvantifikace nelineárních závislostí v metodě KPM*. Praha, ÚVT SPK 1983 (kandidátská dizertační práce).
- Fitz, R. — Hornbach, D.: *A Participative Methodology for Dynamics Models through Structural Models*. Proc. Sevenths Annual Pittsburg Conf. of Modelling and Simulation, 1976, sept.
- Forrester, J. W.: *Urban Dynamics*. Cambridge, Mass., Wright Allen Press 1969.
- Forrester, J. W.: *World Dynamics*. Cambridge, Mass., Wright Allen Press 1971.
- Gál, F. a kol.: *Dlhodobá prognóza rozvoja životnej úrovne a jej jednotlivých komponentov*. Bratislava, VÚŽÚ 1980 (záverečná výskumná správa).
- Gál, F. a kol.: *Prognóza vybraných charakteristik sociálneho rozvoja do roku 2000*. Bratislava, VÚŽÚ 1981 (štúdia).
- Gál, F.: *Správa o metóde KPM*. Praha, Sportpropag 1983.
- Gelovani, V. A. — Egorov, V. A. — Mitrofanov, V. B. — Piontkovskij, A. A.: *Issledovanie vlijanija upravlenija na globalnuju model Forrestera*. In: *Problemy kibernetiki* 31. Moskva, Nauka 1976.
- Habr, J.: *Multimodelování*. Ekonomicko-matematický obzor 1974, č. 2.
- Haken, H.: *Synergetics*. Berlin — New York, Springer Verlag 1977.
- Hrubý, P.: *Metody ekonomického času*. Praha, Institut československého komitétu pro vědecké řízení 1974.
- Kavan, J.: *Identifikace zpětnovazebních cyklů v komplexních prognostických modelech*. Praha, ÚVT SPK 1981 (nepublikovaný text).
- Kornai, J.: *Anti Equilibrium*. Amsterdam, North-Holland Publishing Company 1971.
- Krempaský, J.: *Fyzika v sociologii*. Čs. časopis fyz. A. 32, 1982.
- Krempaský, J.: *Vznik nových kvalit očami fyzika*. Pokroky matematiky, fyziky a astronomie 1982, č. 4.
- Kuhn, T. S.: *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago, Univ. Press 1960.
- Nicolis, G. — Prigogine, I.: *Self-Organization in Non-Equilibrium Systems*. New York, Wiley 1977.
- Potůček, M.: *Zobrazení cílů v modelech systémové dynamiky*. Ekonomicko-matematický obzor 1980, č. 3.
- Potůček, M.: *Dialog o zobrazení příčin a cílů v prognostickém modelování*. Ekonomicko-matematický obzor 1983, č. 1.
- Prigogine, I.: *Termodynamika života*. Čs. časopis fyz. A23, 1973.
- Prigogine, I.: *Poriadok pomocou fluktuácií a spoločenský systém*. Prednáška prednesená v decembri 1974 v Collège de France.
- Anglická verzia vyšla v: *Evolution Consciousness, Human Systems in Transition*, E. Jantsch — C. H. Waddington (Eds.), New York, Addison Wesley 1976.
- Kahn, R. J.: *System Dynamics and Catastrophe Theory*. In: *System Dynamics and Analysis of Change*. B. E. Paulré (Editor). New York, North Holland Publishing Company 1981.
- Stover, G. J.: *Including Future Events in System Dynamics Models*. In: *TIMS Studies in the Management Science* 1980, č. 1.
- Warfield, J. N.: *Binary Matrices in System Modelling*. In: *IEEE Transactions on Systems, Man and Cybernetics*, Vol. XMC-4, 1974, No. 5.
- Zeeman, E. C.: *Catastrophe Theory, Selected Papers 1972—1977*. Massachusetts, Addison-Wesley 1977.
- Zeman, M. a kol.: *Záverečná správa o výsledcích dílčího úkolu SPEV III-3/2.12*. Praha, Sportpropag 1980.
- Zeman, M.: *Uživatelská příručka komplexního modelu ČSTV*. Praha, Sportpropag 1981.

Ф. Гал: Проблемы моделирования социальных явлений с помощью методов системной динамики

Автор статьи освещает проблемы построения и практического применения одного из классов формализованных методов моделирования социально-экономических систем. В первой главе дается краткая характеристика системной динамики в том виде, в каком она была разработана Дж. В. Форрестером, а также ее варианта чехословацкого происхождения, называемого «Метод KPM». Затем освещается проблематика барьеров моделирования, вытекающая из характера отдельных шагов методики построения системно-динамической модели (качественный анализ, операционализация и индикация, формализация, количественный анализ модельных гипотез, генерирование прогнозов на модели). Особое внимание уделяется проблемам внедрения системно-динамических моделей и их перспективам. Что касается перспективных проблем системно-динамического моделирования, то автор обращает внимание на проблему комплексности, проблему взаимоотношения структуры и динамики, проблему целей и целевого поведения моделируемых систем и проблему времени.

Summary

F. Gál: Problems of Modelling Social Phenomena with the Aid of the Methods of System Dynamics

The present paper discusses problems of the contribution and practical applicability of one of the classes of formalized methods of modelling socio-economic systems. In the first chapter, system dynamics is briefly characterized in the form given to it by J. W. Forrester, and as its variant of Czechoslovak provenience designated as „KPM Method“. The subsequent discussion concentrates upon problems of the barriers of modelling ensuing from the character of individual steps of the methodical process of constructing the system-dynamic model (qualitative analysis, operationalization and indication, formalization, quantitative analysis of model hypotheses, generation of prognoses on the model). Independent attention is devoted to problems of the implementation of system-dynamic models and their prospects. As concerns the prospective problems of system-dynamic modelling, attention is called to the problem of complexity, the problem of the relation between structure and dynamics, the problem of goals and the goal-directed action of modelled systems, and the problem of time.

Kultura v zrcadle dějin filozofie

Praha. Mladá fronta 1982, 376 s.

Nakladatelství Mladá fronta vydalo v roce 1982 zajímavou publikaci *Kultura v zrcadle dějin filozofie* (v ruském originále *Istorija filosofii i voprosy kul'tury*) obsahující osm statí, tematicky zaměřených na problematiku kultury a společnosti. Autoři statí věnují pozornost některým klíčovým momentům ve vývoji evropské kultury, to jest buď těm momentům, jež jsou pro jednotlivé etapy tohoto vývoje charakteristické, nebo momentům představujícím v kulturním vývoji určité zlomy. Vycházejí přitom z analýzy autentických dobových materiálů, které konfrontují se současnými poznatky o příslušných společenskohistorických situacích. Tento přístup umožňuje pohlížet na dosavadní kulturní vývoj nejen očima dnešního člověka, ale i pohledem bezprostředního účastníka událostí tvořících mezníky v evropských dějinách a pochopit tak lépe jak podstatu těchto událostí, tak i jejich odraz ve vědomí lidí.

Publikace nemá bezprostředně sociologický charakter, přesto je však pro sociology zajímavá, neboť ukazuje na historické a ideologické zdroje řady sociologických koncepcí souvisejících nejen s pojetím kultury, ale i celkovým chápáním společnosti, úlohy jednotlivce v dějinách i úlohy státu ve formování způsobu života. Z myšlenkového bohatství evropské civilizace si autoři statí vybírají především problémy a osobnosti spojené s konstituováním evropského racionalismu a zřejmě záměrně opomíjejí ty proudy v evropském myšlení, které jsou spjaté s iracionalismem, kontemplací a s nejrůznějšími formami fideismu a deismu. Celý sborník statí tak zdůrazňuje určitou vývojovou linii evropského společenského myšlení, která má počátky v antickém pojetí světa a v základních rysech se formuje v období renesance, kdy obecný filozofický pohled na člověka a jeho místo ve světě vykrystalizoval do vyhraněné společenské teorie, založené na víře v konstruovatelnost a tím i možnost optimalizace společenského systému na základě poznání historicky neměnných potřeb, zájmů a vlastností člověka. Toto pojetí (ve sborníku podrobně analyzované L. M. Batkinem ve statí *O problému historismu v italské renesanční kultuře*) představuje myšlenkový základ, z něhož čerpají velké teoretické systémy francouzského utopismu (např. Fourier) a zprostředkovaně i Comtova sociologie. Myšlenková tradice v publikaci analyzovaná je dodnes živá a v transformované podobě se objevuje jak v různých utopických koncepcích vývoje společnosti, tak v podobných formách technokratismu a scientismu.

Přestože bezprostředním záměrem autorů nebylo poukázat na relaci mezi filozofickým a sociologickým myšlením, poskytuje publikace zajímavý pohled nejen na dnes již málo uvědomované zdroje vymezení jednotlivých sociologických pojmů, ale i na myšlenkové zázemí, z něhož vyrůstaly první sociologické koncepce devatenáctého století. Koncentrace na myšlenkové proudy spjaté se západoevropským racionalismem má ovšem z tohoto hlediska určité slabiny, neboť sice umožňuje postihnout základní směr vývoje evropského myšlení, opomíjí však nejrůznější (racionalismu protikladné) teologické a iracionalistické koncepce, tedy ty proudy, které znovu ovlivnily evropské myšlení a tím i sociologii ve dvacátém století.

Výklad racionalistického evropského myšlení dovádí publikace až k období počátku osvícenectví. Nezaznamenává proto již kritiku racionalistického chápání společnosti a kultury spjatou s romantismem, který jako první poukázal na meze pojetí světa založeného na manipulaci přírodou, společností i člověkem jako takovým. Protiklad kultury a civilizace, tedy řečeno s Kantem, protiklad mezi tím, co člověka zjemňuje, a tím, co mu dává do rukou prostředky k ovládnutí světa, včetně přírody a sociálního života, který výrazně ovlivnil další pojetí kultury, vstoupil tak do centra pozornosti autorů seborníku pouze okrajově, a to ke škodě věci, neboť tato výchozí poloha přístupu k problematice vztahu mezi kulturou a společností se silně promítla do vývoje evropského myšlení (zejména pokud jde o kulturní a sociální antropologii) již v devatenáctém století.

Ze sociologického hlediska je publikace zajímavá výběrem těch teoretických systémů, které vznikly v období společenských krizí a reflektovaly proto složité otázky společenských změn. Předmětem zkoumání je především praktická životní filozofie, plnící ideologické funkce ve společenských zápasech a zároveň sloužící jako nástroj pochopení reálně probíhajících společenských procesů. Výběr těch filozofických koncepcí, které jsou těsně spojeny s praktickým jednáním lidí a s úlohou státu ve formování společenského života, umožňuje poznat, jak byl v obdobích společenských

změn chápán problém hodnot lidského života, jaké byly názory na možnost ovlivňovat a projektovat společenský vývoj tak, aby společnost zajišťovala podmínky pro uchovávaní a rozvíjení vlastností a schopností člověka.

Úvod k publikaci tvoří stať A. F. Loseva *Historický čas v kultuře klasického Řecka*, zabývající se problematikou historismu ve filozofických systémech Platóna a Aristotela. Přesto, že specifikou filozofického pohledu se poněkud vymyká z rámce celé publikace, je její zařazení naprosto logické. Losev totiž poukazuje na období, kdy se pod vlivem závažných společenských změn (rozklad antické polis a její přeměna v helénistický stát) poprvé v evropském myšlení formují teorie o podstatě, organizaci a cílech společnosti, vedoucí k uznání státnosti za nejvyšší formu kulturně historického bytí a soustřeďující se proto na otázky státu, jeho základních elementů a forem.

Vývoji římské společnosti a obrazu kultury v římské literatuře v době od posledních let republiky do konce vlády Flaviovců je věnována stať G. S. Knabeho *Pojetí kultury ve starém Římě a raný Tacitus*. Knabe vychází z těsného sepětí římské kultury, státnosti a politiky, pod pojmem římská kultura rozumí především činnost zaměřenou na organizaci společnosti a historicky se vyvíjející normy této činnosti. Rozporuplný vývoj takto chápáné kultury a jeho podmíněnost řadou společenských změn, jež se ve starém Římě odehrály v poměrně krátkém sledovaném časovém úseku, dokládá rozбором některých závažných děl, reflektujících základní problémy římské kultury a římské společnosti v tomto období. Ukazuje, jak původní republikánská koncepce Ciceronova, založená na ideální jednotě individua a společnosti, realizované v každodenní praxi i historii státu, ztrácí již u Vergilia svou absolutnost a v období císařství se štěpí na dvě protichůdná pojetí — pojetí dynamické, pragmaticky povyšující energii a osobní schopnosti na základ hodnotového systému společnosti a pojetí tradiční, konzervující císařstvím již překonaný společenský, politický a mravní systém republiky. Zvláštní pozornost si zasluhuje Knabeho interpretace Tacitovy *Germanie*. Knabe totiž v tomto díle nevidí pouze obraz krize a postupujícího rozkladu systému hodnot římské společnosti, ale zároveň „objevuje“ Tacita jako jednoho z prvních autorů formulujících myšlenku dvojakosti rozporu mezi civilizací a primitivismem, mezi kulturou a přírodním způsobem života.

Autorem třetí stati, nazvané *Od 'Apoteózy Tomáše Akvinského' k 'Aténské škole'* je A. Ch. Gorfunkel. Ústředním motivem Gorfunklovy práce je zásadní historicko-kulturní posun, který se projevil v přechodu od středověké kultury a scholastiky k renesanci a jejímu filozofickému myšlení. Tuto změnu ilustruje Gorfunkel konfrontací fresky Andrey da Firenze Apoteóza Tomáše Akvinského, neúplněji vyjadřující filozoficko-teologické koncepce dominikánského řádu, s Raffaelovou freskou „Aténská škola“, představující ztělesnění renesanční humanistické kultury. Podrobný a zasvěcený rozbor těchto děl umožňuje autorovi nejen dokumentovat to, jak se radikální změny ve filozofickém myšlení promítly do oblasti umění po obsahové stránce a jakými proměnami prošel umělecký jazyk v tomto období, ale také objasnit společenské a ideologické souvislosti těchto změn. Gorfunklovi se tak v této stati podařilo skvělým způsobem postihnout charakter doby, v níž vznikaly první ucelené sociální teorie založené na principech racionalismu, což v kontextu celého sborníku (a zejména vzhledem k následující stati) umocňuje význam jeho příspěvku.

Na Gorfunklovu práci navazuje L. M. Batkin stať *O problému historismu v italské renesanční kultuře*. Snaží se postihnout nové, charakteristické prvky, které vnesl renesanční humanismus do chápání ducha a rytmu dějin. Jde o přenesení mýtu o zlatém věku z minulosti do přítomnosti, odstranění sakrálnosti, princip lidské aktivity a pocítování nevyčerpatelnosti doby a otevřenosti historie. Batkin se soustřeďuje na díla dvou velkých renesančních myslitelů, Machiavelliho a Guicciardiniho, kteří se pokusili o výklad historie a politiky a položili přitom základ racionalistického chápání společnosti a jejího vývoje. Oba tyto myslitelé se zkoumáním minulosti snažili odhalit neměnné principy uspořádání lidské společnosti. Smyslem jejich snažení, stimulovaného přesvědčením o tvárnosti společenského života, bylo nalézt prostředky k účinným zásahům do organizace společnosti. Batkin správně poukazuje na ty myšlenky Guicciardiniho a především Machiavelliho, které se staly trvalou součástí sociálního myšlení a byly v pozdější době dále rozvinuty. Jedná se zejména o otázku role osobnosti, osobní energie a vůle individua ve společnosti a o etické aspekty (či v tomto případě spíše jejich absenci) v politice a společenském životě vůbec. Batkin se sice nezabývá vyústěním těchto myšlenek do pozdějších sociálních teorií a jejich vlivem na sociologické myšlení, v závěru své výborně napsané práce však poukazuje alespoň na to, že právě racionální základ renesančního humanismu umožnil vznik racionalistických sociálních utopií a v určitém slova smyslu tak ovlivnil i vznik sociálního inženýrství.

V. M. Boguslavskij hodnotí význam myšlenek filozofa Michela de Montaigne v době

vystřízlivění z nekritického nadšení pro renesanci a přínos tohoto autora pro řešení jedné z nejnaléhavějších otázek té doby, otázky jaká kultura má nahradit kulturu středověkou a jaké cesty k ní vedou. Ve statí *Montaigne a filozofie kultury* se zaměřuje na základní rozpory charakterizující krizi hodnotového systému západoevropské společnosti v době přechodu od středověku k novověku tak, jak jsou obsaženy i v Montaignově dile. Akcentuje především dilemata *Nový svět či antika?*, *příroda či rozum?*, *vědění nebo nevědomost?*, *egoismus nebo altruismus?*. Na žádnou z těchto otázek (krystalizujících opět do podoby základního rozporu mezi kulturou a civilizací na jedné straně a přírodou a primitivismem na straně druhé) není Montaigne schopen dát jednoznačnou odpověď. Proto jeho dílo obsahuje celou řadu antinomií, které se Boguslavskij snaží ve své interpretaci co nejvíce zmírnit. Zdá se však, že vzhledem k celkové koncepci publikace by bylo vhodnější naopak využít rozboru těchto antinomií k lepšímu porozumění složitému období přechodu od středověké k novověké kultuře a k lepšímu pochopení sociálních teorií, které v této době vznikly. V každém případě by bylo vhodné upozornit na neřešitelnost těchto rozporů ve zkoumaném období a na to, že právě vědomí této neřešitelnosti se stalo jedním z hlavních impulsů pro rozvoj sociálního a zejména sociálně utopického myšlení.

Pojetí kultury dalšího velkého myslitele, Francise Bacona, objasňuje ve statí *Idea kultury v učení Francise Bacona* J. P. Michalenko. Za jeden z největších přínosů Bacona považuje představu kultury jako výtvaru lidského rozumu a lidské činnosti. Tato představa umožňuje Baconovi zdůraznit klíčovou úlohu lidské aktivity ve vývoji kultury a společnosti. Základním prostředkem cílevědomého ovládnutí přírodních a společenských sil (v tom Bacon vidí smysl kultury) je proto kontinuální rozvoj věd. Michalenko správně zdůrazňuje tyto momenty Baconova díla, poněkud však nedoceňuje specifický problém funkce vědy a techniky ve společnosti, tak, jak jej právě Bacon jako první formuloval a pokoušel se jej řešit. Nevyužívá proto ani možnosti právě na příkladu Baconova učení poukázat na existenci rozdílných přístupů k řešení problému společnosti a jejího vývoje v renesančním myšlení.

Člověk, společnost, státnost a kultura v pojetí západoevropských teoretiků přirozeného práva 17. století je název statí V. V. Sokolova, v níž autor rozebírá učení Thomase Hobbesa, Benedikta Spinozy a Johna Locka se zvláštním zaměřením na problematiku společnosti, státnosti a kultury. Jako hlavní přínos teorie přirozeného práva sedmnáctého století uvádí vytyčení problému člověka jako přírodní a společenské bytosti a jako společenského subjektu; novou formulaci problému lidské svobody a řešení sociálně etických úkolů; chápání fenoménu státnosti jako projevu a faktoru kultury a hluboké proniknutí do problematiky materiální stránky lidského života. Sokolov se snaží vymezit také individuální přínos jednotlivých myslitelů, zde však naráží na problém, který se mu nepodařilo překonat. Hobbes, Spinoza i Locke patří mezi největší sociální teoretiky, jejichž díla jsou natolik závažná, že celkový význam nemůže být na tak malém prostoru dostatečně zhodnocen. (Platí to zejména o Hobbesovi, „inspirátorovi“ té linie sociálního myšlení, která má počátky u Machiavelliho a v jednom ze svých pozdějších vyústění vede přes Schopenhauera a Nietzscheho až k fašistické ideologii). Proto se domnívám, že Sokolov se měl (podobně jako někteří další autoři sborníku) zaměřit na celkový přínos teorie přirozeného práva a nesnažit se o podrobný rozbor a konfrontaci děl jednotlivých autorů.

Posledním příspěvkem v publikaci je práce B. M. Mejerovského *Angličtí moralisté 18. století o 'přírodě člověka'*, věnovaná problému sociálního, morálního a estetického citění. Mejerovskij staví proti Shaftesburyho a Hutchesonovu autonomnímu pojetí morálky, založeném na sepětí etického s estetickým, kritický realismus Mandevilla a jeho formulaci sociální podminěnosti a relativity morálky. Mejerovského stať je zajímavá, zakončení celého sborníku právě touto prací se však zdá poněkud nelogické. Mnohem logičtější by bylo dovést závěr publikace spíše směrem k francouzskému osvícenství.

Přes poměrně velký počet autorů, kteří se na publikaci podíleli, a přes složitost a rozsáhlost zpracovávané tematiky působí celá kniha velice kompaktním dojmem. Svědčí to o těsné spolupráci jednotlivých autorů, projevující se nejen v přístupu k dané problematice a metodě práce (základním jednotčícím prvkem zde byl pohled na kulturní vývoj pod zorným úhlem jeho odrazu ve filozofickém a sociálním myšlení), ale i v dodržování základní linie výkladu. Kvalita jednotlivých příspěvků je však nevyvážená. Vedle brilantně napsaných (Knabe, Gorfunkel, Batkin) jsou ve sborníku publikovány i statí průměrné a statí, které mají pouze kulturně historický význam (Boguslavskij, Sokolov). Základním problémem publikace je to, že nedává představu o sociologickém a ideologickém vyústění jednotlivých analyzovaných koncepcí v současnosti. Tím, že nevěnuje pozornost dalším osudům racionalistických koncepcí dějin a člověka, se jí nepodařilo ani ukázat na reálné sociální funkce, které tyto koncepce

plnily ve vývoji západoevropské společnosti. Chybí i vymezení místa racionalistického pojetí společnosti v západoevropském myšlení a jeho dopad na společenskou praxi. Filozoficko-historický rozbor tak postrádá sociologické zhodnocení, bez něhož zůstává výklad geneze každé myšlenkové soustavy neúplný.

Přes uvedené nedostatky je však třeba hodnotit publikaci *Kultura v zrcadle dějin filozofie kladně*. Nejen proto, že novým a podnětným způsobem zpracovává tematiku kulturního vývoje Evropy, ale především proto, že otvírá řadu problémů v oblasti teorie i sociologie kultury a dějin sociologického myšlení. Je přitom psána poutavě a vzhledem k atraktivitě témat, o nichž pojednává, lze očekávat, že vzbudí zájem nejen mezi kulturology a sociology, ale v mnohem širším čtenářském okruhu. Zároveň představuje i určitou výzvu sociologům, aby se v mnohem větší míře věnovali otázkám sociologie vědění a sociologie ideologií, a to v první řadě na základě analýzy konkrétních historických materiálů.

Ondřej Hubáček

Bohumír Kvasnička: Socialistická spoločnosť a náboženstvo (Systémová integrácia socialistickej spoločnosti a náboženstvo s osobitným zreteľom na modernizačné úsilie kresťanstva).

Bratislava, Veda 1982, 282 s.

Na problematiku upevňování vědeckého materialistického světového názoru socialistické osobnosti se v posledních letech zaměřilo nemálo odborného úsilí. V monografické práci Bohumíra Kvasničky se setkáváme s koncepčně vyhraněným, uceleným pojetím otázek vztahu náboženství a socialistické společnosti na bázi procesu systémové integrace. Uvedená publikace představuje syntetizující výsledky mnohaleté práce koncipované již v sedmdesátých letech. Seznamujeme se s dílem mimořádně aktuálním, spojujícím aspekty filozofické, politické, sociologické a historické do jednotného přesvědčivého celku, který nutně zaujme odbornou i čtenářskou obec svou vědeckou fundovaností, ideologickým přístupem, ale také sdělností jazyka a bohatým stylem. Pro tyto své nesporné přednosti je uvedená práce přitažlivá také pro širší okruh čtenářů.

Kniha je rozdělena do pěti tematických kapitol, z nichž každá je opatřena bohatým poznámkovým aparátem.

V první kapitole nazvané *Integrace společnosti a náboženství*, seznamuje autor čtenáře s hlavními pojmy, východisky, teoretickými a metodologickými přístupy uplatňovanými v práci. Podává kritický přehled buržoazního systémového chápání společnosti a pojmu integrace. Vychází z marxisticko-leninského, systémového, dialekticko-materialistického chápání společnosti a pojem integrace společnosti interpretuje jako „dialektický, objektivně probíhající a řízený proces sjednocování podsystemů a elementů společnosti, sociálních skupin a jednotlivců, proces rozvoje a upevňování systému společnosti jako dialekticky jednotného a diferencovaného celku, prováděného progresivními změnami jeho kvality“ (s. 20–21).

Značná část kapitoly je věnována funkcím náboženství, které autor vysvětluje společensko-ekonomickými charakteristikami antagonistických společností, kde náboženství svým sociálním, vyhraněně třídním působením jakožto integrální součást společenského a státního mechanismu vždy mimořádně napomáhalo procesu integrace vykořisťovatelských společností, přispívalo a přispívá k jejich relativní integrovanosti v souladu s potřebami a zájmy vládnoucích tříd. Při zkoumání sociálních funkcí náboženství z hlediska marxisticko-leninské sociologie vychází autor z vědeckého, historicko-materialistického objasňování jeho podstaty. Na rozdíl od buržoazní sociologie, která na základě tzv. integrační teze absolutizuje sociální, systémový a historický dosah a význam integrační funkce náboženství, autor považuje tuto funkci za nespecifickou, druhotnou a částečnou, typickou jen pro předsocialistické společnosti. Za základní a specifickou společenskou funkci náboženství označuje funkci iluzivně kompenzační. Autorovo pojetí funkcí náboženství ovšem vyžaduje ještě širší rozpracování se zaměřením zejména na problematiku styčných bodů mezi společenským a individuálním vědomím.

Druhá kapitola je zaměřena na historický vznik, vliv a zejména funkčnost náboženství a jeho třídní úlohu v systémové integraci předsocialistických společností. Na konkrétních faktech autor rozebírá skutečnost, že náboženství, resp. křesťanství, se stalo jedním z nejúčinnějších ideologicko-mocenských prostředků integrace feudalismu, dále že všeobecnou krizí, rozklad feudální společnosti a nástup kapitalismu doprovázela krize náboženská související s postupným rozvíjením procesu sekularizace a s následným narůstajícím militantním antikerikalismem.

Na bohatém faktografickém materiálu, opírajícím se o dějiny dělnického hnutí, dějiny politických stran, znalosti encyklik i beletrie se čtenář čtivým a zasvěceným způsobem seznamuje s funkčním postavením křesťanství v kapitalismu, které aktivně bránilo, upevňovalo a integrovalo kapitalistický systém. Jak autor demonstrovuje na historických událostech, tuto stabilizační, integrační funkci sehrávala náboženská ideologie a oficiální církve zejména v kritických obdobích existence kapitalistických států, tj. při vzestupu revoluční vlny (VŘSR) a při vojenských konfliktech (krajně konzervativní, antikomunistická zahraniční politika Vatikánu za II. světové války, fašistické diktatury a tzv. katolický korporativismus křesťanství atd.).

Všeobecně klesající trend společenského postavení a oslabování působnosti křesťanství, úměrné rozvoji sekularizačního procesu, dokládá autor sociologickými poznatky z četných výzkumů religiozity a kriticky hodnotí věcný podklad snah nemarxistické sociologie usilující zdůvodnit možnosti opětovného oživení religiozity. Poukazuje dále na to, že kapitalismus „obohatil“ problematiku kořenů náboženství o historicky nové jevové prvky a na koncilových dokumentech a encyklikách dokresluje úsilí a snahy církevních kruhů oživit integrační funkci náboženství v soudobých společnostech. Seznamuje také se záměry oficiálních církví a vládnoucích kruhů kapitalistických zemí obnovit aktivní vztah lidí k náboženství pomocí příkazů, zákonů a směrnic církevních institucí, ale zejména prostřednictvím politických stran a dalších mimokulturních organizací.

Ve třetí kapitole autor rozebírá otázky vývoje socialismu a jeho vztahu k náboženství v souvislosti s procesem *integrace*, který je zde vysvětlován jednak historickou konfrontací obou jevů a jednak charakterem socialismu jako systému obecně. Dospívá k závěru, že v socialistickém systému se od základu mění společenská pozice náboženství a především se eliminuje jeho tradiční sociální funkce. „Ze systémového hlediska nemohou být náboženská ideologie, instituce a vztahy vlastními organickými a funkčními elementy socialistické nadstavby ... náboženství přžívá v nadstavbě nad konkrétní socialistickou společností jako cizí a disfunkční jev“ (s. 110). Tyto zásadní změny sociální pozice a funkcí náboženství v podmínkách socialismu, vyjadřované politickými, právními a ideologickými principy vztahu socialistického státu k náboženství a církvím, se zrcadlí především v rozvíjející se sekularizaci.

Zejména hodnotná je v této kapitole část, v níž autor kriticky vyhodnocuje některé sociální a gnozeologické příčiny přžívání náboženství v socialismu, jako jsou: různé neantagonistické rozpory (město — vesnice, fyzická — duševní práce), některé společenské jevy, jako přetrvávání náboženských přžitků, dílčí nedostatky společenského řízení, živelnost sekularizačního procesu, nedůslednost některých ateistů, některé sekundární průvodní jevy vědeckotechnické revoluce aj. Konečně je také pro existenci religiozity v socialistickém systému nezanedbatelná aktivita náboženských organizací, které podporují reálnou nebo potenciální protiintegrační a dezintegrační sílu náboženství ve většině dnešních socialistických zemí. Autor uzavírá, že „konečný praktický efekt vlivu náboženství na proces integrace socialistické společnosti je výslednicí protikladných sil, která odpovídá historickým podmínkám vůbec a reálnému vývoji socialismu zvlášť. Náboženství není schopné proces integrace společnosti rozhodujícím způsobem ovlivnit, a tím méně znemožnit“ (s. 115).

V rámci třetí kapitoly jsou také seriózně rozebírány otázky národa, národních a kulturních tradic a jejich historické interpretace na pozadí náboženství. B. Kvasnička tyto interpretace klasifikuje jako nevědecké a tendenční a na konkrétních dokumentech dokládá pravou, politicky reakční povahu některých historických souvislostí našich dějin.

Ve čtvrté kapitole se autor zaměřuje na *modernizační úsilí křesťanství*, jeho jednotlivé tendence, příčiny a podstatu v souvislosti s urychlujícím a prohlubujícím se všobecným procesem sekularizace. Na pozadí historických, sociálních a filozofických aspektů nejdříve fundovaně rozebírá otázku náboženské mystifikace skutečnosti a zdůrazňuje zejména omezené poznávací a sociálně mobilizující potence náboženství, jakož i jeho limitovaný vztah k vědeckému a sociálnímu pokroku, k emancipačnímu úsilí lidstva.

Z obdobného úhlu rozebírá křesťanství a jeho soudobé modernizační úsilí, které demonstrovuje na názorech křesťanských „novátorů“ a teologizujících revizionistů usilujících o obhájení společenské pozice a sociální funkce náboženství. Dále kriticky hodnotí „progresivní potence“ křesťanství, zejména tezi o „revolučnosti náboženského protestu“, poukazuje na historické souvislosti a skutečné ideové politické kořeny masových sociálně náboženských konfliktů středověku a raného novověku (např. selská hnutí a války). Uzavírá, že „snahy o modernizaci, včetně teze o „progresivních potencích“, v zásadě nic nemění na marxisticko-leninské analýze nábo-

ženství (křesťanství), jeho ideologie a sociální úlohy“ (s. 199). Správně podotýká, že marxisticko-leninská kritika však musí odhalovat zejména skutečné motivy, povahu a smysl modernizačních aktivit křesťanské ideologie.

Pokud jde o vztah socialismu a křesťanství, autor zdůrazňuje nejen zásadní historický rozdíl mezi nimi, ale především jejich neslučitelný obsahový protiklad, klasifikuje křesťanství i přes jeho modernizační snahy jako „brzdu rozvoje socialismu, překážku jeho integrace, prostředek jeho dezintegrace“ (s. 200).

Za sociologicky nejvyhraněnější, obsahově a formálně nejvyváženější považujeme *kapitulu pátou*, pojednávající o *procesu integrace socialistické společnosti a pracujících věřících*. Společenská závažnost této kapitoly jako vlastního téžisť celé práce je navíc aktualizována zостřenou linií antikomunismu tzv. východní politiky Vatikánu dnešních dnů.

Východím bodem důkladné sociologické, filozoficko-historické analýzy náboženské situace naší země od předúnorového údobí po dnešek je sociologická koncepce věřících jako skupiny poměrně dobře integrované v rámci socialistické společnosti. Věřící jsou zde charakterizováni nejen společným znakem náboženské víry, ale také generační, sociální, profesionální a zejména třídní společenskou diferencovaností, z níž vyplývá, že masovou a politicky rozhodující složkou věřících jsou příslušníci pracujících vrstev.

Při použití sociologických poznatků a historických rozborů nedávné minulosti autor dospívá k názoru, že rozhodující většina řadových věřících se na základě svých třídních a sociálních zájmů a zkušeností politicky integrovala na bázi socialismu a současně s upevňováním socialistického systému a rozmachu sekularizace „začíná politická integrace pracujících včetně řadových křesťanů přerůstat ve světónázorovou integraci“ (s. 227). I když nemalá část obyvatelstva dosud náboženský světový názor zastává, klade autor důraz na to, že v novodobém vývoji naší společnosti vždy převládala integrující síla sociálních zájmů a zkušeností nad vlivem náboženských názorů a konfesionálních předsudků.

Lze jistě rámcově souhlasit s autorem, že integrace řadových křesťanů v socialistické společnosti je organickým, kontinuálním a prohlubujícím se procesem. Nabízí se však současně otázka, zda (kromě jiných intervenujících charakteristik) konfesní segmentace proces integrovanosti nerozdměňuje a netřídí do různých vývojových forem a stadií, na něž by se měla sociologická analýza zaměřit více. Rozbor takových vlastností procesu integrace pracujících věřících, jako je například jeho tempo, dosažený stupeň, rozsah apod. by analyzovaný jev odkryl v jeho celistvosti, problematičnosti a diferencovanosti, a to plně v souladu s marxistickými metodologickými přístupy k problematice sociologie náboženství (viz práce sovětských autorů).

Cenným, zobecňujícím shrnutím autora je závěr, že „skutečný efekt politického působení náboženské ideologie v socialistické společnosti je v zásadě otázkou prostoru, který se mění v závislosti na stupni integrovanosti socialistického systému... zmenšování dezintegračního vlivu náboženské ideologie a politického klerikalismu je primárně záležitostí všestranného upevňování socialismu“ (s. 226). Nutno poznamenat, že právě z tohoto zorného úhlu se nám lépe objasňují některé vývojové situace v socialistických zemích, například v PLR.

K vlastní problematice socialistické integrace pracujících věřících v podmínkách rozvinutého socialismu je zaměřena subkapitola, v níž autor rozebírá některé zásadní momenty dané otázky jako jsou: imanentní síly socialismu a jejich schopnost eliminovat dezintegrační tendence existující v rámci socialistického systému i mimo jeho hranice; lidská aktivita a zejména společenská aktivita věřících jako zdroj pozitivní, integrující sociální zkušenosti; otázka prohlubování a rozšiřování socialistické demokracie aj.

Bez odborné zajímavosti není ani část pojednávající o náboženských skupinách a jejich sociologických charakteristikách, kde se autor mimo jiné dotýká některých citlivých otázek socialistického způsobu života (například spotřebitelský životní styl, velké rozdíly v majetkových poměrech lidí formálně stejného sociálního zařazení) a jejich vlivu na formování osobnosti socialistického člověka a pracujících věřících zejména.

Zvláštní pozornost je věnována závažné problematice odpolitizování náboženství a s ní úzce spjatým otázkám svobody náboženského vyznání v podmínkách socialismu, působnosti a vlastnostem veřejného mínění, tradicím a různým společenským konvencím a jejich vazbám na udržování nebo oživování religiozity. Dále autor analyzuje dialog marxistů a křesťanů a kriticky hodnotí pluralistické koncepce socialismu. Při rozboru problémů souvisejících se socialistickou integrací pracujících seznamuje čtenáře s ekumenismem a jeho specifickým dosahem v podmínkách socialismu.

Záver kapitoly je venovaný otázke vzťahu medzi integráciou socialistického spoločenstva a rozvojom jednotlivca, respektíve medzi socialistickou svetonázorovou integráciou mas a vďicím ako individuum. Autor v tejto súvislosti podtrhuje význam aktívnych postojů a prejavů človeka akožto subjektu, ktorý sa prispôbuje sociálnym zmenám, stále je rozvíja a na bázi vedeckého svetového názoru vytvára predpoklady svojej emancipácie. Proces emancipácie človeka súvisí teda s procesom integrácie, ktorý má „v podmienkach socializmu reálne, objektívne a imanentné systémové zdroje, sociálne progresívne ciele, hlboký humanizačný význam a dôsledky pre spoločnosť i človeka“ (s. 267).

Kniha Bohumíra Kvasničky *Socialistická spoločnosť a náboženstvo* je celkovo zdĺhavým sociologickým rozborom problematiky pomocou prvků systémovej, gnozeologickej a historickej analýzy, pri respektovaní zásadných politických kritérií. Charakteristickými rysmi a prednosťami práce jsou autorova snaha a schopnosť koordinovať veľké množstvo poznatkov, organicky propojiť obecné teórie s konkrétnymi údajmi a faktami aktuálneho obsahu a dosahu. Obzvlášť si ceníme toho, že práca nenabýva encyklopedický charakter, ale že rozsáhlý zhromaždený materiál je dôsledne vedený, triedený a analyzovaný základnými myšlienkami: integráciou spoločnosti. Zústáva ovšem skutočnosť, že obsahovou nosnosťou monografie poněkud oslabujú staršie používané prameny, čerpané väčšinou ze sedemdesiatych let, čo sa nepriaznivo prejavuje zejména v kapitolách pojednávajúcich o systémovej teórii spoločnosti a integrácii, kde by práci jistě obohatili niektoré novější poznatky. Zvláštnu pozornosť si zasluhuje také napríklad širšie rozpracovanie otázok spätosti integrácie a diferenciácie, aplikovaných na problematiku náboženstva a spoločenského vedomia vďicích.

Práce je nesporně inspiratívnym námětom pro další, teoreticky ještě důkladnější studium problematiky (například možnosti vzniku antagonistických třídních rozporů v reálném socializmu a jejich důsledek pro koncepci náboženství). Je to monografie podnětná pro všechny, kdo mají o tuto náročnou problematiku odborný i čtenářský zájem.

Marie Suchánková

Tvorčeskaja priroda socialističeskogo obščestvennogo soznanija (Tvorivá podstata socialistického spoločenského vedomia)

Moskva, Mysl 1980, 278 s.

Sovietska spoločenskovedná sféra intenzívne rozpracováva z najrôznejších aspektov teoretické problémy výstavby rozvinutej socialistickej spoločnosti.

Problematika spoločenského vedomia za socializmu je jednou z tých, ktorá je považovaná za profilujúcu a z tohto pohľadu k nej pristupujú pracovníci katedry filozofie Akadémie spoločenských vied KSSZ.

Kolektív sovietskych autorov, z ktorých je možné spomenúť N. B. Bikkenina, L. N. Moskvicëva, B. A. Voronoviča, pod vedením profesora Ch. N. Momdžana zhrnul súčasné aktuálne problémy z tejto oblasti.

Výsledkom je štúdia, v ktorej sú postihnuté vzájomné vplyvy socialistického spoločenského vedomia a bytia, charakterizované niektoré štrukturálne zmeny duchovnej sféry socialistickej spoločnosti a ilustrovaný vzostup jej aktívnej sociálnej úlohy. Popritom sa tvorivým spôsobom analyzujú nové javy spoločenského vedomia a dávajú odpovede na otázky, ktoré nastoľuje dynamika socialistickej spoločenskej praxe. Rozpracovanie problematiky predstavuje zároveň závažný príspevok k určeniu miesta a úlohy subjektívneho faktoru v súčasných procesoch.

Poznamenajme, že zároveň so štúdiou sovietskeho autorského kolektívu sa odborníkom i ďalším záujemcom o problematiku spoločenského vedomia u nás dostávajú do rúk pôvodné práce československých autorov. Význam recenzovanej práce však neznižuje ani táto skutočnosť, pretože v sovietskom zborníku nachádzame témata málo frekventované, alebo len minimálne riešené, ktoré pokrývajú „biele miesta“ problematiky vedomia spoločnosti za socializmu.

V recenzovanej práci sa viac ako doposiaľ sústredila pozornosť na zachytenie a komplexnejšie hodnotenie miesta spoločenského vedomia a jeho dôležitých prejavov v procesoch sovietskej reality. Napriek tomu, že v niektorých častiach je položený dôraz na filozofické a sociálnopsychologické aspekty analyzovaných problémov, zásadný význam má fakt, že sú tieto spravidla zaradené v širšom spoločenskom kontexte. Konkrétne to znamená, že autori využívajú empirický materiál a prejavujú schopnosť spojovať jednotlivé sociologické poznatky s obecnými sociologickými momentmi.

Práca ako celok je rozdelená do štyroch kapitol tematicky vnútorne relatívne blízkych.

Prvá kapitola rieši predovšetkým problémy spojené s *aktivitou spoločenského vedomia*. Obsahovú orientáciu tejto problematiky je možné charakterizovať ako sociologické rozvinutie známej Leninovej tézy, že vedomie človeka nielen odráža objektívny svet, ale ho i tvorí. Aktívne pôsobenie vedomia ľudskej spoločnosti dokumentujú autori prostredníctvom reálnych spoločenských väzieb. Koncentrujú pozornosť na vzťah dosiahnutého stavu spoločnosti v duchovnej oblasti, na spoločenskú uvedomelosť, vysokú úroveň kultúry, na ideovo morálne kvality a tomu zodpovedajúcu materiálno technickú základňu.

Z hľadiska ďalšieho rozšírenia analytických pohľadov marxisticko-leninskej sociológie na dnešnú spoločnosť je dôležitá myšlienka, že jedným z ukazovateľov zrelosti socialistických spoločenských pomerov je stupeň organického spojenia medzi progresom v materiálnej a duchovnej oblasti, úrovňou a úlohami sociálno ekonomického rozvoja a úrovňou a úlohami duchovno morálneho rozvoja (s. 31).

V tejto časti nachádzame odpovede aj na zložité otázky spojené s charakteristikami a diferencovanosťou spoločenského vedomia za socializmu. Z kontextu vyplýva, že pri posudzovaní duchovného života socialistickej spoločnosti je nutné rešpektovať skutočnosť, do akej miery je pre rôzne formy spoločenského vedomia charakteristický socialistický spôsob myslenia, a prihliadnuť tiež k tomu, že socialisticke spoločenské vedomie na rozdiel od spoločenského vedomia antagonistických formácií je vedomím celej spoločnosti, vyjadruje záujmy všetkých tried a sociálnych skupín.

Obsah prvej kapitoly tvorí zároveň nový príspevok k riešeniu problematiky socialistického spoločenského vedomia a znamená prínos k okruhu otázok, ktoré sa intenzívne diskutovali na zjazde československých sociológov v novembri 1981 a ktorých rozbor pokračuje.

V práci sa stretávame s charakteristikami takého útvaru, akým je typ spoločenského vedomia. Príznačné pre typ spoločenského vedomia podľa názoru autorov je zvlášť vnútorné i vonkajšie usporiadanie štruktúry, ktoré sa prejavuje napr. sociologickými, gnozeologickými a štruktúrno-funkcionálnymi aspektami vo vzájomnej jednote a interakcii.

Orientácia typu spoločenského vedomia je ovplyvňovaná pôsobením premien odohrávajúcich sa v spoločenskej makroštruktúre. Výsledkom uvedených procesov je skutočnosť, že pre určenie charakteristiky typu spoločenského vedomia je rozhodujúca dosiahnutá úroveň rozvoja spoločenského bytia, ktorú výrazne ovplyvňuje spôsob materiálnej výroby, zároveň to znamená, že rozličné typy spoločenského vedomia sú charakterizované špecifickými formami, spôsobmi a mechanizmami vzájomného vplyvu spoločenského bytia a vedomia. Rôzne typy sa odlišujú tiež osobitým spôsobom uvedomenia si objektívnej, predovšetkým sociálnej skutočnosti, a tak jednotlivým typom zodpovedajú špecifické zvláštnosti, týkajúce sa štruktúr spoločenského vedomia, jeho vnútornej rozčlenenosti, sociálnej a inštitucionálnej organizovanosti.

Passáž venovaná sociologickým, ale i iným aspektom typov spoločenského vedomia stojí za pozornosť, pretože sa javí ako stimul k pokračujúcemu marxistickému výskumu tejto problematiky a je inšpiráciou pre ďalšie rozpracovanie otázok duchovného života za socializmu.

Zaujímavá je charakteristika podstaty aktívnej sociálnej úlohy socialistického spoločenského vedomia ako procesu premeny ideovo duchovného obsahu na javy sociálno-ekonomického, politického a kultúrneho života spoločnosti. Autori názorne ilustrujú túto aktivitu prostredníctvom funkcií spoločenského vedomia. Zdôrazňujú, že v rozvinutej socialistickej spoločnosti oproti minulým etapám, je bohatšia sociálna skúsenosť, ktorá sa formuje nielen na úrovni vedeckej ideológie, ale aj ako súhrn sociálno-psychologických aspektov socialistického spôsobu života (s. 52).

V posledných rokoch je značne zastúpená vo filozofickej, sociologickej a inej spoločenskovednej produkcii problematika formovania komunistickej uvedomelosti. Aj v recenzovanej práci je týmito otázkam venovaná časť, ktorá prináša obohacujúce pohľady týkajúce sa analýzy vzťahu empirického a komunistickeho presvedčenia.

Autori definujú presvedčenie ako subjektívny fenomén vyjadrený v pojmoch a tézach, ktorých pravdivosť je človek pripravený naplňovať vo svojej činnosti a chovaní. Presvedčenie ako zvlášť forma odrazu skutočnosti predstavuje výsledok poznania skutočnosti na racionálnej úrovni, ako aj pod vplyvom emocionálnych prežitkov.

Dialektika postupného pohybu socializmu je taká, že v masovom meradle vzniká a formuje sa komunisticke presvedčenie postavené na východiskách dialekticko-materialistického svetonázoru, korešponduje s dosiahnutou úrovňou vedy a rozvíjajúcim sa bohatstvom spoločenskej praxe.

Proces formovania zložiek aktivizujúcich toto presvedčenie je ilustrovaný pôsobením konkrétnych spoločenských faktorov.

V organickej väzbe na uvedené otázky sú v druhej kapitole nastolené problémy spojené s *rastúcou úlohou ideologických procesov*, hlavne spojenie bežného a vedeckého, teoretického vedomia v podmienkach rozvinutého socializmu. Autori riešia tiež odraz ekologických problémov v spoločenskom vedomí.

Dominujúcou pre túto časť je myšlienka, že ideologická činnosť vystupuje predovšetkým ako koncentrovaný výraz politiky vo sfére duchovnej prípravy a výchovy občanov (s. 81). Ako je správne pripomenuté, pre účinnosť ideologického vplyvu má zásadný význam uplatňovanie často overeného avšak menej rešpektovaného princípu, že aktivizujúca sila ideologických faktorov priamo závisí od hĺbky preniknutia do podstaty spoločenských procesov, od realistického hodnotenia úspechov a kritického vzťahu k nedostatkom. V tomto kontexte je venovaná zvláštna pozornosť novej oblasti, sfére ekonomickej výchovy a vzdelávania, ktorej význam vyplýva z úzkej závislosti ideologických a ekonomických procesov.

Aktuálnym výrazom ideologických vzťahov, ktoré sa dostávajú v súčasnom období výstavby socializmu čoraz viac do popredia, je vzájomná väzba teoretického a bežného vedomia. Pre pochopenie uvedenej spojitosti je dôležité si pripomenúť, že pri riešení praktických úloh sa vytvára životná skúsenosť mas. Jej odrazom je bežné vedomie ako systém bohatých poznatkov s takými črtami, ako napr. empirický pohľad či prístupnosť ilúziám a predsudkom. Systém života rozvinutej socialistickej spoločnosti, rozširujúca sa komplexnosť väzieb sociálnych procesov vedie k vzájomnému obohacovaniu sa bežného a vedeckého vedomia. Znamená to, že bežné vedomie sa rozširuje o vedecké poznatky a predstavy a naopak vedecké vedomie čerpá z praktických skúseností širokých mas.

Z analýzy stránok, ktoré tvoria bežné vedomie, vyplynul jeden závažný poznatok. Podstata bežného vedomia sa zamieňa so súhrnom jeho charakteristík a popisom jednotlivých prejavov. Preto autori vyslovujú dôležitú metodologickú zásadu, ktorá má platnosť i v obecnej rovine, že hlavné črty bežného vedomia, ako každého iného javu, je možné jednoznačne identifikovať len prostredníctvom jeho najrozvinutejších foriem.

Pri posudzovaní duchovných procesov za socializmu je dôležitý ešte jeden fenomén, v odbornej literatúre nazývaný masové vedomie. Odráža stupeň rozšírenia myšlienok v masách. Podľa autorov je vyjadrením nielen kvantít, ale i kvality, spojenej s prenikaním tej či inej teórie, myšlienkového konceptu do názorových štruktúr. Tvoria podstatu momentov, ktoré sú zdrojom reálnej sily, pohnútkou činnosti širokých mas ľudí orientovaných v prvom rade k zmene existujúcich materiálnych podmienok.

Autori naznačujú, že komplexný prístup k vysvetleniu predovšetkým sociálnych stránok ideologických procesov vyžaduje rešpektovať všetky uvedené kategórie.

Formovanie uvedomelého vzťahu človeka k prírode a citlivý prístup v pôsobení spoločnosti na prírodu je výrazom pochopenia jednoty prírodne historického procesu. Odrazom tejto skutočnosti je aj fakt, že problematika šetrného vzťahu k prírode tvorí neoddeliteľnú súčasť jednotlivých foriem spoločenského vedomia.

Rozsiahlu časť práce venujú autori morálnemu vedomiu ako faktoru utvárania a upevňovania pracovného kolektívu s dôrazom na vysvetlenie kategórie aktívnej životnej pozície, na morálny rozvoj osobnosti a kolektívu a na úlohu verejnej mienky pri formovaní morálnych vzťahov.

Predovšetkým výraznejšie ako v doterajšej odbornej produkcii je akcentovaná problematika spojená s kategóriou socialistickej *aktívnej životnej pozície*. V tejto časti nachádzame podľa nášho názoru jej podrobnú charakteristiku ako koncentrovaného odrazu duchovného sveta človeka, jeho politickej, sociálnej a triednej pozície, spôsobu života a činnosti (s. 154). Menej presvedčivo vyznieva konštatovanie o sociálno-psychologických zvláštnostiach a črtách charakteru človeka ako integrálnej súčasti aktívnej životnej pozície.

Ak uvážime, že štruktúra aktívnej životnej pozície obsahuje sústavu duchovných hodnôt, orientácií, noriem, citov, návykov, poznatkov, teda určité prejavy spoločenského vedomia transformované prostredníctvom sociálnych faktorov, môžeme súhlasiť s jedným zo záverov, ku ktorému autori dospievajú v tejto časti, a to, že výsledkom syntézy aktívnej životnej pozície členov spoločnosti je utváranie konkrétného systému duchovného života spoločnosti napr. vo forme regulatívnej, hodnotiacej i iných činností prejavujúcich sa v spoločenskom vedomí.

Iným problémom, s ktorým sa v tejto kapitole zaoberajú tvorcovia publikácie, je úloha verejnej mienky ako faktoru formujúceho morálne vzťahy.

V súvislosti s analýzou fenoménu verejná mienka poukazuje na tesnú spojitost obsahu názorových štruktúr a charakteru ich nositeľov. Pri ďalšom rozpracovaní

problematiky však autori nie sú dôslední v používaní pojmov. Tento prístup súvisí so správnym pochopením úzkej súvislosti obsahu a funkcií verejnej mienky a zároveň nedostatočným rozlíšením verejnej mienky ako názorovej štruktúry a verejnej mienky ako morálnej sily.

Podľa môjho názoru mylne zdôrazňujú význam adekvátneho či neadekvátneho pochopenia sociálnej nutnosti vo vzťahu k obsahu názorových štruktúr a dopúšťajú sa prinajmenšom zjednodušenia, keď používajú pojem skutočná verejná mienka v tom prípade, ak táto korešponduje s objektívnymi spoločenskými záujmami (s. 182). Časť uzavierajú hodnotením dvojakej funkcie verejnej mienky, ktorá

- a) vyberá, hodnotí, fixuje tie vzťahy, ktoré najviac odpovedajú záujmom,
- b) reguluje vzťahy osobnosti v spoločensky prospešnom smere.

Problematika venovaná vzťahu osobnosť – pracovný kolektív, nie je z hľadiska publikovaných záverov nová. Autor však podrobnejšie analyzuje morálne kvality kolektívu a jeho vplyv na jednotlivca.

Zaujímavý je v tejto súvislosti pohľad na morálne pôsobenie ako na jednu zo stránok sociálnej činnosti. Významné miesto v súvislosti s analýzou mravných vzťahov sa prikladá vplyvu uspokojovania potrieb v pracovnom procese na rozvoj morálnych procesov. Výrazne vystupuje pritom do popredia význam potrieb ako prvotnej základnej formy spojenia osobnosť – spoločnosť. Záver tejto časti je venovaný pohľadom a skúmaním morálnych vzťahov z hľadiska rôznych prístupov.

Posledná, štvrtá kapitola sa orientuje na zhodnotenie maoistických a niektorých buržoáznych koncepcií aktivity spoločenského subjektu – ľudových mas. V štúdiu autor v obecnej polohe charakterizuje podstatu oboch protikladných koncepcií, ktoré smerujú k zdôvodneniu manipulácie masového vedomia a chovania.

Podrobne sú analyzované prístupy amerického teoretika B. F. Skinnera a jeho technológia chovania. Nedielnou súčasťou tvorí kritika základnej tézy tejto koncepcie, ktorá zdôrazňuje potrebu formovať programové chovanie ľudí. Podľa predstáv amerického autora sa žiada na ľuďoch dobre pracovať a ďalšie stránky riadenia aktivity sú v kompetencii monopolistického kapitalistického štátu. Súčasťou jeho koncepcie je i dôraz na štátnu, náboženskú, ekonomickú, etickú výchovu a ďalšie druhy kontroly osobnosti.

Zdanlivo kvalitatívne iný prístup k spoločenskej aktivite zhrnutý v koncepcii maoizmu vychádza z úplne rozdielnych teoretických pozícií. Jadrom tohto prístupu je preceňovanie subjektívneho faktoru a nedocenenie materiálnych a ekonomických činiteľov rozvoja spoločnosti.

Je možné zhrnúť, že štúdiá kolektívu sovietskych autorov dáva mnohé podnety pre teoretický výskum i pre praktickú politickú prácu. V oblasti pozitívneho rozvoja problematiky i kritických prístupov dokumentuje možnosti prakticky aplikovať marxisticko-leninskú spoločenskú vedu ako jednotnú so zdôraznením špecifických, dielčích poznatkov jednotlivých vied s výrazným akcentom sociálneho aspektu. Recenzovaná publikácia je možné preto doporučiť širokému okruhu záujemcov nielen z radov odborníkov spoločenskovednej sféry, ale i lektorom, propagandistom, ktorí hľadajú odpovede na otázky dotýkajúce sa aktivity širokých vrstiev v súčasných sociálnych procesoch.

Ján Mišovič

George T. Gilder: Wealth and Poverty (Bohatstvá a chudoba)

New York, Basic Books Inc. 1981, 306 s.

Známy francouzský sociolog a otvorený odpúrc socializmu R. Aron napsal na počátku šedesátých let, že Spojené státy právě objevují problém chudoby, ba i bídy, ve společnosti blahobytu. Od té doby i mnozí američtí sociologové a ekonomové napsali řadu knih o paradoxním jevu chudoby v nejbohatší kapitalistické zemi světa. Byly to práce převážně kritické, dokonce s určitým odhalujícím patosem. Z oficiálního hlediska psali o chudobě v USA i takoví renomovaní sociologové, jako T. Parsons. Kniha amerického sociologicky orientovaného ekonoma G. T. Gildera je však svým způsobem zvláštní a neobvyklá. Píše totiž o chudobě a bohatství ve Spojených státech z pozic bojovné, konzervativní a přitom velmi otevřené obhajoby soudobého amerického kapitalismu. Není to však v období počátku osmdesátých let jev ojedinělý. Je totiž součástí vlivného formujícího se proudu, který je teoretickým východiskem i obhajobou reakční a konzervativní ekonomické a sociální politiky nové administrativy USA pod vedením prezidenta Reagana. Jde o ekonomy a sociology, kteří se otevřeně řadí do proudu takzvané nové pravice nebo neokonzervatismu. Vedle Gildera sem patří například I. Kristol nebo již dříve známý ekonom a socio-

log z Harvardské univerzity N. Glazer. Všichni se také v té či oné míře odvolávají na ekonoma Milтона Friedmana, jehož koncepce jsou v podstatě teoretickým základem a východiskem nové hospodářské politiky Reaganovy administrativy a v Evropě pak obdobné politiky M. Thatcherové ve Velké Británii.

Poučné jsou také oficiální ohlasy na Gilderovu knihu. Jsou vysoce pochvalné a většinou ji spojují přímo s politikou prezidenta Reagana. „Tato kniha je nezbytná pro každého, kdo si přeje pochopit intelektuální základ širokých změn, které již ovlivnily směr americké politiky a budou spoluvytvářet veřejnou politiku osmdesátých let“. „Pregnantní ekonomická práce desítekletí. Celý Washington se na ni bude dívat jako na model pro formování budoucích věcí“. „Prvotřídní analýza, která v praxi poskytne pronikavý podklad pro ekonomickou politiku Reaganovy administrativy.“ „Brilantní kniha, která bude sloužit jako inspirace a vodítko pro novou administrativu.“ A nakonec stanovisko praktického politika, člena Sněmovny reprezentantů Jacka Kempa „První kniha těchto let, která působivě dokazuje jak morální, tak i praktické přednosti kapitalismu.“

Gilder rozdělil svou knihu na tři velké části, jejichž názvy jsou víc než výmluvné. Část první se nazývá *Mandát pro kapitalismus*, druhá nese název *Krise politiky* (myslí se krize politiky takzvaného státu blahobytu) a třetí závěrečná se jmenuje *Ekonomika víry*.

Gilder ve shodě s názvem své knihy analyzuje především problém chudoby a bohatství, který nepovažuje jen za problém ryze ekonomický, ale i sociologický. Sociologům však vytýká, že často chápou uvedený problém v určitých dílčích výsledcích. Navazuje také na svou dřívější práci *Visible Man* (1978), která je podle jeho vyjádření sociologickým zkoumáním chudých (jde o rozhovory s několika stovkami chudých v několika amerických státech). Gilder v předmluvě své práce upozorňuje na to, že myšlenky jeho knihy jsou považovány za konzervativní.

Jako ústřední ideu vyhláší tezi, že je na chudé třeba rozšířit svobody a šance, hodnoty rodiny a víry, které jsou nezbytné pro všechno bohatství a pokrok. Sdílí přesvědčení, že představitelé nové pravice, s nimiž je solidární, se stali největšími přáteli chudých v Americe, zatímco liberalismus přispěl k novým formám závislosti a morální korupce chudých rodin.

Gilder pojednává v širších souvislostech o hlavním tématu své knihy — závislosti chudoby na bohatství z hlediska svého přesvědčení o neúspěchu socialistického snu za posledních padesát let. Sny prý umírají, když se realizují. Ale ani kapitalismus nedokázal získat odpovídající triumf. Je to také proto, že mnozí autoři, kteří nehorují pro socialismus, nejsou ani důslední, ani optimističtí ve vztahu k možnostem a šancím kapitalismu. Sami přispívají ke kritice kapitalismu zvláště pro jeho morální vady. Velmi negativní účinky ve vztahu k současné realitě amerického kapitalismu má pak kritika známých amerických teoretiků, které Gilder zařazuje dokonce mezi socialisty — J. K. Galbraitha a Roberta Heilbroneru.

Pokud se týče boje proti chudobě, který vedl americký stát podněcovaný neokeynesiánci a takzvanými liberálními socialisty, je tento boj podle Gildera neúspěšný, spíše se postavení těch, kdo dostávali podpory a příspěvky, morálně zhoršilo. Hlavní příčinou neúspěchu při potírání chudoby je podle Gildera nesprávné pojetí kapitalismu, státu a sociální politiky.

V Gilderově pojetí je kapitalismus ekonomikou supply-side, tj. řádem, který začíná dáváním. Musí se dávat, aby se dostalo, musí se dodávat, aby byla poptávka. Ekonomika, v níž poptávka (spotřeba) nahradila nabídku, je netvořivou ekonomikou nesoucí s sebou inflaci a úpadek produktivity. Kapitalistická tvořivost není řízena nějakou neviditelnou rukou (narážka na pojetí A. Smitha), nýbrž zcela viditelnou rukou manažerství a podnikatelství. Kvalita kapitalistické společnosti nezávisí na automatickém mechanismu, ale na kvalitě, tvořivosti a vůdcovství kapitalistů. Správnému pochopení těchto realit však prý brání „rasismus“ inteligence, tj. zášť proti producentům bohatství. S tím je spjata další nebezpečná a škodlivá myšlenka o tom, že bohatství je příčinou bíd. S touto myšlenkou se provádějí kejkliřské kousky, protože je velice pohodlné zuřit na bohaté, je velmi snadné vyznávat formulky o vyvlastnění než být pilný a pracovat. Gilder soudí, že je spíše pravdivější tvrzení, že příčinou chudoby není bohatství, nýbrž značně rozšířené přesvědčení, že bohatství je příčinou chudoby.

Gilder je zastáncem vzestupné mobility a Spojené státy považuje za nejmobilnější společnost v dějinách. Vzestupná mobilita však závisí na obdivu ke vzestupu a jsou s ní spjata ctnosti, jako píle, disciplína, ambice a ochota riskovat. Vzdělání a doklady o vzdělání jsou důležité ve vládní oblasti, všude jinde se většina dovedností získává v práci. Nejlepší vyhlídky pro americké černochy bez vzdělání jsou v malých firmách, kde oddanost a tvrdá práce slouží lépe než jakékoli hodnoty.

Obraz statické společnosti malých možností a nedostatečného prostoru pro risk

a iniciativu je podle Gilderova mínění blízký potomkům americké vyšší třídy, kteří byli naučeni pohrdat podnikáním a dali přednost jistě, ale neinspirující práci v byrokracii. Touto volbou se vyhnuli velkému riziku a zároveň i velkým možnostem v podnikání ve prospěch práce ve sféře vládnutí, vzdělávání, umění nebo ve svobodných povoláních. Mnoho miliónů Američanů se tak vzdalo jakékoli perspektivy získat velké bohatství. V těchto vrstvách je proto také spíše pravděpodobná sestupná mobilita a to je důvod, proč americká vyšší třída početně klesá. Válka proti bohatým pokračuje, protože právě příslušníci a potomci americké vyšší třídy mají velký vliv na komunikační prostředky. Vedou kampaň proti bohatým a burcuje chudé občany proti úspěšné podnikatelské třídě. Tím zabraňují chudým, aby se podíleli na vzestupné mobilitě, jejíž hlavní arénou je nadále podnikání. Podnikání je nutně prvotním zdrojem bohatství ve stále kapitalistické Americe. Když roste bohatství ve sféře podnikání, mají i chudí šanci se pozvednout. Gilder tak dospívá k tvrzení, že spása chudých a možnost jak se pozvednout z chudoby, je v bohatství podnikatelů. Bez růstu bohatství soukromých podnikatelů nemají chudí šanci zbavit se chudoby. Sociální péče takzvaného státu blahobytu je jenom klame a udržuje ve faktické i morální chudobě.

Krise politiky je v USA krizí politiky státu blahobytu, který zatlačuje nebo nepodporuje základní vlastnosti nutné pro rozvoj hospodářství — jistotu a schopnost riskovat. Tyto dva impulsy vedly na jedné straně k úsporám a na druhé straně k investicím. Není-li jistota podnikání, přesunují se soukromé peníze ze soukromého podnikání do sféry nevýdělečné a do vládních institucí. Výsledkem je mimo jiné i hrozivý pokles produktivity amerického hospodářství (například pod 1% v roce 1979).

Jinou překážkou správného chápání role a místa státu ve společnosti USA i úspěšného boje proti chudobě je mýtus o dále existující rasové diskriminaci. Podle Gildera již žádná významná rasová diskriminace v USA neexistuje; nelze tvrdit, že Amerika je stále potlačovatelská a diskriminační. Gilder se nezastavil ani před tvrzením, že antidiskriminační agentury v USA se staly nepřítelem pokroku černochů. Washington hluboce poškozuje vyhlídky chudých černochů. V době, kdy je těžké najít kdekoli diskriminaci, jsou černosi přemlouváni, aby ji viděli všude. Ne rasismus, ale liberalismus je příčinou trvání chudoby černochů v Americe. Hlavní otázka veškerého boje proti chudobě musí být zaměřena na zvýšení příjmů mužů — živitelů rodin (hlavně u černochů) a na druhé straně je třeba chudé rodiny oprostit od vládních prací a podpor. Dosavadní vládní politika je hlavní příčinou toho (pokud nenastane obrát ve smyslu Gilderových návrhů), že chudoba uprostřed amerického bohatství hned tak nezmizí.

Americký liberalismus, někdy přecházející v liberální socialismus (hlavní představitelé J. K. Galbraith a R. Heilbroner), se ve svých skeptických a kritických přístupech mýlil, když tvrdil, že USA dosáhly konce éry kapitalismu. Podle Gildera je tu skutečně konec, ale fáze módní ekonomiky levých s jejich zásadami kontroly mezd a cen s vyšším a progresivním zdaněním. Slepota a omezenost liberálních, až socializujících levých spočívá v tom, že prý nepochopili třídní vztahy Ameriky, její ekonomickou strukturu a hlavně podstatu podnikání. Rozhodující otázkou je kvalita a kvantita investic bohatých. Vzestup daní v Gilderově podání odvedl zcela zákonitě soukromé bohatství od ochoty a vůle riskovat v podnikání. Americký daňový systém je prý skutečně velmi destruktivní a nemá téměř srovnání ve „svobodném“ světě. Celkově ukládá relativně větší břemeno bohatým a menší chudým a střední třídě než v kterékoli jiné kapitalistické zemi. Výsledkem vysokých daní na velké majetky je inflace. Spojené státy jsou inflačním státem. Největšími inflačními sektory americké ekonomiky jsou vláda a služba. Válka proti bohatství činí každého chudším a ironicky prý dokonce zvyšuje nerovnost.

Proto je nutné, aby USA v osmdesátých letech odstranily daňové břemeno a paralyzující vliv protekcí a subvencí ze soukromého sektoru, jehož energii je třeba uvolnit. Snížení daní skýtá podle Gilderových představ jedinou žádoucí cestu k vyrovnání rozpočtu a k podpoře nových výdajů na obranu.

Velmi svérázné objevy pak Gilder podává v poslední, třetí části své knihy. Dovidáme se, že v každé ekonomice je jen jeden rozhodující a určující konflikt. Není to konflikt mezi dělníky a kapitalisty, bohatými a chudými, ale mezi minulostí a budoucností, mezi existujícím stavem průmyslu a průmyslem, který nahradí tento stav. Z tohoto hlediska dosažení nového stavu průmyslu je nutno podle Gilderových pokynů spojit jediné s kapitalismem. Budoucnost USA, a dokonce lidstva, je spjata s kapitalismem, při vytváření sil tvořivé destrukce pomůže jen kapitalismus, který může „zachránit svět v jeho věčných krizích obyvatelstva a nouze“ (s. 238).

Američtí liberálové chtějí bohatství bez bohatých. Ale úspěšné hospodářství závisí na prosperitě bohatých, na vytvoření velké třídy riskujících lidí, kteří jsou ochotni vynout se snadným cestám a pohodlnému životu, aby vytvořili nové podnikání, dosáhli velkých zisků a zase je investovali. Říká se, že jejich výsledky jsou „nezasloužené a málo zasloužené“. Ale ve skutečnosti nejúspěšnější podnikatelé dávají daleko víc než dostanou zpět a většina z nich nezíská vůbec žádné bohatství. Jsou to hrdinové ekonomického života a ti, kdo jim závidí jejich odměny, demonstrierují svou neschopnost pochopit jejich roli a jejich nadějnost. Toto nepochopení je zvláště nevhodné a nebezpečné v politických kruzích, protože politikové jsou v podstatě svými životy ambicí a dobrodružství duchovními příbuznými podnikatelů. Pokud politikové berou na zřetel svou kariéru a své úsilí o dosažení úspěchu v prestiži, měli by být schopni pochopit dynamiku kapitalismu.

Závěrečná, třetí část Gilderovy práce je nazvána velmi příznačně — *Ekonomika víry*. Zde Gilder jednoznačně tvrdí, že růst není účinkem detailních plánů a předpověditelných procesů, ale individuálního vůdcovství, iniciativy a tvořivosti. Proto také pokus státu blahobytu odmítat, potlačit a plánovat odstranění nebezpečí, nejistot z lidských životů neznásilňuje jen ducha kapitalismu, ale také podstatu člověka. Zde již Gilder přechází od ekonomických a sociologických pojmů až k určitým pojmům filozofickým. Hospodářství je prý ovládáno myšlením, a proto neodráží zákony hmoty, ale zákony myšlení. Tyto filozofické úvahy končí až v uznání nutnosti uctívat boha, protože ten je základem všeho živého vědění a lidského myšlení. Všechny krizové jevy, které prožívá Amerika i ostatní kapitalistické státy, jsou podle Gildera samy mandátem pro kapitalismus. K jejich překonání je třeba mít víru v šanci a prozřetelnost, v důvtipnost svobodných a bohabojných lidí. Rehabilitací kapitalismu a kapitalistických podnikatelských ctností bude pomoci i chudým, protože nelze chtít bohatství bez bohatých.

Gilderova práce je poučná a cenná v mnoha ohledech. Je především otevřenou, naprosto nezastřenou a nezastíranou obhajobou soudobého, a zvláště pak amerického kapitalismu. Je zároveň ostrou kritikou a odmítnutím dosavadní praxe amerického kapitalistického státu v jeho funkci státu blahobytu. Je pravdou, že opatření sociální politiky amerického státu nebyla důsledná a neodstranila základní neduhy vyplývající z povahy kapitalismu. To se projevuje i v tom, že oficiální opatření v boji proti chudobě tento problém zásadně nevyřešila. To ostatně není v rámci kapitalismu možné. Gilder však patří k těm teoretikům, kteří nekritizují praxi státu blahobytu z pozic zájmů chudých a sociálně slabých tříd. Jde mu o upevnění, rehabilitaci a obhajobu kapitalismu jako řádu, který má všechny schopnosti a předpoklady se úspěšně rozvíjet a je údajně jedinou budoucností lidstva i americké společnosti.

Z tohoto apologetického postoje pak logicky vyplývají i jeho zásadní návrhy na řešení klíčových sociálních a ekonomických problémů soudobého amerického kapitalismu. Jde o snížení daní z velkých příjmů, o omezení nebo škrtnutí sociálních výdajů, aby byly získány prostředky pro oživení kapitalistické podnikavosti a na takzvanou obranu země. Chudým a sociálně slabým vrstvám se doporučuje, aby se zúčastnili soutěže o mobilitní úspěch a nespolehali se na dobročinnost státu. Je zapotřebí přestat útočit na bohaté a odmítnout liberálně kritické výhrady proti kapitalismu a jeho podnikatelům, že jsou nemorální a nehumánní. Jediné kapitalistické podnikavost, ochota riskovat a investovat, pile a úspory řadových pracujících pozvednou americký kapitalismus a budou znamenat i účinnou pomoc proti chudobě. Bez neomezeného rozvoje amerického kapitalismu a jeho tradičních podnikatelských ctností není možné řešit sociální problémy. Tím se Gilderova stanoviska stávají jednoznačnou obhajobu praktické politiky Reaganova vedení a dávají mu i teoretické zdůvodnění a ospravedlnění. K tomu ještě přistupují hlubokomyslné úvahy o bohabojnosti a o zázraku lidské tvořivosti ve vztahu otevřenosti k božskému, která jsou nakonec v souladu s praxí amerického kapitalismu, jenž svůj cynismus, bezohlednost a dravost spojoval vždy a demonstrativně s pokrytectvím puritánského protestantismu.

Jde o velmi zajímavé a vzácné otevřené apologetické a také bojovné koncepty neokapitalistického směru, o „hrdá“ stanoviska nové pravice, která vyjadřuje závažné změny a posuny v myšlení i praxi amerického kapitalismu. Jsou i důkazem toho, že nynější reakční, konzervativní, antisociální i militaristická politika prezidenta Reagana má své teoretické příznivce i obhájce. Je proto třeba věnovat těmto novým symptomatickým jevům americké ekonomické a sociologické vědy kritickou pozornost a analyzovat je z hlediska jejich konzervativního a reakčního působení i ve vztahu k praxi nynější politické reprezentace amerického kapitalismu.

Eduard Urbánek

Otázky mládeže na vědeckých setkáních v roce 1982

Význam účasti mladé generace na budování rozvinuté socialistické společnosti se výrazně odrazil i v intenzitě setkání, která byla věnována otázkám postavení a úlohy mládeže v současné etapě rozvoje socialistické společnosti.

Předložená souhrnná informace není pochopitelně vyčerpávajícím výčtem jednání, v jejichž rámci byly zmíněné otázky diskutovány. Uvádíme pouze ty, na nichž problematika mládeže byla jediným tématem, popřípadě jedním z a priori vymezených stěžejních meritorních oblastí.

Realizovaná setkání nejsou srovnatelná z hlediska přínosu pro rozvoj teoretického poznání mládeže ani z hlediska významu pro potřeby společenské praxe. Každé však svým způsobem, v různém kontextu bylo relevantní jak pro rozvoj sociologie mládeže, tak i pro řešení praktických otázek přípravy mladých lidí na život a práci v rozvinuté socialistické společnosti.

Budeme se jim proto věnovat v pořadí vycházejícím z termínu jejich konání.

Ve dnech 19.—20. května 1982 se v Olomouci konal v pořadí již třetí seminář *Pracující mládež v etapě výstavby rozvinuté socialistické společnosti v ČSSR*, pořádaný filozofickou fakultou Univerzity Palackého v Olomouci — katedrou aplikované sociologie, pobočkou Československé sociologické společnosti při ČSAV v Olomouci, sekci sociologie mládeže Československé sociologické společnosti při ČSAV a okresním výborem Socialistické akademie ČSSR v Olomouci.

Cílem semináře byla výměna informací o stavu konkrétních sociologických výzkumů pracujících mládeže v ČSSR, zobecnění základních výsledků a vymezení hlavních sociologických charakteristik této skupiny mládeže v ČSSR.

Úvodní referát *Postavení a úkoly mládeže v etapě výstavby rozvinuté socialistické společnosti* přednesl F. Charvát (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha). Hovořil o nutnosti konkrétní, reálné a hluboké analýzy sociologických důsledků ekonomických jevů a zákonitostí v našem národním hospodářství, o nezbytnosti komplexního zkoumání aktuální společenské situace. Zabýval se otázkou využití sociologických výzkumů mládeže pro prognózování sociálních jevů. Zdůraznil, že předpokladem vyšší informační hodnoty sociologické informace je komparabilitnost výzkumů, eventuálně komparabilitnost výzkumů v mezinárodním měřítku. Využití výsledků sociologických výzkumů v decizní sféře není dosud zcela běžnou záležitostí. Úvodní referát a problémy v něm formulované vyvolaly živou diskusi v plénu i při dalším jednání ve třech sekcích.

Jednání první sekce bylo věnováno problematice *dělnické mládeže*. V. Dubský (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha) se v úvodním referátu *Aktuální otázky dělnické mládeže v osmdesátých letech* zabýval dělnickou mládeží v širším kontextu dělnické třídy — početností dělnické mládeže v souvislosti s demografickým vývojem, jejím sociálním složením, problémy kvalifikace a jejího využití. L. Macháček (Ústav filozofie a sociologie SAV, Bratislava) ve vystoupení *Aktuálně otázky sociálního rozvoje robotnické mládeže* vycházel z dílčího úkolu státního plánu základního výzkumu (řešeného v Ústavu filozofie a sociologie SAV, Bratislava), který se zabývá faktory rozvoje dělnické mládeže. Informoval o úzké spolupráci tohoto pracoviště se společenskými organizacemi, například při analýze výsledků některých forem výchovy mladé generace dělnické třídy, jako je hnutí záloh brigád socialistické práce, hnutí patronů dělnické mládeže apod. J. Hudeček (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha) v příspěvku *Dělnická mládež, vzdělání a vědeckotechnický rozvoj* analyzoval současnou vzdělávací strukturu dělnické mládeže, uplatnění mladých dělníků v praxi, současné tempo vědeckotechnického rozvoje a z toho plynoucí požadavky na kvalifikaci pracovní síly. Hovořil o velmi aktuálních otázkách v souvislosti s přestavbou naší vzdělávací soustavy. Mimo jiné i o uplatnění mladých dělníků se středním vzděláním: na jedné straně některé nové provozy s náročnou technikou jsou převážně záležitostí mladých dělníků s nejvyšší kvalifikací, na druhé straně však v jiných provozech není vždy jejich kvalifikace plně využita. V Kuchařová (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha) v diskusním vystoupení *K některým otevřeným otázkám vzdělání dělnické mládeže* analyzovala problémy spojené s profesionální přípravou mladých dělníků a zamýšlela se nad ekonomickou a mimoekonomickou funkcí vzdělání.

Velkým přínosem pro práci této sekce byla vystoupení odborníků z praxe v diskusi, která konkretizovala řešenou problematiku ze zorného úhlu podnikových zkušeností. Sociologové z předních průmyslových závodů diskutovali o fluktuaci mladých vyučených, o tom, proč odcházejí z oboru, v němž se vyučili, a jaké jsou možnosti řešení, o uplatnění výsledků sociologických výzkumů a navrhovaných opatření v praxi.

Druhá sekce byla meritorně zaměřena na otázky vysokoškolské mládeže a mladé inteligence. V úvodním vystoupení se D. Holda (Ústav marxismu-leninismu UK, Praha) věnoval otázkám *Mechanismů sociální reprodukce socialistické inteligence*. J. Munk (Ústav marxismu-leninismu UK, Praha) se zabýval *Představami vysokoškolských studentů o budoucí práci*. Autor využil i výsledků z mezinárodního komparativního výzkumu *Vliv vysokoškolského vzdělání na vývoj a reprodukci sociálně třídní struktury socialistické společnosti*. Použitá datová báze tak vytvořila širší teoreticko-metodologický kontext pro výklad procesu formování této charakteristiky společenského vědomí vysokoškolské mládeže.

Přínosem pro jednání sekce byl poměrně značný počet příspěvků věnovaných analýze efektu výchovně vzdělávacího systému na vysokých školách. Životem a prací mladé socialistické inteligence se zabývala řada vystoupení v této sekci. P. Sak (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha) v referátu *K otázkám způsobu života mladé inteligence uvedl řadu konkrétních poznatků týkajících se životního způsobu jednotlivých profesionálních skupin mladé inteligence*.

Uplatnění absolventů v praxi byly věnovány příspěvky L. Kolárikové a P. Ondrej-koviče (Ústav školských informací Bratislava) *K uplatnění absolventů zdravotnických směrů v praxi*. Těmito otázkami se ve svých vystoupeních zabývali i další účastníci, mimo jiné K. Šuran (Ústav školských informací Bratislava), P. Kuchař (Ústav marxismu-leninismu UK, Praha), M. Demčák (Východoslovenské železiarne, Košice).

Třetí sekce se zabývala problematikou rodiny, předmanželské a rodičovské výchovy i celou řadou dalších otázek z této oblasti, jak je patrné z výčtu přednesených diskusních příspěvků: E. Ziak (Výchovný ústav mládeže, Sološnica) — *K niektorým závažným problémom osobnej a sociálnej integrácie mladistvých delikventov*, O. Zuckalová (Ústav filozofie a sociológie SAV, Bratislava) — *Specifika mladej československej rodiny*, J. Hrabcová (filozofická fakulta Univerzity Palackého, Olomouc) — *Úroveň rodinného zázemí a předmanželské připravenosti vybraného souboru cikánských dětí*, V. Vítková (filozofická fakulta Univerzity Palackého, Olomouc) — *K současným problémům pracujících žen*, K. Vítek (filozofická fakulta Univerzity Palackého, Olomouc) — *Některé podněty z předmanželské a rodičovské výchovy v SSSR*.

Z jednání sekce, které mělo velmi konkrétní charakter, vyplynula řada úkolů a rezerv, které v této oblasti existují při přípravě mladé generace v etapě budování rozvinuté socialistické společnosti.

Celkově lze průběh semináře hodnotit velmi pozitivně. Práce ve třech sekcích umožnila obsáhnout široké spektrum problémů a poskytla velmi vítaný prostor pro výměnu názorů, informací o řešených úkolech a výzkumných plánech i konfrontaci mezi zástupci teoretických pracovišť a praxe.

Ve dnech 2.—4. 6. 1982 se konal v Humpolci v pořadí již devátý seminář *Uloha vysoké školy při výchově mladé socialistické inteligence*. Byl zaměřen především na otázky zkvalitnění teoretických i metodologických aspektů státního a resortního plánu výzkumu problematiky formování mladé inteligence v etapě budování rozvinuté socialistické společnosti.

Jednání zahájil Z. Šafář (Ústav marxismu-leninismu UK, Praha), který upozornil na to, že v 7. pětiletce je třeba věnovat pozornost obsáhlejšímu teoretickému studiu a sekundárním analýzám vycházejícím z existující datové báze. Jen tak je možné rozšířit prostor pro využití výsledků vědeckovýzkumné činnosti společenskou praxí.

Na úvodní vystoupení navázal D. Holda (Ústav marxismu-leninismu UK, Praha) informací o struktuře a stavu řešení hlavních úkolů státního plánu VIII-10-3 *Formování mladé inteligence pro život a práci v rozvinuté socialistické společnosti* a resortního plánu ministerstva školství ČSR RS V-01 *Sociální a politické výzkumy studentů, absolventů a učitelů vysokých škol*.

R. Franěk (Ústav marxismu-leninismu ČVUT, Praha) se ve svém referátu *Teoreticko-metodologická východiska zkoumání mladé inteligence* zabýval především obecnými problémy výzkumu absolventů vysokých škol. Upozornil na to, že význam sociologických výzkumů absolventů pro společenskou praxi v současné době stoupá. Mají-li však být efektivně využity, je nutno uplatňovat konceptní přístup k problému, vycházet ze znalostí reálných mechanismů utvářejících osobnost studenta a absolventa a formujících socialistické vědomí mladé inteligence.

J. Wolf (Ústav školských informací, Praha) ve svém referátu *Současné trendy rozvoje vzdělanosti u nás se zvláštním zřetelem na uplatňování absolventů středních a vysokých škol v ČSSR*, zdůraznil, že současné trendy rozvoje vzdělanosti často vycházejí z okamžitých potřeb, z určitého resortismu, přičemž nerespektují dlouhodobé společenské potřeby a do určité míry i rozvoj lidských potřeb a upozornil na nutnost překonat nežádoucí interprofesionální mobilitu absolventů vysokých škol.

S. Přadková (filozofická fakulta Univerzity J. E. Purkyně, Brno) v referátu *K metodě použité při zkoumání faktorů utvářejících osobnost československého studenta* informovala o možnosti využití netradičních technik a kombinace sociologického, sociálně psychologického a psychologického přístupu, který byl realizován při výzkumu studentů posledního ročníku filozofické a pedagogické fakulty v Brně.

Na její vystoupení navázal J. Šmahel (pedagogická fakulta Univerzity J. E. Purkyně, Brno), který v příspěvku *O některých osobnostních rysech úspěšných studentů vysokých škol* informoval o psychologické části výše zmíněného výzkumu.

P. Machalický a P. Balek (Ústav marxismu-leninismu UK, Praha) v příspěvku *Analýza životních drah mladé socialistické inteligence* informovali o možnostech využití analýzy životopisů v sociologických výzkumech studentů. Výsledky metodologické sondy ukázaly, že metoda je vhodná jako doplněk tradičních dotazníkových šetření i jako sonda, kterou lze získat základní údaje nutné k vypracování dotazníku. Vzhledem k tomu, že tato metoda poskytuje podrobný obraz o subjektivním hodnocení faktorů, je nejen vhodnou ilustrací tradičního šetření, ale prohlubuje rovněž poznatky získané v tradičním šetření a umožňuje jejich přesnější interpretaci.

J. Řehulka (pedagogická fakulta Univerzity J. E. Purkyně, Brno) se zabýval *estetizací životního prostředí vysokoškolské koleje jako projevem životního způsobu studenta*. Péče studenta o pokoj je do určité míry výrazem vztahu studenta k socialistickému vlastnictví, je však silně limitována řadou předpisů a zákazů vydaných vedením koleje.

F. Pelka (Ústav školských informací, Praha) v příspěvku *Pracovní spokojenost absolventů vysokých škol* hovořil o některých příčinách neadekvátního uplatnění absolventů vysokých škol a o důsledcích, které z toho plynou pro národní hospodářství.

Tento seminář představoval další krok v rozvoji sociologické produkce zaměřené na oblast vysokého školství. Každoročně se opakující semináře jsou nejen bilancí dosavadní vědeckovýzkumné produkce, ale současně i vytvářejí bázi pro výměnu a konfrontaci aktuálních poznatků a zkušeností. Jsou tak i východiskem pro prohloubení poznání mechanismů přípravy mladé socialistické inteligence.

I když byl v tomto případě seminář monotematicky zaměřen na problematiku vysokoškolských studentů a mladé socialistické inteligence, opět přispěl, zejména v metodologické a metodické rovině, k řešení obecnějších otázek analýzy formování současné mladé generace.

V prostředí Mezinárodního mládežnického tábora v Primorsku v BLR se konalo ve dnech 28. 9. — 1. 10. 1982 již tradiční mezinárodní sympozium *věnované problematice mezinárodních srovnávacích výzkumů mládeže*. Volba tématu byla stimulována skutečností, že druhá polovina sedmdesátých let je v oblasti sociologických výzkumů mladé generace charakteristická mimo jiné několika mezinárodními výzkumy, na jejichž řešení se podílela výzkumná pracoviště jednotlivých socialistických zemí. V rámci příslušných problémových komisí mnohostranné spolupráce byly zkoumány základní sféry životních činností mladé generace: práce, vzdělání a volného času. Zatímco v tematické náplni předchozích sympozií se průběžně výsledky těchto šetření objevovaly v meritorní podobě, byla v tomto roce věnována pozornost zejména metodologickým a metodickým otázkám mezinárodní spolupráce.

Sympozia se zúčastnily delegace ze SSSR, BLR, NDR, PLR, MLR, RSR, Kuby a ČSSR. Československou delegaci tvořili pracovníci Ústavu marxismu-leninismu UK, Praha D. Holda, J. Munk a P. Kuchař a pracovníci Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha A. Matějovský a V. Dubský.

Jednání úvodního plenárního zasedání konference zahájil ředitel Ústavu vědeckých výzkumů mládeže při Ústředním výboru Dimitrovského komunistického svazu mládeže v Sofii P. E. Mitev. Ve svém referátu na téma *Problémy mládeže a mezinárodní srovnávací výzkumy v osmdesátých letech* se zabýval komplexní analýzou mezinárodní spolupráce v oblasti výzkumů mládeže. V úvodní části zdůraznil význam tří základních okruhů, vyplývajících ze specifických zvláštností mezinárodních srovnávacích výzkumů.

V první řadě hovořil o precizaci teoretických východisek, cílů a úkolů, které mají být řešeny, a o sjednocení všech zúčastněných řešitelských kolektivů na jejich vymezení. Dále zdůraznil nezbytnost metodologického zabezpečení mezinárodních vý-

zkumů, zkvalitnění jejich metodologické i metodické připravenosti. Zvláštní pozornost přitom věnoval výzkumným technikám, propracování používaných výzkumných nástrojů a kritickému posouzení základních indikátorů. Posledním významným okruhem, jímž se zabýval, byly otázky organizačního zajištění mezinárodních výzkumů. Vycházel ze skutečnosti, že dosavadní výzkumná praxe ukázala na závažnost úrovně organizační připravenosti, která se velice zřetelně odráží v celkové úrovni získaných poznatků.

V druhé části referátu se P. E. Mitev zabýval základními problémy mládeže v perspektivě osmdesátých let. Věnoval pozornost otázkám demografického vývoje, úloze mládeže v podmínkách vědeckotechnické revoluce, otázkám bydlení mladé generace, procesu další demokratizace společenského života, otázkám volného času mládeže a některým dalším, pro rozvoj mladé generace významným oblastem.

V závěru svého vystoupení shrnul základní úkoly mezinárodní spolupráce v dalším období. Prvním z nich je shromáždění srovnatelných informací z již realizovaných výzkumů, na jejichž základě bude možno formulovat některé obecné charakteristiky postavení mládeže v socialistické společnosti. Dalším z úkolů je přechod od extenzivních výzkumů k intenzivnímu rozvoji výzkumné činnosti, zejména cestou dalšího rozvoje dvoustranné spolupráce. Významnou součástí spolupráce je i prohloubení studia základních otázek formování osobnosti mladého člověka, zejména jejich ideově politických, hodnotových a estetických složek. Konečně posledním závazným úkolem je zkvalitnění další metodologické spolupráce všech zúčastněných zemí.

Další jednání probíhalo ve třech sekcích, jejichž zaměření meritorně odpovídalo třem v uplynulých letech řešeným mezinárodním výzkumům.

V sekci *Mládež a vysokoškolské vzdělání* byly posouzeny otázky spojené s dokončením prezentace výsledků výzkumu *Vliv vysokoškolského vzdělání na reprodukci a rozvoj sociální a třídní struktury socialistické společnosti* a současně byly posouzeny i varianty společné výzkumné práce pro další období. V této souvislosti byly posouzeny i výsledky jednání Světového sociologického kongresu v Mexiku. (Jednání řídili ss. F. Filipov /SSSR/ a P. E. Mitev.)

Práce sekce *Mládež a vědeckotechnická revoluce. Sociální aspekty formování nových pokolení dělnické třídy* byla orientována především na výsledky výzkumu *Životní dráhy mládeže* a na perspektivu dalšího zkoumání zejména mladých dělníků. (Její jednání řídil V. Šubkin /SSSR/.)

Třetí sekce, podle počtu jednajících nejrozsáhlejší, byla nazvána *Socialistický způsob života, volný čas a svaz mládeže*. Základem jejího jednání byl zejména výzkum *Volný čas mládeže*, avšak byly zde řešeny i otázky vztahu mládežnických organizací k jednotlivým skupinám mládeže i jejich úkoly při formování celé mladé generace. (V řízení této sekce se střídali ss. I. Velev /BLR/, P. Foss /NDR/ a E. Chirsel /Kuba/.)

Po skončení jednání v sekcích byly uspořádány dva kulaté stoly. První z nich byl zaměřen na problematiku *Mezinárodní srovnávací výzkumy mládeže v socialistických zemích v osmdesátých letech* a řídil jej prof. J. Volkov (SSSR). Byly zde projednány základní otázky další mezinárodní spolupráce v oblasti sociologie mládeže, zejména pak ty problémy, na něž upozornil již v úvodním referátu P. E. Mitev. V rámci tohoto jednání byl přednesen i referát D. Holdy (ČSSR) *Metodologické a metodické problémy mezinárodních srovnávacích výzkumů*.

Druhý „kulatý stůl“ nesl název *Mládež v osmdesátých letech. Problémy a perspektivy* a řídil jej M. Semov (BLR). Předmětem jeho jednání byly především základní oblasti života mladé generace: práce, studium a volný čas. Pozornost byla věnována i jednotlivým sociálním skupinám mládeže a vývoji jejich některých sociálních charakteristik v následujícím desetiletí. V rámci jednání přednesl referát na téma *Reprodukce inteligence ve světle statistických dat* J. Munk (ČSSR).

V průběhu symposia se vedle oficiálního programu uskutečnila řada dvoustranných jednání jednotlivých delegací, při nichž došlo k výměně poznatků o vědeckovýzkumné činnosti v bratrských zemích a jednotlivých pracovních zabývajících se problematikou mládeže. Byly široce diskutovány možnosti další spolupráce, především však otázky jejího zkvalitnění a prohloubení v té míře, která by odpovídala nejen současným, ale zejména budoucím potřebám a cílům.

Závěrečné zasedání zhodnotilo průběh symposia a shrnulo poznatky z jednání v sekcích i v rámci „kulatých stolů“. Bylo dosaženo mnoha významných dohod týkajících se další mezinárodní spolupráce. Účastníci měli možnost konfrontovat svoje názory se zúčastněnými odborníky z jednotlivých zemí, seznámit se s výsledky uvedených mezinárodních výzkumů i některých dalších šetření. V tomto smyslu tedy symposium splnilo cíle, které byly v jeho úvodu vytýčeny.

Oficiální program i četná neoficiální setkání potvrdila zásadní shodu odborníků z jednotlivých socialistických zemí v řešení základních otázek dnešní mladé gene-

race. Jednání současně ukázalo směr, jímž je třeba se v následujícím období dát i úkoly, které je třeba v zájmu dalšího rozvoje marxistické sociologie mládeže řešit.

Ve dnech 4.—6. 10. 1982 se ve Ždání u Slap konala společná konference sekce sociologie mládeže a sekce sociologie rodiny Československé sociologické společnosti při ČSAV *Rodina a mládež v etapě výstavby rozvinuté socialistické společnosti*. Jednání probíhalo ve čtyřech sekcích:

1. sekce: *Vývoj sociální struktury československé rodiny*.
2. sekce: *Tendence formování socialistického způsobu života československé rodiny*.
3. sekce: *Vliv rodiny na sociální rozvoj mládeže*.
4. sekce: *Rodina — indikátor sociální minulosti mládeže*.

Jednání bylo zahájeno vystoupením zástupce Československé sociologické společnosti ČSAV V. Dubským (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha), který zhodnotil práci obou sekcí a zdůraznil význam spolupráce sekce sociologie mládeže a sociologie rodiny i pro další období.

V úvodním referátu první sekce, *K vybraným otázkám sociální struktury mladých manželských párů v procesu sblížování tříd a sociálních skupin*, H. Jeřábek (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha) informoval o závěrech z šetření Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha, a Federálního statistického úřadu *Výzkum třídní a sociální struktury ČSSR*. Mimo jiné se zabýval i otázkami uzavírání současných manželství, do nichž vstupují muži i ženy přibližně stejných věkových kohort, přičemž za posledních 25 let se sociální postavení mužů podstatně nezměnilo, zatímco s růstem vzdělání žen se značně zvýšil jejich podíl na duševní práci. Tato skutečnost, jak vypovídají zjištěné údaje, se odrazila i ve změně podmínek pro uzavírání homogenních manželství. Stále častějším jevem je uzavírání heterogenních manželství, a to především v produktivní sféře. Proces sblížování dělnické třídy a inteligence potom nabývá i dimenze zvyšující se heterogenity manželství, pokud jde o sociální pozice partnerů.

E. Rendlová (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha) se v příspěvku *Demografický typ rodiny a její příjmová situace* zaměřila na některé aspekty úlohy rodiny ve společenských rozdělovacích procesech. Ukázala na existující diferenciaci v odměňování demografických skupin, zčásti v závislosti na věkové struktuře, ale zejména na podstatné rozdíly mezi mzdou mužů a žen. Dále se zabývala rodinou jako významným transformujícím činitelem relací mezi individuální úrovní příjmů a jejich prostřednictvím saturovaných potřeb. Na základě statistických údajů dokumentovala skutečnost, že demografická skladba rodiny, promítající se do vzájemného poměru příjmů ze zaměstnání a ze sociálního zabezpečení se stává podstatným a mnohdy určujícím faktorem dosažené životní úrovně, který do značné míry překrývá nepříliš výraznou příjmovou diferenciaci vyplývající ze sociálních charakteristik členů rodiny.

R. Bednárik (Výzkumný ústav životnej úrovně, Bratislava) v referátu *Spotřební orientace mladých lidí* zdůraznil, že spotřební orientace mladých lidí má diferencovanou podobu v závislosti na sociálním prostředí, osobnostních charakteristikách, věku a pohlaví, přičemž zájem je soustředěn především na méně dostupné předměty. Uvedl, že od sedmdesátých let jsou spotřební orientace mládeže zaměřeny především na předměty dlouhodobé spotřeby, čímž se do jisté míry vytvářejí nové formy vzorů „vybavenosti“.

M. Kučera (Federální statistický úřad, Praha) v referátu *Struktura rodiny podle výsledků sčítání lidu* na údajích o homogenitě manželských párů v kontextu charakteristik socioprofesionálních skupin ukázal možnosti využití statistických údajů ve společenských vědách.

A. Bartasová (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha) v příspěvku *Sociální diferenciace demografických procesů* informovala o změnách diferenční plodnosti. Při svém výkladu vycházela z výsledků *Výzkumu třídní a sociální struktury* realizovaného ÚFS ČSAV a FSÚ v roce 1978.

Jednání druhé sekce zahájila L. Bělinová (Výzkumný ústav pedagogický, Praha) příspěvkem *Rodinná výchova dítěte předškolního věku*, v němž informovala o projektu pedagogicko-sociologického výzkumu *Výchova dítěte předškolního věku*. Z jeho výsledků by měl být vypracován model optimální rodinné výchovy.

M. Mrkosová (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha) se věnovala problematice *kulturně výchovné funkce rodiny v socialistické společnosti*. Úvodem zdůraznila fakt, že ve všech socialistických zemích se ve společenských vědách řeší vysoce aktuální otázka, jak stabilizovat a rozvíjet rodinu jako pozitivní element systému socialistické výchovy, jako součást celého systému socialistického způsobu života. V této souvislosti se však obecně nezabývala problematikou socializace. Zaměřila se

na výchovný a socializační efekt socialistické rodiny. Podstatnou část svého vystoupení věnovala výsledkům kulturně výchovného působení rodiny při formování socio-profesních orientací mládeže.

Referát V. Rollové (Československý výzkumný ústav práce a sociálních věcí, Praha) *Rodiny s rozdílným vzděláním partnerů* vycházel z monotematicky orientovaných výzkumů rodiny s vysokoškolským a základním vzděláním obou partnerů. Na konkrétních východiscích dokumentovala, že rodiny, kde oba partneři mají základní vzdělání, lze charakterizovat nižšími nároky na dosažené školní vzdělání dětí a současně i určitým handicapem dětí při domácí školní přípravě. Zdůraznila nutnost poskytování průběžné podpory výchovně vzdělávacích institucí těmto rodinám.

P. Sak (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha) v referátu *Funkce rodiny v kontinuitě generací* zdůraznil, že i když se procesy homogenizace naší společnosti dotýkají i mládeže, prohlubuje se současně její vnitřní diferenciacce. Jednou z příčin je i rostoucí význam formotvorného vlivu malých skupin. Analyzoval i vliv rodiny na formování mladého člověka. Ukázal, že rodina výrazně ovlivňuje jeho hodnotové orientace a životní znušob. vystupuje jako životní vzor a je nejčastěji zdrojem formování politického přewědčení. Závěrem se zmínil o závažné skutečnosti nezbytného souladu výchovného působení rodiny a školy.

Jednání třetí sekce, věnované vlivu rodiny na sociální rozvoj mládeže, zahájil úvodním slovem J. Suchý (Výzkumný ústav životnej úvovne, Bratislava). Zdůraznil pojetí sociálního rozvoje mládeže — podstatné složky ontogeneze člověka jako proces zaujímání vyšších, náročnějších pozic nebo přímo přebírání společenských funkcí.

O. Bajerová (Manželská a předmanželská poradna NVP, Praha) ve svém příspěvku *Neúplná rodina s dětmi a další možnosti navázání partnerského vztahu pro osamělé rodiče* ukázala na možnosti navázání nového partnerského vztahu především u osamělých žen s dětmi.

A. Gjuric (Manželská a předmanželská poradna NVP, Praha) v referátu *Rozvodové postoje a mýty* upozornil na to, že v současné době se manželství stává u určité části populace konzumní hodnotou, bývá považováno za represivní a není tedy zvlášť velká motivace k jeho udržení. S růstem počtu rozvodů rostou i prorozvodové postoje u rozvedených lidí. Tyto postoje jsou racionalizovány v podobě různých mýtů, které pronikají do veřejného mínění a stávají se tak společensky nebezpečnými. Proto jednou ze složek výchovy k rodičovství by mělo být vyvrácení a zpochybňování těchto mýtů.

D. Holda (Studijně metodické středisko Ústavu marxismu-leninismu UK, Praha) zahájil jednání čtvrté sekce a ve svém příspěvku *Dva sociologické aspekty rodiny při zkoumání mládeže a metodologické problémy jejich postižení* upozornil na fakt, že v sociologických výzkumech rodina vystupuje v obou aspektech — jednak jako faktor utváření hodnotového systému individua, jednak jako hodnota sama.

Z. Čermáková (Studijně metodické středisko Ústavu marxismu-leninismu UK, Praha) hovořila o *metodologických problémech postižení rodiny jako jedné z komponent hodnotové orientace mladých lidí*. Poukázala na nedostatky v dosavadním zkoumání hodnotových orientací a upozornila na možnosti využití obsahové a faktorové analýzy při zkoumání této problematiky.

E. Mevaldová (Studijně metodické středisko Ústavu marxismu-leninismu UK, Praha) se zaměřila na *problematiku studentských manželství*, především na ekonomické a studijní podmínky studentských manželských párů. Uvedla, že při uzavření manželství mezi vysokoškoláky dochází k prolínání dvou fází životního cyklu, neboť se jedná o lidi, kteří ještě nejsou ekonomicky aktivní, ale již vstupují do dalšího cyklu založení rodiny. Student tak vedle studijní role plní i roli rodičovskou, což se může odrazit ve vztahu ke studiu i v postojích k rodičovství.

O. Valtrová (Ústav zdravotní výchovy, Brno) informovala o *výzkumu vysokoškolských manželství v Brně*, jehož výsledky mají sloužit jako podklad k vypracování koncepce výchovy k rodičovství na vysokých školách.

E. Stehlíková (Studijně metodické středisko Ústavu marxismu-leninismu UK, Praha) se ve svém vystoupení *Vliv rodinného prostředí na formování vztahu k práci v souvislosti s utvářením socioprofesionální orientace* zabývala problémem vývoje vztahu k práci. Poukázala na význam rodiny při rozvíjení schopností dítěte a vztahu k práci, který se utváří již v průběhu dětských her. Důležitým momentem pro utváření vztahu k práci se stává rozhodování o profesi. Je nesporné, že především v období prvního rozhodování ve 14 letech se projevuje přímý vliv rodičů. I když škola může diference mezi dětmi ve vztahu k práci zmenšit, význam rodinného prostředí je v tomto směru většinou dominantní a právě na rodině závisí v největší míře utváření tohoto vztahu.

J. Munk (Studijně metodické středisko Ústavu marxismu-leninismu UK, Praha) v příspěvku *Ke vztahu sociologie mládeže a sociologie rodiny* referoval o důsledcích rozdílu vyplývajícího z charakteru sociální reality a možnostmi sociologického procesu poznání pro empirický výzkum, a to jednak v oblasti modelování reality v rámci jednoho empirického šetření a jednak v oblasti strukturační empirického výzkumu.

H. Nováková hovořila v příspěvku *Ekonomická výchova mládeže v rodině* o tom, že ekonomické představy se vytvářejí již v předškolním věku pod vlivem rodiny a zdůraznila škodlivost spotřebního způsobu života rodiny při vytváření vztahu dítěte k ekonomickým hodnotám.

A. Gjurić (Manželská a předmanželská poradna NVP, Praha) ve svém druhém příspěvku *Motivace vedoucí k uzavírání manželství nezletilých* analyzoval základní důvody uzavírání manželství nezletilých.

Na závěr jednání vystoupila E. Bárťová (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha), která hovořila o *nutnosti větší koordinace v oblasti sociologie mládeže a rodiny a vytvoření jednotné báze empirických dat*. Zdůraznila, že pro další zefektivnění a zkvalitnění vědeckovýzkumné práce je takový postup nezbytný.

Celkově je možno konstatovat, že průběh tohoto semináře, přednesené referáty a navazující diskuse potvrdily oprávněnost společných akcí dvou či více sekcí Československé sociologické společnosti ČSAV. Ukázalo se, že konfrontace výsledků vědecké práce orientované na odlišné, avšak současně se i prolínající meritorní oblasti, otvírá prostor pro komplexnější analýzu zkoumaných sociálních jevů a procesů a pro zobecňování konkrétních poznatků na kvalitativně vyšší úrovni. Bude proto vhodné organizovat i v budoucnu takové víceoborové konference.

Petr Balek — Dalibor Holda — Pavel Machalický

Bulharská mládež, vzdělání a vědeckotechnická revoluce ve světle sociologických výzkumů

Rostoucí spolupráce sociologů socialistických zemí vede k potřebě hodnotit a vyvozovat závěry nejen z poznatků získaných v jednotlivých zemích, ale i z poznatků, k nimž dospěl sociologický výzkum v ostatních zemích. Při řešení problematiky mládeže v současné sociologii je to nepochybně sociologie bulharská, která realizuje jednu z progresivních variant dlouhodobého programu sociologického výzkumu mládeže. Jedním z hlavních témat tohoto programu je vztah mládeže a vědeckotechnické revoluce.

Problematika vztahů vědeckotechnické revoluce a dorůstající generace představuje rozsáhlou škálu otázek různého stupně závažnosti. K těm podstatným se však na prvním místě řadí *vztah mládeže, vzdělání a její profesionální orientace*. Na tomto výběru se shoduje celá řada výzkumných prací bulharských sociologů.

P. E. Mitev vydal v roce 1980 knihu s atraktivním názvem *Specifické charakterové vlastnosti mladého člověka*. Zpracoval v ní výsledky výzkumu, jehož předmětem byla především problematika mravní výchovy mládeže. Nicméně i v rámci tohoto specifika (dotazováno 2000 mladých lidí ve věku od 14 do 30 let) zjistili, že mladá generace se od předcházejících dvou (rodičů a prarodičů) liší významnou účastí na procesu vzdělávání a akcentem na záměrnou profesionální orientaci.

Potřeby vyšší kvalifikace vyvolávané technickým rozvojem mají vliv na obsah, rozsah i na celkovou povahu a zaměření procesu vzdělávání. Společnosti předprůmyslové i společnosti počátečního období industrializace byly v tomto směru značně statické. Vzdělání, které lidé nabyli ve škole, obvykle stačilo na celý život a bylo u většiny obyvatelstva záležitostí poměrně krátkého období v mládí. V pracovní činnosti se lidé již jen zdokonalovali „praxí“, získáváním zručností a zkušeností. Procesem dalšího vzdělávání procházela pouze poměrně malá skupina intelektuálních profesí.

V současné době se tato situace radikálně změnila. Nároky na vyšší vzdělání se stupňují takřka u všech profesí. Vzdělání se stává permanentní záležitostí, potřeba vzdělávat se trvá vlastně po celý život.

Tyto skutečnosti však nevyvracejí fakt, že základnu zajišťující tento proces celoživotního vzdělávání představuje škola. Výrazným rysem rozvoje socialistických zemí je rozvoj školství a vzdělání. Do popředí se přitom stále více dostávají otázky struktury a perspektivního vývoje školské soustavy. Základním faktorem, který vykonává tlak na charakter a strukturu školské soustavy, je konkrétní stupeň potřeb hospodářského života, tj. výroby, rozdělování a spotřeby. Současný vědeckotechnický pokrok

zde působí takřka bezprostředně. Proto se znovu a znovu stává otázka školských reforem otázkou nanejvýš aktuální.

Ve školské soustavě BLR se v důsledku těchto potřeb a vědeckotechnických přeměn rozvíjí i typ všeobecně vzdělávacích středních polytechnických škol(1). Ukazuje se, že specializace ve struktuře školské soustavy by měla být odložena tak dlouho, jak jen je to prakticky možné. Volání po větším rozsahu všeobecného vzdělání je výrazně determinováno faktem, že ve společnosti dochází k větší akceleraci všech změn. To od školských soustav vyžaduje, aby se konstituovaly tak, že umožní, aby ze škol vycházely generace nespécializované, ale se schopnostmi pružně se přizpůsobovat změnám společenským podmínkám(2).

Vzdělání ovšem nemá jen význam pro rozvoj ekonomiky, techniky a výroby. Z hlediska socioekonomického vývoje plní školství v zásadě dvojí funkci: jednak připravuje kvalifikované pracovní síly pro rozvoj národního hospodářství, dále rozvíjí duševní a fyzické schopnosti i morální vlastnosti jednotlivce. První funkce je bezprostředně spjata s výrobou a v tomto smyslu je školství činitelem hospodářského růstu: tím, že prohlubuje hlavní výrobní sílu, tj. kvalifikovaného pracovníka, plní ekonomickou úlohu obdobnou výrobě výrobních prostředků. Druhá fáze souvisí s uspokojováním potřeb individua a s politickým rozvojem společnosti.

E. Kaneva a K. Gospodinov zkoumali v této souvislosti vztah pracující mládeže ke vzdělání(3). Výsledky výzkumu ukázaly, že vzdělání není ve vědomí mladých lidí spojováno jen s otázkou výběru profesí, ale že je mládež považuje za významný aspekt svého hodnotového kodexu. K podobnému závěru dospěl i P. E. Mitev v monografii *Mládež a kniha*,(4) kde uvádí vzdělání mládeže jako uvědomovaný předpoklad osobní realizace.

Tyto závěry nutně vedou i k posouzení významu školství a jeho vlivu z poněkud méně pragmatických hledisek: zvyšování vzdělání a kvalifikace je základním před-

---

(1) P. E. Mitev: *Specifické charakterové vlastnosti mladého člověka*. Sofia, Narodna mladež 1980.

(2) Již na 10. sjezdu BKS v roce 1971 byla vydána směrnice stanovící pro období 1971–1975 tyto úkoly: „Vytvoří se nutné předpoklady pro to, aby v souladu s potřebami národního hospodářství nabývali středního vzdělání žáci v jednotné střední polytechnické škole; vytvoří se podmínky pro přechod k povinnému všeobecnému střednímu vzdělání, takže na konci pětiletky bude chodit 85 % chlapců a dívek, kteří získali základní vzdělání, do středních škol;... Zvýší se vědeckotechnická úroveň výuky ve školách nižšího stupně a na vysokých školách v matematice, fyzice, chemii, biologii, automatické, elektrotechnice, politické ekonomii aj.“ Viz *X. sjezd bulharské Komunistické strany*. Praha, Svoboda 1971, s. 231.

(3) Viz E. Kaneva – K. Gospodinov: *Pracující mládež a vzdělání*. Sofia, Narodna mladež 1981. Tato práce vznikla v kontextu mezinárodní srovnávací analýzy *Životní dráhy mládeže v socialistické společnosti*, která byla provedena za účasti NDR, BLR, PLR, SSSR, MLR a ČSSR. Autoři si vytkli za cíl sledovat orientaci pracující mládeže na prodloužování vzdělání a rozhodování při výběru vzdělání. Homogennost orientace na prodloužování vzdělání je výrazným komponentem způsobu života a budoucích plánů pracující mládeže socialistických zemí. Publikace poukazuje rovněž na to, že nejdůležitější otázkou není orientace na pokračování ve vzdělávání, ale možná disproporce mezi dvěma orientacemi: „vzdělání pro práci“ a „vzdělání pro vzdělání“. V té souvislosti autoři upozorňují na možnost disproporcí (například nedostatek a nadbytek orientace), které se mohou projevit u různých skupin pracující mládeže v socialistických zemích.

(4) P. E. Mitev: *Mládež a kniha*. Sofia, Narodna mladež 1979. Práce je podložena několika sociologickými výzkumy, provedenými v BLR v sedmdesátých letech: *Mládež a kniha* (1970), *Kniha a bulharský čtenář* (1972) a řadou dalších anket a sociologických sond.

Celkem bylo sledováno 5000 mladých lidí ve věku od 14 do 30 let. Hlavní hypotézou těchto šetření byla teze: „Čtení je tvůrčí proces a čtenář nepřijímá obrazy a ideje obsažené v knihách mechanicky, ale na základě vlastního okruhu asociací a představ tyto obrazy a ideje zhodnocuje“. V souvislosti s hypotézou byl sledován vztah mezi dvěma různými typy aktivity: a) aktivita čtenáře při čtení knih; b) aktivita mladého člověka při reprodukci společenských vztahů. V průběhu těchto dvou aktivit hledal autor odpovědi na otázky týkající se podstaty čtenářské aktivity, aby mohl ukázat na kvalitativní a kvantitativní parametry vnitřních vztahů mezi sociální a čtenářskou zaměřeností. Jedním z významných závěrů je zjištění, že čtení knih je důležitým faktorem rovnováhy mezi osobností mladého člověka a společností a že vytváří pocit psychické seberealizace.

pokladem růstu kulturnosti člověka, podmiňuje úroveň životního způsobu a je významným faktorem všestranného rozvoje osobnosti. Právě tak jako nelze koncipovat systém kvalifikace a vzdělání jen z hlediska úzkého zájmu jednotlivých podniků, nelze považovat zvyšování úrovně vzdělání a kvalifikace pouze za prostředek kvalitativního růstu mezi národního hospodářství a technického pokroku. Je současně hodnotou a cílem o sobě.

Tento postulat se promítá i do bulharského školského systému, který je orientován k podstatnému zvýšení úrovně vzdělanosti. Projevuje se již v zmenšování propastných rozdílů mezi kvalifikační úrovní pracovníků jednotlivých kategorií a v růstu počtu žen se středoškolským a vysokoškolským vzděláním.

Tabulka 1. Ženy odbornice se středoškolským a vysokoškolským vzděláním ve věku 18–35 let⁵

	1966	1971	1978
Odbornice se středoškolským odborným vzděláním	107 333	142 575	141 571
Odbornice s vysokoškolským vzděláním	24 775	35 344	60 413

Plánování potřeb pracovních sil musí proto jít ruku v ruce s plánováním změn v povaze vzdělání, školské i další přípravy na povolání. Pedagogové všeobecně soudí, že hlavní a podstatnou záležitostí školského systému a osnov musí být takové *všeobecné vzdělání*, které by vytvářelo základ pro rychlou a dobrou orientaci na nové úkoly i pro případné přeškolení. Proto je třeba klást především důraz na rozvoj schopnosti abstraktního myšlení a nikoli pouze na získávání sumy znalostí, které budou dále narůstat rychleji, než bude možné udržet je v paměti.

Od reformy provedených v bulharském školství v roce 1959 se školská soustava stává stále významnějším činitelem v životě socialistické společnosti proto, že se spolupodílí na rozvoji, který je charakterizován vědeckotechnickými změnami. Státní i stranické orgány BLR vysoce hodnotí význam školy a vytvářejí předpoklady pro její modernizaci v souvislosti s postupem vědeckotechnické revoluce, s prohlubováním socialistické demokracie a s rozvojem kultury a umění.

Výzkumy, které byly podkladem studií E. Kanevy, K. Gospodinova a S. Dojnova(6) ukazují, že v souvislosti s nastupující vědeckotechnickou revolucí se školství dostává dopohybu, který je charakterizován tendencí odpovídat na aktuální otázky praxe. Svou účastí na reprodukci pracovních sil se stává jedním z faktorů výrobní fáze v procesu rozšířené reprodukce. Vzdělávací činnost se podílí na tvorbě společenského produktu ve výrobní fázi tak, že činí pracovní sílu (vybavenou vzděláním) schopnou za jednotku času odvádět a vkládat do produktu větší hodnotu, než je s to odvádět pracovní síla bez vzdělání, tj. vykonávat práci složitější. Vzdělávací činnost má přitom značný vliv na produktivitu práce, která je dána nejen technickým vybavením pracovní síly, ale také tím, že její duševní vybavení, vzdělání, odpovídá technickému.

Proces vzdělávání jako hlavní dlouhodobý faktor intelektuálního rozvoje člověka má dalekosáhlý vliv na vývoj společnosti, který přesahuje pouhý ekonomický rámec. Škola dává mladému člověku nejen sumu odborných vědomostí, ale vštěpuje mu

(5) D. Holda — M. Stefanov: *Přístup bulharské mládeže k práci a vzdělání*. In: Acta polytechnica 1960, VI, č. 15, s. 121.

(6) S. Dojnov: *Mládež před světem profesí*. Sofia, Narodna mládež 1981. Autor sledoval problém sociálně profesní orientace bulharské mládeže. Při zpracování jednotlivých kapitol se opíral především o studie sovětských sociologů (leningradských, novosibiřských, estonských a sverdlovských). Jde o práce realizované v posledních letech a zaměřené na problematiku životního způsobu a sociálně profesní orientaci sovětské mládeže. V pozitivním a kritickém smyslu jsou zde využity i některé koncepty amerických a západoevropských sociologů.

V první a druhé části Dojnov rozebírá sociální podstatu, roli a význam profesní orientace pro společnost a jednotlivce. Charakterizuje objekt a subjekt profesního výběru, modeluje jejich vzájemné působení v procesu socializace v období vývoje mladistvých. V třetí a čtvrté části se zabývá sociální determinací, strukturou, obsahem, dynamikou a regulativní rolí profesní orientace jako specifickým druhem hodnotové orientace.

i morální náměty a ideologickou orientaci, což vše tvoří motivační základnu pro profesní orientaci. S. Dojnov ve své studii *Mládež před světem profesí* se pokusil o definování tohoto motivačního zdroje. Chápe jej jako „určitý souhrn (systém) činností, metod a prostředků pro účelový, vědecky opodstatněný vliv na mládež při jejím usměrňování a zapořádání do sféry profesionálních činností.“(7)

V Dojnovově pojetí se sjednocují tři základní funkce potřebné pro základ profesní orientace mládeže: informační, konzultační a formující. Všechny v té či oné podobě spojuje výchovně vzdělávací proces mladé generace.

V současné době, kdy ve vyspělých průmyslových zemích probíhá proces vědeckotechnických přeměn, spojených s prudkým růstem masové spotřeby a tzv. masové kultury, má další rozvoj vzdělávání zcela mimořádný význam pro rozvoj člověka i společenských vztahů. Nemá-li prudký růst masové spotřeby a tzv. masové kultury vést k úpadku intelektuálních sil člověka a mají-li být lidé schopni poznávat podstatu nových složitých společenských vztahů tak, aby se mohli aktivně podílet na jejich vytváření, je permanentní vzdělávání mladé generace bezpodmínečně nutné. Jestliže základním cílem a smyslem socialismu je rozvoj člověka, pak zejména v současné době je růst vzdělání základním předpokladem dalšího rozvoje socialistických společenských vztahů.

V současné době se v BLR zkouší nový vzdělávací systém, v němž se všeobecně, střední i vysoké školství stává předmětem racionalizačních snah. Specifikem je zde nutnost bližšího spojení s hospodářskými požadavky společnosti a úsilí o široký teoretický základ umožňující univerzální využití absolventa v poměrech vědeckotechnických změn.

Problémy působení a potřeby rozvoje vědeckotechnických přeměn se dotýkají vysokých škol ještě intenzivněji než ostatních součástí školské soustavy. Je tomu tak proto, že vysoké školství je neobyčejně úzce spojeno s jinými elementy společenského systému, zvláště však se socialistickým ekonomickým systémem, a to jednak prostřednictvím vědeckých kádřů, jednak prostřednictvím vědeckých výzkumů.

Systém vysokých škol musí proto respektovat objektivní společenské procesy, zejména takové, jako jsou například demografický vývoj, výsledky vzdělání na nižších stupních školství, hlavní směry rozvoje vědy a techniky předvídané prognózami a perspektivními plány, rozvoj rozhodujících oblastí výroby a další procesy probíhající v národním hospodářství.

Další práci v této oblasti je studie M. Belčevové a P. Božkova.(8) Jejich publikace je zaměřena na *pracovní migraci mládeže*, ale obsahuje četné sociodemografické charakteristiky mladé bulharské generace, které lze shrnout takto:

1. Proces urbanizace v BLR pokračuje. Na konci roku 1975 dosáhl podíl městského obyvatelstva 58 % z celkového počtu populace. Tento proces se především týká mládeže (ve věku 15—29 let). Za období 1965—1975 se zvýšil počet městské mládeže o 311 tisíc, na venkově se počet mladých lidí snížil o 188 tisíc. Podíl mládeže představuje nyní 26,9 % z celkového počtu městského obyvatelstva, na venkově jenom 17,0 %. Ve městech žije více než polovina, tj. 68,5 % mládeže z celé země.

2. Silně se zvýšila úroveň vzdělání obyvatelstva. Podíl osob s vysokoškolským vzděláním vzrostl z 3,3 % v roce 1965 na 5,7 % v roce 1975. Dosud jsou vysoké rozdíly v úrovni vzdělání městského a venkovského obyvatelstva. Populace s vysokoškolským vzděláním je koncentrována ve městech. Také úroveň vzdělání v jednotlivých věkových kategoriích je odlišná: v současné době má nejvyšší úroveň vzdělání věková skupina 20—29 let.

3. Neustále narůstá absolutní počet ekonomicky aktivního obyvatelstva. Ke konci roku 1975 dosáhl 4 574 000 osob, což představuje téměř polovinu populace. Také podíl mladých v této kategorii se zvyšuje. Mezi ekonomicky aktivní patřilo v roce 1965 1 190 000 mladých lidí, na konci roku 1975 tento počet vzrostl na 1 306 000.

4. Pokud jde o migraci, je větší procento u žen (54,8 %) než u mužů. Z mladých lidí migruje 60 %, většinou však mládež s vyšším a vysokoškolským vzděláním. Největší směr migrace je z venkova do měst.

Pokud jde o *kvantitativní vývoj*, o počty posluchačů vysokých škol, určitý vrchol představoval školní rok 1965/66, kdy na vysokých školách v BLR studovalo 84 467 posluchačů proti 54 965 ve školním roce 1960/61. Vzestupný trend pak pokračoval již

(7) Tamtéž.

(8) M. Belčeva — P. Božkov: *Pracovní migrace mládeže*. Sofia, Narodna mladež 1980.

volněji. V roce 1970/71 dosáhl počet posluchačů vysokých škol 89 331 a ve školním roce 1978/79 vystoupil na 91 303.(9)

Ústřední výbor BKS věnuje vysokým školám a vysokoškolské mládeži mimořádnou pozornost, jejímž cílem je progresivní zkvalitňování vysokoškolské výchovy a vzdělání. M. Stefanov a D. Holda ve své studii upozornil na „tři stupně“ zajištění dokonalější a mnohostrannější přípravy odborníků v BLR: „*První* stupeň zajišťuje základní všeobecnou teoretickou přípravu v určitém odborném směru; ve *druhém* stupni se uskutečňuje orientace a příprava odborníků pro povolání se širokým profilem; ve *třetím* se zajišťuje specializace v samotné výrobě nebo ve výzkumné činnosti, tj. vytváří se vysoká odborná kvalifikace v úzce specializované oblasti. Doba trvání všech tří stupňů se určuje pružně a diferencovaně, přičemž celková doba výuky se pohybuje od 4 do 6 let. Na konci třetího stupně obdrží absolvent diplom.“(10)

UV BKS však neredukuje problém vzdělávání mládeže jen na souvislosti úzce profesionální. V tezí o zdokonalování výchovně vzdělávací soustavy je koncepce růstu vzdělanosti mnohem širší — je chápána jako faktor *růstu demokratizace socialistické společnosti*. Vzdělání mládeže je nejen předpokladem vyššího kulturního standardu, racionálnějšího rozhledu v politických a světonázorových otázkách, ale představuje významný potenciál v oblasti tvorby *materiálních hodnot*. Investice do vzdělání jsou často značně nákladné. Jsou to však investice, které se vždy vyplatí, zachází-li se s nimi rozumně a funkčně. Výzkumy bulharských sociologů v oboru sociologie mládeže k takovému přístupu pomáhají.

Blaguna Šimková

---

(9) *Statistická ročenka BLR 1979.*

(10) D. Holda — M. Stefanov: *Přístup bulharské mládeže k práci a vzdělání.* In: *Acta polytechnica* 1960, VI. č. 15, s. 129.

Vědecké akce Československé sociologické společnosti při ČSAV v roce 1984

(bez zahraniční účasti)

Pobočky Sekce	Vědecké téma semináře	Termín a místo konání
Sekce marxistické sociologické teorie	Rozvoj marxistické sociologické teorie	10.—11. 5. 1984 Dům vědeckých pracovníků, Alšovice
Sekce sociologie veřejného mínění a sekce marxistické sociologické teorie	Sociologické problémy teorie veřejného mínění (ve spolupráci s ÚVVM)	28. — 30. 3. 1984 Školici středisko Generální prokuratury, Kosova Hora
Pobočka Brno a sekce sociologických metod a technik	Současný vývoj programů pro potřeby sociologie	říjen 1984, 3—5 dnů Učební středisko, Cikháj
Pobočka Brno a sekce sociologie venkova	Formování sociální struktury pracovníků v zemědělství	21.—23. 3. 1984 Dům vědeckých pracovníků, Alšovice
Sekce sociologie města	Metodické otázky sociálního plánování sídel	podzim 1984, 2—3 dny
Sekce sociologie kultury a volného času	Seminář k sociologii jazyka a literatury	7. — 9. 11. 1984 Dům vědeckých pracovníků, Alšovice
Sekce sociologie tělesné kultury	Seminář k problematice tělesné kultury ve způsobu života předškolních dětí	červen 1984, 3 dny Středisko zimních sportů ÚV SSM, Harrachov
Sekce sociologie mládeže	Společenské vědomí a aktivity mládeže	říjen 1984, 3 dny Středisko zimních sportů ÚV SSM, Harrachov
Sekce sociologie mládeže a sekce sociologie rodiny	Sociálně třídní struktura a způsob života rodiny a mládeže v socialistické společnosti	27.—29. 6. 1984 Dům vědeckých pracovníků, Liblice
Sekce výzkumu socialistického způsobu života	Perspektivy vlivu kultury 80. let na utváření socialistického způsobu života	5. — 7. 11. 1984 Dům vědeckých pracovníků, Alšovice
Pobočka Ostrava a sekce sociologie práce, průmyslu a podniku	Řízení koordinačních procesů mezi ústředně řízeným průmyslem a územními celky v oblasti sociálního rozvoje (ve spolupráci s ČSVTS)	leden 1984, 2 dny Havířov nebo Ostrava
Sekce sociální patologie a sekce forenzní psychologie	Vybrané problémy sociální patologie ve světle moderních psychologických a kriminologických koncepcí	11.—13. 4. 1984 Školici středisko Generální prokuratury, Kosova Hora

Bližší informace podá sekretariát Sociologické společnosti, 110 00 Praha 1, Husova 4

Z obsahu č. 1/1984 časopisu

OBŠČESTVENNYJE NAUKI,

vydáváného Akademií věd SSSR v Moskvě

V. Pavljušenko: Síla ekonomiky; M. Mežević — I. Sigov: Koncepce velkého města; M. Rassolov: Řízení právních systémů; I. Lichačeva: Věda a výrobní síly; E. Kočetov: Přímé výrobní svazky podniků země RVHP; P. Toper: Literární proces v zemích socialismu; A. Ujemov — B. Plesskij: Realita, vztažnost a atributivnost systémových modelů skutečnosti; I. Suslov: Rozvoj pojmů politické ekonomie; N. Kosolapov: Sociálně psychologický přístup ve výzkumu mezinárodních vztahů; L. Skvorcov: Nihilismus jako výraz krize buržoazního společenského uvědomění.

Z obsahu č. 1/1984 časopisu

SOCIOLOGIČESKI PROBLEMI,

vydáváného Bulharskou akademií věd v Sofii

Redakční staf: přednášky soudruha Todora Živkova — nový vrchol v rozvoji bulharského stranického vědeckého myšlení; N. Genov: Rozvoj socialistické sociální racionality; S. Stavrev: Typy motivace řídicích kádřů a efektivnost jejich práce; B. Čakalov: Matematické metody v empirických sociologických výzkumech; V. Conev: Předběžné modelování objektu v empirických výzkumech; S. Dobрева: O výstavbě dílčích indikátorů; E. Michajlovoka: Jedna filmová milostná „vlna“ (O některých sociálně psychologických stránkách národní kulturní tradice); K. Nešev: Osvojení, vlastnění, morálka; E. Durkheim: Sociologie a sociální vědy; G. Fotev: Koncepce E. Durkheima o sociologii jako vědě; Sociologická pracoviště v zemi: zkušenosti, problémy, konzultace; A. Peltekova: Konkursně výběrové řízení — objekt sociologického šetření v rámci hospodářské organizace.

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 24 93 91, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1. — Rozšiřuje PNS. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, pošta, doručovatel a PNS-ÚED Praha. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS — ústřední expedice a dovoz tisku Praha, závod 01, administrace vývozu tisku, Kafkova 19, 160 00 Praha 6. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,— — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. — Tisknou Tiskařské závody, n. p., závod 5, Sámova 12, 101 46 Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v září 1983. Číslo vyšlo v lednu 1984.

Distribution rights in the western countries: Kubon & Sagner, P. O. Box 340108 D-8000 München 34, GFR. Annual subscription: Vol. 19; 1984 (6 issues) DM 95,—.

Содержание № 1/1984

СТАТЬИ

<i>Форманек М.:</i> Специфическая и общеполитическая ответственность науки и ученых за мир	1
<i>Земан И.:</i> Социальная информация и формирование общественного сознания	12
<i>Германн Я. - Томек И. - Дворжак П. - Зих Ф.:</i> Основные свойства социального явления «общественное мнение»	23
<i>Касалова Г. - Ржегак Я.:</i> Тенденции дифференциации в рецепции искусства	35
<i>Хадерка И.:</i> К некоторым правово-социологическим аспектам разводимости	58

МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ РУБРИКА

<i>Зих Ф.:</i> К методологическим вопросам анализа социальных процессов	66
<i>Гал Ф.:</i> Проблемы моделирования социальных явлений с помощью методов системной динамики	77

РЕЦЕНЗИИ

<i>Губачек О.:</i> Культура в зеркале истории философии (на чешском языке)	87
<i>Сутанкова М.:</i> Б. Квасничка, Социалистическое общество и религия (на словацком языке)	90
<i>Мишович Я.:</i> Творческая природа социалистического общественного сознания	93
<i>Урбанек Е.:</i> Г. Т. Гильдер, Богатство и бедность (на английском языке)	96

СООБЩЕНИЯ И ИНФОРМАЦИЯ

<i>Балек П. - Голда Д. Махалички П.:</i> Вопросы молодежи на научных встречах в 1982 г.	100
<i>Шимкова Б.:</i> Болгарская молодежь, образование и научно-техническая революция в свете социологических исследований	106
<i>Научные акции Чехословацкого социологического общества при ЧСАН в 1984 г. . . . .</i>	111

Table des Matières No. 1/1984

ARTICLES

<i>Formánek M.:</i> La responsabilité politique (spécifique et générale) de la paix assumée par les savants et la science	1
<i>Zeman J.:</i> L'information sociale et la formation de la conscience sociale	12
<i>Herzmann J. - Tomek I. - Dvořák P. - Zich F.:</i> Les attributs principaux du phénomène social „opinion publique“	23
<i>Kasalová H. - Reháček J.:</i> Tendances de différenciation dans la réception de l'art	35
<i>Haderka J.:</i> Sur quelques aspects juridiques et sociologiques de la divortialité	58

RUBRIQUE METHODOLOGIQUE

<i>Zich F.:</i> Au sujet des problèmes méthodologiques de l'analyse des processus sociaux	66
<i>Gál F.:</i> Problèmes du modelage des phénomènes sociaux à l'aide des méthodes de la dynamique de système	77

COMPTES RENDUS

<i>Hubáček O.:</i> Kultura v zrcadle dějin filozofie (La culture dans le miroir de l'histoire de philosophie)	87
<i>Suchánková M.:</i> B. Kvasnička, Socialistická společnost a náboženstvo (La société socialiste et la religion)	90
<i>Mišovič J.:</i> Творческая природа социалистического общественного сознания (La nature créatrice de la conscience sociale socialiste)	93
<i>Urbánek E.:</i> G. T. Gilder, Wealth and Poverty (La richesse et la pauvreté)	96

RAPPORTS ET INFORMATIONS

<i>Balek P. - Holda D. - Machalický P.:</i> Problèmes de la jeunesse au sessions scientifiques en 1982	100
<i>Šimková B.:</i> La jeunesse bulgare, l'éducation et la révolution scientifique et technique sous le jour des recherches sociologiques	106
<i>Sessions scientifiques de l'Association sociologique tchécoslovaque en 1984 . . . . .</i>	111

Contents No. 1/1984

ARTICLES

<i>Formánek M.</i> : Specific and General Political Responsibility for Peace on the Part of Scientists and Science . . .	1
<i>Zeman J.</i> : Social Information and the Formation of Social Consciousness . . .	12
<i>Herzmann J.</i> — <i>Tomek I.</i> — <i>Dvořák P.</i> — <i>Zich F.</i> : Basic Attributes of the Social Phenomenon „Public Opinion“ . . .	23
<i>Kasalová H.</i> — <i>Rehák J.</i> : Differentiation Tendencies in Art Reception . . .	35
<i>Haderka J.</i> : On Some Legal-sociological Aspects of the Divorce Rate . . .	58

METHODOLOGICAL COLUMN

<i>Zich F.</i> : On Methodological Problems of the Analysis of Social Processes . . .	66
<i>Gál F.</i> : Problems of Modelling Social Phenomena with the Aid of the Methods of System Dynamics . . .	77

REVIEWS

<i>Hubáček O.</i> : Kultura v zrcadle dějin filozofie (Culture in the Mirror of the History of Philosophy) . . .	87
<i>Suchánková M.</i> : B. Kvasnička, Socialistická spoločnosť a náboženstvo (Socialist Society and Religion) . . .	90
<i>Mišovič J.</i> : Творческая природа социалистического общественного сознания (Creative Nature of the Socialist Social Consciousness) . . .	93
<i>Urbánek E.</i> : G. T. Gilder, Wealth and Poverty . . .	96

NEWS AND INFORMATION

<i>Balek P.</i> — <i>Holda D.</i> — <i>Machalický P.</i> : Problems of Youth at Scientific Meetings in 1982 . . .	100
<i>Šimková B.</i> : Bulgarian Youth, Education and the Scientific and Technological Revolution in the Light of Sociological Research . . .	106
Scientific Meetings of the Czechoslovak Sociological Association in 1984 . . .	111

Inhalt Nr. 1/1984

ABHANDLUNGEN

<i>Formánek M.</i> : Spezifische und allgemein politische Verantwortlichkeit der Wissenschaftler und der Wissenschaft für den Frieden . . .	1
<i>Zeman J.</i> : Soziale Information und Formierung des gesellschaftlichen Bewusstseins . . .	12
<i>Herzmann J.</i> — <i>Tomek I.</i> — <i>Dvořák P.</i> — <i>Zich F.</i> : Grundeigenschaften des sozialen Phänomens „öffentliche Meinung“ . . .	23
<i>Kasalová H.</i> — <i>Rehák J.</i> : Differenzierungstendenzen in der Rezeption der Kunst . . .	35
<i>Haderka J.</i> : Zu einigen gerechtlich soziologischen Aspekten der Scheidungsmasse . . .	58

METHODOLOGISCHE RUBRIK

<i>Zich F.</i> : Zu methodologischen Fragen der Analyse sozialer Prozesse . . .	66
<i>Gál F.</i> : Probleme der Modellierung sozialer Phänomene mit Hilfe der Methoden der Systemdynamik . . .	77

REZENSIONEN

<i>Hubáček O.</i> : Kultura v zrcadle dějin filozofie (Kultur im Spiegel der Geschichtsphilosophie) . . .	87
<i>Suchánková M.</i> : B. Kvasnička, Socialistická spoločnosť a náboženstvo (Sozialistische Gesellschaft und Religion) . . .	90
<i>Mišovič J.</i> : Творческая природа социалистического общественного сознания (Schöpferische Natur des sozialistischen gesellschaftlichen Bewusstseins) . . .	93
<i>Urbánek E.</i> : G. T. Gilder, Wealth and Poverty (Reichtum und Armut) . . .	96

NACHRICHTEN UND INFORMATIONEN

<i>Balek P.</i> — <i>Holda D.</i> — <i>Machalický P.</i> : Jugendprobleme an wissenschaftlichen Zusammentreffungen im Jahre 1982 . . .	100
<i>Šimková B.</i> : Bulgarische Jugend, Bildung und die wissenschaftlich-technische Revolution im Lichte der soziologischen Erforschungen . . .	106
Wissenschaftliche Zusammentreffungen der tschechoslowakischen Gesellschaft für Soziologie . . .	111